

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Salih ÇAKIR

ÇOCUK İŞÇİLİĞİYLE MÜCADELE POLİTİKALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Salih ÇAKIR

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı

Danışman

Doç. Dr. Taner AKPINAR

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Salih ÇAKIR'ın bu çalışması, jürimiz tarafında Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Servet GÜN (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Taner AKPINAR (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ayten YAĞMUR (İmza)

Tez Başlığı: Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Politikaları Üzerine Bir İnceleme

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 27/07/2021

Mezuniyet Tarihi : 12/08/2021

(İmza)
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Politikaları Üzerine Bir İnceleme” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

05/08/ 2021

İmza

Salih ÇAKIR

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Salih ÇAKIR
Öğrenci Numarası	20175258014
Enstitü Ana Bilim Dalı	Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Taner AKPINAR
Tez Başlığı	Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Politikaları Üzerine Bir İnceleme
Turnitin Ödev Numarası	1627786029

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 150 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 05/08/2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 11

alıntılar dahil % 19'dur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

05/08/2021

Doç. Dr. Taner AKPINAR

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER LİSTESİ	iii
TABLolar LİSTESİ	iv
HARİTALAR LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİ SORUNU: KAVRAMLAR VE KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

1.1. Kavramsal Çerçeve	4
1.1.1 “Çocuk Emeği”, “Çalışan Çocuk” ve “Çocuk İşçi” Kavramları	5
1.1.2. Uluslararası Kuruluşların Çocuk Emeği Tanım ve Kriterleri	8
1.1.3 Ulusal Mevzuatta Çocuk İşçiliği Tanım ve Kriterleri.....	11
1.1.4. Kavramsal Tartışma: Sorunlar, Eleştiriler ve Öneriler	13
1.2. Çocuk Emeği Sorununa Teorik Yaklaşımlar	16
1.2.1. Klasik Liberal Yaklaşım	18
1.2.1.1. Adam Smith: Birikimin Önündeki Engel Olarak Çıraklar.....	18
1.2.1.2. Klasik Liberal Yaklaşımın Genel Tavrı	19
1.2.2. Karl Marx: Ek Emek Gücü Olarak Çocuk Emeği	21
1.2.3. Gary Becker: Beşeri Sermaye Kuramı ve Çalışan Çocuklar	22
1.2.4. Basu ve Van: Çocuk İşçiliğinin İktisadi Modeli.....	23
1.2.5. Bourdieu’nun ‘Alan’ Kavramı ve Çalışan Çocuklar	24
1.2.6. Michael Lavalette: Çocukluğu ve Çalışan Çocukları Teorileştirmek.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİ SORUNUNUN DÜNYA VE BUGÜNÜ

2.1. Tarihsel Süreçte Çocuk Emeği Sömürüsü.....	31
2.1.1. Sanayi Öncesi Toplumlarda Çocuk Emeği	32
2.1.2. Sanayi Devrimiyle Yükselen Çocuk Emeği Sömürüsü	37
2.1.3. Dünyada Çocuk Emeği Sorununun Mevcut Durumu	42
2.2. Türkiye’de Çocuk Emeğinin Tarihi ve Mevcut Durumu	55

2.2.1. Türkiye Tarihinde Çocuk Emeği	55
2.2.2.1. Nicel Durum.....	64
2.2.2.2. Çalışan Çocuklara Yönelik Saha Araştırmaları	71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİ SORUNUNA KARŞI MÜCADELE POLİTİKALARININ İNCELENMESİ

3.1. Uluslararası Hegemonya Araçları Olarak Uluslararası Örgütler ve Emek	81
3.1.1. Gramsci ve Hegemonya Kavramı	81
3.1.2. Uluslararası Hegemonya, ILO ve Emeğin Dizaynı	83
3.2. Uluslararası Alanda Çocuk İşçiliği ile Mücadele Politikaları	91
3.2.1. Çalışan/Çalıştırılan Çocuklara Yönelik İlk Düzenlemeler	92
3.2.2. 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi (1973).....	95
3.2.3. Uluslararası Çocuk Yılı (1979).....	97
3.2.4. Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşme (1989).....	98
3.2.5. IPEC Programı (1992)	101
3.2.6. 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi.....	105
3.2.7. BM Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedeflerinde Çocuk İşçiliği.....	107
3.3. Türkiye'de Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Politikaları	108
3.3.1. Geçmişten Günümüze Yasal Düzenlemeler	109
3.3.2. Uluslararası Mücadele Politikalarına Eklemlenme.....	113
3.3.2.1. Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi İçin Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi (2005-2015).....	116
3.3.2.2. Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı (2017-2023).....	118
SONUÇ	119
KAYNAKÇA.....	123
ÖZGEÇMİŞ	137

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1 İhraç Edilen Ürün-Hizmet ve İç Talep İçin Katma Değer ve Çocuk Emeği Tahminleri (Yurtiçi Talep ve Bölgelere Göre, 2015).....	52
Şekil 2.2 İhraç Edilen Ürün ve Hizmetler İçin Katma Değer ve Çocuk Emeği Tahminleri (Yurtiçi Talep ve Bölgelere Göre, 2015).....	53

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1 Çocuk İşçiliğinin Tanımında UNICEF’in Kriterleri	11
Tablo 2.1 Çalışan Çocukların Yaşlarına Göre Dağılımları (1934).....	40
Tablo 2.2 Ortalama Saatlik Kazançlara Göre Evde İş Yapanların Dağılımı (1934)	41
Tablo 2.3 UNICEF 5-17 Yaş Arası Küresel Çocuk Emeği Anketi	45
Tablo 2.4 En Yüksek Beş İhracat Endüstrisi ve Tedarik Zincirlerinde Çocuk Emeği Riski: Doğrudan ve Dolaylı Katkıları (2015).....	49
Tablo 2.5 1913-1915 Sanayi Sayımı Sonuçlarına Göre 1915’te Erkek, Kadın ve Çocuk İşçilerin Ücretleri (Günlük, kuruş olarak)	58
Tablo 2.6 İstanbul’da Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre 14 Yaş Altı İşçilerin Dağılımı (1927)	59
Tablo 2.7 İzmir’de Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre 14 Yaş Altı İşçilerin Dağılımı (1927)	60
Tablo 2.8 Sanayilere Göre Kadın ve Çocuk İşçi Dağılımı (1935)	61
Tablo 2.9 Kadın ve Çocuk İşçiler, İşçiler ve Diğer Çalışanların Dağılımı (1935-1945)	62
Tablo 2.10 Türkiye’de Çalışan Çocukların Yaş ve Cinsiyet Dağılımları.....	65
Tablo 2.11 Türkiye’de Çalışan Çocukların Eğitim Hayatına Devam Durumları.....	65
Tablo 2.12 Türkiye’de Çalışan Çocukların Sektörel Dağılımı.....	66
Tablo 2.13 Türkiye’de Referans Haftasında Ev İşlerine Harcanan Haftalık Fiili Çalışma Süresine Göre Çocuklar (5-17 Yaş Grubu)	67
Tablo 2.14 Türkiye’de Çalışan Çocukların 2019, 2012 ve 2006 “Çocuk İşgücü Anketlerine” Göre Karşılaştırmalı Sayı ve Oranları	68
Tablo 2.15 Türkiye’de Eğitime Devam Edemeyen Çocuk İşçilerin “Çocuk İşgücü Anketlerine” Göre Karşılaştırmalı Sayı ve Oranları, 2019, 2012 ve 2006 Yılları	69
Tablo 2.16 Türkiye’de Ev İşlerinde Faaliyet Gösteren Çocuklar ve Cinsiyete Göre Dağılımları	70

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 2.1. Dünya Çocuk İşçiliği Atlasları: Hane içi (sol-üst), İnşaat (sağ-üst), Tarım (sol-alt) ve Sömürücü Ticari Tarım (sağ-alt)	43
---	----

ÖZET

Tarihsel süreçte sınıflı toplumların oluşumundan beri işçi sınıfına mensup çocuklar gücü elinde bulunduran sınıfların lehine emek sürecinin birer parçası olmuşlardır. Çocukların kitlesel olarak sömürülmeye başladığı dönem ise Batı’da sanayi kapitalizminin yükselişe geçtiği dönemdir. Çocukların fabrikalarda uzun saatler ve oldukça kötü koşullarda çalıştırılmaları İngiltere’de çocuk işçilere yönelik ilk düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Batılı ülkelerin ulusal ölçekli düzenlemelerine rağmen, çocuk emeği sömürüsü, rotasını sanayi kapitalizmine yöneltmiş ülkelerin tamamında görülmeye başlamıştır. 20. yy.’ın ilk çeyreğinde çocukların çalıştırılmasına dair ilk uluslararası girişimler başlamış ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)’un öncülüğünde 1970’li yıllara kadar periyodik olarak uluslararası asgari yaş sözleşmeleri kabul edilmiştir. Ancak bu sözleşmelerin genel karakteristik özelliği, dönemin egemen üretim biçimi olan sanayi kapitalizminin lehine, esnek, pragmatik ve sözleşmelere taraf ülkelerin ticari faaliyetlerine zarar vermeyecek şekilde düzenlenmiş oluşudur. Uluslararası alanda çocuk işçiliğine yönelik mücadele gündeminin oluşumu ise 1970’li yılların sonlarından itibaren başlamış ve 1980’li ve 90’lı yıllarda bu gündem giderek yoğunlaşmıştır. 1979 yılı Uluslararası Çocuk Yılı ilan edilmiş ve bu tarihten on yıl sonra Birleşmiş Miller Çocuk Haklarına Dair Sözleşme kabul edilmiştir. 1991’de ILO Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı (IPEC)’ni başlatmış ve 1999’da 182 No’lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi kabul edilmiştir. Günümüzde, 1980’li ve 90’lı yıllarda oluşan çocuk işçiliğiyle mücadele gündemi doğrultusunda uluslararası alanda çeşitli faaliyetler yürütülmektedir. Bu yıllara kadar çocuk işçiliğine karşı eylem, plan ve programları olmayan Türkiye’nin mücadele gündemi de uluslararası kuruluşların mücadele politikalarına eklenmiştir.

Araştırmanın ulaştığı nihai sonuç, yürütülen mücadele politikalarının, çocuk işçiliğinin temel nedeni olan kapitalizmin dinamiklerini göz ardı ettiği ve bu yönüyle çocuk işçilere ekonomik ve sosyal açıdan koruma sağlamaktan uzak olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Çocuk İşçiliği, Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Politikaları

SUMMARY

AN EXAMINATION OF THE POLICIES LAUNCHED TO COMBAT CHILD LABOUR

Since the formation of class societies, children from the working class families have been a part of the labour process in favour of the ruling classes. The period when children began to be exploited massively was the period when industrial capitalism was on the rise in the West. The fact that children work in very bad work environment during long hours in factories led to the first regulations regarding child labour in England. Despite the regulations came into force at national level in Western countries, child labour exploitation has begun to be a fact in all countries that have turned their way towards industrial capitalism. The first international initiatives on the employment of children has started in the first quarter of the 20th century, and at international level minimum age conventions were accepted periodically until the 1970s under the leadership of the International Labour Organization (ILO). However, the general characteristic of these conventions is that they were flexible and pragmatic and were arranged in favour of industrial capitalism, which was the dominant mode of production, in a way that would not harm the commercial activities of the member countries. The formation of the agenda for the fight against child labour at international level began in the late 1970s, and this agenda gradually intensified in the 1980s and the 1990s. 1979 was proclaimed as the International Year of the Child and ten years later the United Nations Convention on the Rights of the Child was adopted. In 1991 the ILO initiated the International Program on the Elimination of Child Labour, and in 1999 Convention No. 182 on the Prohibition and Elimination of the Worst Forms of Child Labour was adopted. Today, various activities are carried out at international level in line with the agenda of combating child labour, which emerged in the 1980s and the 1990s. Not having any action plan and program against child labour until these years, Turkey has also been integrated into the policies launched by international organizations.

As a conclusion this dissertation argues that the policies launched to combat child labour ignore the dynamics of capitalism, which is the main cause of child labour, and that these are far from providing economic and social protection for child workers.

Key words: Child Labour, Policies Launched to Combat Child Labour

ÖNSÖZ

Çocuk işçiliğiyle mücadele, 2000’li yıllardan beri uluslararası kuruluşların yoğun olarak gündeminde. Ülkemizde ise bu gündem son dört yıldır yoğunlaşmaya başladı. Artan mücadele söylemine rağmen dünya genelinde milyonlarca çocuk işçi sömürücü koşullarda çalıştırılmaktadır. Söz konusu çocuk işçiler olduğunda, yapılacak her türlü düşünsel ve eylemsel katkının önemi vardır. Çünkü sayıları azımsanmayacak seviyede olan çocuk işçiler sadece bugünün değil, yarının da bir sorunudur. Çocuk işçi nüfusunun maruz kaldığı her türlü olumsuzluk, bir yeniden üretim mekanizmasıyla geleceğe aktarılmaktadır. Buna karşın çocuk işçiler günümüzde genel olarak sivil toplum örgütleri içindeki hümanist bazı kesimlerin odağındadır. Bu kesimler ise çocuk işçilerin yaşam koşullarını değiştirecek, onların geleceğini ekonomik ve sosyal olarak garanti altına alacak örgütsel güce sahip değildir. Böylesine bir güce sahip olan kesimler ise ne yazık ki durumun aciliyetinin farkında değildir.

Bu tez çalışması, çocuk işçiliği sorununa küçük bir düşünsel katkıdır. Elbette ki düşünsel katkılar eyleme dönüştürüldüğünde anlamlı olur. Çocuk işçilere ilişkin düşünsel katkıların eyleme dönüşmesi ve bu eylemin onların geleceğini garanti altına alması dileğiyle...

Salih ÇAKIR
Antalya, 2021

GİRİŞ

Bu tez çalışması, geçmişten günümüze toplumların temel bir sorunu olmuş ve olmaya devam eden çocuk işçiliği sorununa yönelik yürütülen mücadele politikalarının eleştirel incelemesine dayalı bir araştırmadır. Uluslararası ve ulusal düzeydeki mücadele politikalarına ve buna bağlı çok sayıda hukuki düzenlemeye rağmen çocuk emeği sorunu halen dünya genelinde oldukça yaygındır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nın küresel tahminlerine göre dünya genelinde çocukların, 88 milyonu erkek, 64 milyonu kız olmak üzere, yaklaşık toplam 152 milyonu çalışmaktadır ve bu çocuklar çoğu kez kötü koşullara, aşırı çalışmaya, zorla çalıştırılmaya, sömürüye ve istismara maruz kalmaktadır. Çocukların yaklaşık 73 milyonu, kayıtdışı sektör ve tarımsal alanlar başta olmak üzere, tehlikeli işlerde çalışırken, 4.3 milyonu zorla çalıştırılmaktadır (ILO, 2019a: 3). ILO, pandemi sürecinde çalışan çocukların sayısının artmaya başladığını da söylemektedir. Türkiye'de ise Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nin 2019 yılı verilerine göre 720 bin çocuk işçi bulunmakta ve bu çocukların yaklaşık %35'i eğitime hiçbir biçimde dâhil olamamaktadır (TÜİK, 2019). Dünya genelinde milyonlarca çocuk, eğitim ya da oyun alanlarında olmak yerine tarımda, sanayide, sokakta ya da hane içinde çalışmaktadır. Soruna mücadele politikaları açısından bakıldığında, sürecin genel olarak ILO'nun öncülüğünde yürütüldüğünü ve ülkelerin de ILO'nun yöntem ve standartları doğrultusunda bu sürece dâhil olduğunu söylemek mümkündür. Bununla beraber ILO'nun, kurulduğu tarih olan 1919'dan günümüze, yüz yılı aşkın bir süredir çocuk işçiliğini tamamen ortadan kaldırmaya yönelik olarak mücadele ettiğini söylemek mümkün değildir. ILO'nun çocuk işçiliği ile mücadeleye ilişkin kendi kurumsal yüz yıllık faaliyetlerini yayımladığı kaynağa bakıldığında, 1991 yılına kadar politika adı altında hayata geçirilen faaliyetlerin sektöre göre yaş kriterleri belirlemenin ve taraf devletleri bu standartlara uymaya davet etmenin ötesine geçemediği görülmektedir (ILO, 2019a). Bu faaliyetler, çocuk işçiliği sorununun kökenine inerek onu ortadan kaldırmaya çalışmak yerine, işgücü arzını düzenlemeye ve haksız rekabetin önüne geçmeye yönelik olarak sürdürülmüştür. Çocuk işçiliğini ortadan kaldırmaya yönelik adımlar ise ancak 72 yıl gibi uzun bir süre sonra atılabilmiştir. 1991 yılında uygulamaya konulan Çocuk İşçiliğinin Ortadan Kaldırılması (The International Programme on the Elimination of Child Labour-IPEC), çocuk işçiliği konusunda ülkelere yardımcı olmak, küresel ölçekte bilinç oluşturmak ve sorunu aşamalı olarak ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Türkiye bu programa 1992 yılında katılmış ve günümüze kadar çeşitli projeleri hayata geçirmiştir. Türkiye'nin bu kapsamdaki mücadele politikalarına bakıldığında, çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasından ziyade, sorunun kontrol edilmesi, denetim altında tutulması ve düzenlenmesi gibi faaliyetleri

gerçekleştirmeye yönelik olduğu görülmektedir. 1999 yılına gelindiğinde ise Türkiye, 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesine imza atarak taraf olmuştur. Bu sözleşme sonrası, uluslararası kuruluşlar tarafından sağlanan fonların da etkileriyle Türkiye'de mücadele politikası adı altında resmi ve sivil kuruluşlar tarafından yapılan projeler artmaya başlamıştır. Dünya genelinde ve Türkiye'de çocuk işçiliğine yönelik mücadele politikalarının genel olarak 1990'lı yıllarda ortaya çıktığı ve 2000'li yıllarda ivme kazandığı söylenebilir. 2002 yılında ILO, 12 Haziran gününü Dünya Çocuk İşçiliği ile Mücadele Günü ilan etmiştir. Türkiye ise 2018 yılını Çocuk İşçiliği ile Mücadele yılı ilan etmiş ve 1 uluslararası kuruluş (ILO), 6 Bakanlık (Çalışma ve Sosyal Güvenlik, Milli Eğitim, Kalkınma, Gençlik ve Spor, İçişleri ve Aile ve Sosyal Politikalar olmak üzere) ve 7 sosyal taraf (TÜRK-İŞ, HAK-İŞ, DİSK, TİSK, TOBB, TESK ve TZOB olmak üzere) ortak bir deklarasyona imza atmıştır.

Literatürde çocuk işçiliğiyle mücadele politikalarına ilişkin resmi ve bazı akademik veriler çocuk işçi sayısının 1990'lardan beri kademeli olarak azaldığını söylemektedir. Bazı sınırlı sayıdaki eleştirel çalışma ise sorunun azalmadığına, çocuk işçilerinin kayıtdışı bir hal alarak sadece resmi oranları düşürdüğüne ve esasında sınıfsal eşitsizliklerin artışına bağlı olarak sorunun daha da derinleştiğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda tez çalışmasının temel amacı, uluslararası ve ulusal düzeyde çocuk işçiliğiyle mücadele politikalarının ve bu politikalar bağlamında yürütülen çalışmaların bir incelemesini yapmak, bu çalışmaları çocuk işçiliği sorununun nicel ve nitel durumuyla ilişkilendirmek ve geline nokta ilişkili tespit ve çıkarımlarda bulunabilmektir. Araştırmada ulaşılmak istenen nihai sonuç, geçmişten günümüze yürütülen mücadele ve müdahale araçlarını ve mücadele bağlamındaki düzenleme ve uygulamaları hayata geçiren tarafların çocuk işçiliği sorununu hangi ontolojik ve epistemolojik düzeyde kavradıklarını ve geline noktanın bu atfedilen kabulle nasıl bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymaktır. Bu nedenle uluslararası ve ulusal ölçekte hayata geçirilen ve geçirilmesi planlanan mücadele politikaları eleştirel bir gözle incelenecektir. Politikaları ortaya koyan tarafların sorunu nasıl kavradıkları, nasıl ele aldıkları, hangi plan ve programları uygulamaya koydukları, bunların dönemsel anlamı ve nihai olarak sorunun hangi noktaya geldiği sorularına yanıt aranacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde çocuk işçiliği sorunu kavramsal ve kuramsal açıdan ortaya koyulmaktadır. Gerek uluslararası kuruluşların çocuk işçiliğine dair tanım ve kriterleri gerekse bunların yansıması olan ulusal mevzuatta yer alan kavramlar çocuk işçiliğine yaş ve hukuki statü açısından bir çerçeve çizse de, sorunu bilimsel olarak tanımlamaktan uzaktır. Bu

uzaklık literatürdeki resmi tanım ve kriterlerin teorik temelini olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, uluslararası kuruluşların çocuk işçiliği sorununa dair evrensel kriterler belirleme girişimlerinin sonucunda ortaya çıkan yerleşik kavramlar eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmuş ve mevcut sorunlara yer verilmiştir. Teorik olarak ise çocuk işçiliği soruna ilişkin liberal kuramların sorunu kapitalizmin dinamiklerinden bağımsız ele aldıkları gösterilmeye çalışılmış, buna karşın sorunu sınıfsal perspektiften ele alan kuramlara yaslanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde tarihten günümüze çocuk emeği sorununun aldığı biçimler nicel ve nitel verilerle ortaya koyulmaktadır. Bu bölümde çocuk işçiliği sorununun tarihten günümüze, esasında toplumsal üretim ve bölüşüm süreçleri tarafından biçimlendiği ve günümüzde de kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri çerçevesinde devam ettiği gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu bölümde çocuk emeği soruna ilişkin öncelikle tarihsel bir değerlendirmede bulunulmakta, ardından da sorunun uluslararası durumuna ilişkin bir çerçeve çizilmektedir. Son olarak Türkiye’de çocuk emeğine ilişkin resmi veriler ile akademik çalışmalardan elde edilen nitel ve nicel veriler sunulmaktadır.

Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ise çocuk işçiliği sorununa dair yürütülen uluslararası mücadele sürecine ilişkin veriler sunulmaktadır. Uluslararası alanda yürütülen politikalar geçmişten günümüze yürütülen plan ve programlar ile bu programlara bağlı projeler, çocukların çalışmasına yönelik asgari yaş sözleşmeleri, çocuk işçiliğine dair uluslararası sözleşmelerden oluşmaktadır. Uluslararası mücadele sürecinin ardından Türkiye’de çocuk işçiliğine karşı mücadele politikalarına yer verilmektedir. Türkiye’deki mücadele sürecinin kendi özgün koşullarına dönük bir mücadele sürecinden ziyade uluslararası kuruluşların mücadele politikalarına eklemlendiği ve bu bağlamda 1990’lı yıllardan beri mücadele gündemi olmasına karşın çocuk işçiliğini ortadan kaldırmaya yönelik bir politika sürecinden uzak olduğu görülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİ SORUNU: KAVRAMLAR VE KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

1.1. Kavramsal Çerçeve

Edelman (1974: 296)'a göre “dil” (“language”), gerçekliği tasvir etmenin yanı sıra onu yaratmanın da bir aracıdır ve dili sadece basit bir tanımlama (description) aracı olarak görmek, toplumsal ilişkileri ve bu ilişkileri yaratan rol ve benlikleri göz ardı etmektir. Bilimin dili kavramlardır ve hangi yaklaşım, yöntem ve teknikleri kullanırsak kullanalım, hangi bulguları elde edersek edelim bunları kavramlarla ifade ederiz. Bununla beraber kavram tercihlerimiz ve kavramları kullanım biçimlerimiz, bilimsel niteliğine göre bizim olgusal gerçekliğe yaklaşma ve gerçeklikten uzaklaşma ölçümüzü ifade eder. Olguları tanımlama ve açıklama araçları olan kavramların bilimsel niteliği, hem toplumsal kuram ve yaklaşımların bileşenleri olmalarından (Hoy vd, 2013: 3), hem de metodolojik araçlar olarak bilimsel çalışmaların sınırlarını çizme işlevinden (Yalçın, 2017: 76) ileri gelir. Yani kavramları bilimsel bir olguyu açıklamak üzere kullanmak demek, olguyu dilbilgisel (dilbilimsel değil) olarak temsil ettiği düşünülen terimleri biçimsel olarak bir araya getirip tanımlamak demek değildir.

Literatürde çalışan çocukları ‘çocuk’, ‘çalışma’ ya da ‘işçi’ kavramlarıyla ayrı ayrı tanımlayıp sonra biçimsel olarak birleştirmek gibi bir eğilim söz konusudur. Daha yaygın ve kabul gören eğilim ise çalışan çocuklara ilişkin kullanılan kavramların hukuki ve terminolojik tanım ve kriterlere indirgenmesidir. Çocukların ve ergenlerin işgücü piyasasında, hane içinde ya da sokakta çalışma durumları genellikle çocuğun biyolojik ve fizyolojik durumuna ya da hukuki statüsüne bağlı olarak tanımlanmaktadır. Buna göre de “çocuk emeği”, “çocuk işçilik”, “çalışan çocuk” kavramlarıyla ifade edilmekte, çalışma ortam ve koşullarındaki risk ve tehlikelere göre de “çocuk emeği sömürüsü” ya da “çocuk istismarı” gibi kavramlar kullanılmaktadır. Bu kavramlar çalışan çocukların sadece hukuki statülerini değil, aynı zamanda onların çalışma koşul ve biçimlerini de ayıran (ya da ayırması beklenen) kategorik sınırları ifade etmektedir. Örneğin çocuk işçilik kavramı, mücadele edilen/edilmesi gereken, belirli yaştaki çocukların çalışmasının yasak olduğu, cezai işlem gerektiren ve çocuğun işgücü piyasasının bir parçası olduğu durumu ifade ederken; çocukların öğrenci statüsüyle çalıştığı çıraklık veya stajyerlik kavramları çocuğun eğitim sürecinin bir parçası olduğu yasal bir çerçeveyi ifade etmektedir. Ya da ev işleri yapan çocukların, ulusal ve uluslararası kuruluşların kriterlerine göre çocuğun çocuk işçi sayılmadığı koşullar, yapılan işin biçim ve süresine göre çocuk işçilik kavramıyla açıklanmaya muhtaç bir durum olabilmektedir. Durum böyleyken, literatürdeki bazı kavramsal tartışmalar, ya uluslararası sözleşmelerdeki veya ulusal

mevzuattaki tanım ve kriterleri ‘doğrudan’ alıp örnekleme buna uydurmaya çalışmakta, ya da dilbilgisel uygunluk gerekçesiyle basit terimsel önerilerle yetinmektedir. Oysa çocuk emeği üzerine yapılacak kavramsal tartışmanın, sorunun tarihsel ve sosyolojik boyutunu içeren kuramsal yaklaşımların temsiliyle bağdaşması ve biçimsel, ansiklopedik ve uluslararası kuruluşların tek yönlü olarak belirlediği tanımlar yerine, bu tanımların sorgulandığı bir çerçevede olması gerekir. Bu bağlamda, çalışmanın bu bölümünde önce literatürde kullanılan mevcut kavram setleri sunulacaktır. Ardından bunlar eleştirel bir gözle değerlendirilecek ve sorunlar ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

1.1.1. “Çocuk Emeği”, “Çalışan Çocuk” ve “Çocuk İşçi” Kavramları

Çocukların işgücü piyasasında, sokakta ya da hane içinde kendileri ve aileleri için çalışmaları, farklı kavramlar da kullanılmakla beraber, genellikle “çocuk emeği”, “çocuk işçilik”, “çalışan çocuklar” kavramlarıyla ifade edilir. Çocukların çalışma durumlarını ifade etmek üzere kullanılan “emek” ve “çalışma/iş” kavramları her ne kadar literatürde yer yer iç içe geçmiş ve birbirinin yerine kullanılıyor olsa da etimolojik kökenleri itibarıyla birbirinden farklıdır.

Çalışma kavramı (work), eski İngiliz, Proto-Germen, İskandinav ve Hollanda dillerinde kullanılan “yapmak”, “yapılan bir eylem”, “gönüllü ya da gerekli yapılan iş/meslek” anlamlarındaki “weorc”, “worc”, “werka” ve “werg” sözcüklerinden gelir¹ ve genel olarak “enerjinin yararlı bir şey üretmek için koordineli bir şekilde harcanması” olarak tanımlanır (Morin, 2004: 5). Geniş bir kullanım alanına sahip olan bu kavram, çocukların, çeşitli işlerde çalışmalarının yanı sıra onların ders çalışmasından gönüllü proje ve programlara, çeşitli beceri geliştirme faaliyetlerine kadar kullanılabilecek muğlak bir temsil niteliğine sahiptir. Ayrıca yararın hangi toplumsal kesimler lehine ve aleyhine olduğu açısından da bir belirsizlik söz konusudur. Emek (labour/labor) kavramı ise İngilizce ve Latince “labor”, Fransızca “labare”, Yunanca “ponos”, Fransızca “travail”, Almanca “arbeit” kelimeleriyle beraber tüm batı dillerinde acıyı (pain), çabayı (effort) ve bedenin zorlanmasını (exertion of the body) ifade etmektedir.² “Emek” (“labour”) sözcüğü “labare” sözcüğüyle aynı etimolojik kökene sahip olup “yük altında zorlanma, tökezleme”, gibi kölevari durumları ifade ederken, aynı etimolojik niteliğe sahip “ponos” ve “arbeit” sözcükleri, kökeni “yoksulluk” olan Yunanca “penia” ve Almanca “armut” sözcüklerinden gelmektedir (Arendt, 1998: 48). Tarihsel süreçte zor ve zorlayıcı çalışma koşul ve biçimlerinin genellikle ekonomik olarak alt sınıfa mensup yoksul

¹ Concept of “work”, <https://www.etymonline.com/search?q=work>, (erişim tarihi: 26.12.2019).

² Ayrıca “labor” sözcüğü “doğum sancısı” anlamında da kullanılmaktadır. Concept of “labour”, <https://www.etymonline.com/search?q=labour>, (erişim tarihi: 26.12.2019).

hanelerde doğup büyüyen çocuklara özgü bir durum olduğu düşünüldüğünde, çalışan çocukların “çocuk emeği” olarak ifade edilmesi dilbilimsel olarak daha uygun gözükmektedir. Ancak bu, sadece basit etimolojik bir perspektiftir.

Literatürde çocuk emeği, çalışan çocuk ya da çocuğun çalışması terimleri üzerine yapılan tartışmalar genellikle kapsam üzerinedir. Agarwal ve Kelly (2004)’ye göre “çocuk emeği” ve “çalışan çocuk” her ne kadar birbirinin yerine kullanılsa da iki ayrı durumu tanımlayan terimlerdir. Çalışan çocuk terimi çocukların hane içi/hane dışı, kayıtlı/kayıtsız, ücretli/ücretsiz üç biçimini de kapsarken, çocuk işçilik terimi çocuğu “12 yaş altı tüm işler, 12-14 yaş arası hafif işler ve 15-17 yaş grubundaki ağır ve tehlikeli işler” olmak üzere belli bir yaş aralığıyla sınıflandıran daha dar bir terimdir (Agarwal ve Kelly, 2014: 3). Kapar (2019)’a göre ise uluslararası kuruluşların kullandığı “child labour” terimiyle kastedilen “çocuk emeği” kavramıdır ve bu geniş kavram, kapitalist çalışma ilişkilerinin baskın çalışma biçimi olan ücretli işçiliğin ötesinde, çocukların diğer çalışma biçimlerini de kapsamaktadır (Kapar, 2019: 2464). Zeytinoğlu (2001)’na göre ise “çocuk işçiliği” (child labour) ve “çocuğun çalışması” (child work) kavramları çalışan çocukların uğradığı istismarı ifade etmek bakımından birbirinden ayrılmaktadır. “Çocuk işçilik”, çalışan çocuğun ihmal ve istismar edildiği bir durumu ifade ederken, “çocuğun çalışması” çocuğun ihmal ve istismara uğramadığı durumlar için kullanılmaktadır. Bununla beraber “çocuk işçilik” terimi, Sanayi Devrimi yıllarında çocukların fabrika ve madenlerde “işçi” olarak çalışmasıyla özdeşleşmiştir. Oysa günümüzde sosyoekonomik açıdan geri kalmış ülkelerde çalışan çocukların önemli bir bölümü ücretli “işçi” olarak değil, hane içinde ücretsiz ya da küçük işletmelerde çırak olarak ve sokakta kendi hesabına çalışmaktadır. Çalışan çocukların belirli sektörlerle sınırlandırılmaması ve mücadelenin çalışan çocukların bütün istismar ve ihmal biçimlerine odaklanması gerektiğine dikkat çeken Zeytinoğlu (2001), “çocuk işçiliği” ve “çocuk çalışması” terimleri yerine “çalışan çocuğun istismarı ve ihmali” teriminin daha uygun olduğunu belirtmektedir. (Zeytinoğlu, 2001: 50-51).

Dilbilimsel ve terimsel anlam ve çağrışımlar önemlidir. Ancak bu önem yalnızca sorunu literatüre göre doğru tanımlamaktan değil, uygulanacak politika, plan ve programların ve hedef kitlenin netleştirilmesinden ve üzerinde kurumlar arası uzlaşının sağlanabilmesinden ileri gelmektedir. Nitekim geçmiş yıllarda çocuk emeği sorunu üzerine yapılan bazı uluslararası toplantılarda tartışmaların çıkış noktalarından biri de bu bağlamda olmuştur. Örneğin 1990 yılında Amsterdam’da yapılan geniş katılımlı bir uluslararası toplantıda fikir ayrılığının çıkış noktası ‘child labour’ ve ‘child work’ kavramları olmuştur. Konanç (1996) bu fikir ayrılığının temel nedeninin “sendikaların ‘çocuk işçiliği’ veya ‘çocuk çalışması’, yani, ‘child labour’ ve

‘child work’ün hepsinin birden ortadan kaldırılmasını istediğini, fakat çeşitli uluslararası çalışma gruplarının bu iki kavram arasında ayrım yaparak öncelikli hedeflerinin child labour’u child work’e dönüştürmeyi savunduklarını ifade etmektedir. Konanç (1996)’a göre öncelikle bu iki kavramı birbirinden ayırmak gerekmektedir. “Child work (çocuğun çalışması); çocuğun eğitimini engellemeyen, çocuğun fiziksel, zihinsel, duygusal, ahlaksal, sosyal gelişimini olumsuz yönde etkilemeyen çalışma biçimlerine karşılık gelmektedir. Child labour (çocuk işçilik) ise bundan farklı olarak çocuğun eğitimini engelleyen, çocuğun fiziksel, duygusal, zihinsel, ahlaksal ve sosyal gelişimini olumsuz yönde etkileyen işler olarak tanımlanmaktadır”. Bu bağlamda child labour’ın tamamen ortadan kaldırılması, tartışmasız herkesin üzerinde uzlaştığı bir sorundur. Bununla beraber child work konusunda benzer bir uzlaşma henüz sağlanabilmiş değildir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde çocuğun çalışması adeta bir zorunluluktur. Bu nedenle ‘child work’ konusunda asıl sorun çocuğun çalışmasını ortadan kaldırmak değil, çocuğun çalışırken nasıl korunacağı olmalıdır (Konanç, 1996: 5-6).

Bununla beraber kavram setlerinin tercihinde sadece etimolojiye ve terminolojiye bağlı kalmak, konuyu dar bir kavramsal çerçeveye hapsetmek olur. Lavalette (1999a), çocukların iş dünyasına ya da toplumsal üretime katılmaları açısından sınıflandırılmasının ve buna bağlı olarak iş ve emek (work and labour) gibi kavramsal bir tartışmaya girilmesinin yararsız olduğunu ve çocukların emek güçlerinin her halükarda sömürüldüğünü ifade etmektedir (Lavalette, 1999a: 17). Ayrıca, Frayssé (2014)’ın da belirttiği gibi, kullanılan dil ile kavramsal ve terimsel tercihler yazarların ideolojik ve politik konumlanışlarıyla da ilgili olabilmektedir (Frayssé, 2014: 27).³ Önemli olan, çocuk emeği sorununu tanımlamak üzere kullanılacak kavramların reel durumu temsil etmesi ve genel olarak emeği ve emek sürecini, özel olarak ise çocuk emeğini ilgilendiren kuram ve kuramsal tartışmaların uzantısı olmasıdır. Çocuk emeği sorununun sosyoekonomik nedenleriyle beraber bir emek süreci, piyasa ya da hane içinde çalışma veya çocuğun emek gücünün mal ve hizmet üretmek için harcanması durumu olduğu düşünüldüğünde, çocuk emeği sorunsalını ifade edecek kavramsal inşanın, kuramsal yaklaşımlarla bağlantılı terimsel ifadeleri de yansıtması gerekir.

³ Örneğin Coşkun (2009), Yönetim ve Organizasyon kitaplarını söylem analiziyle incelediği çalışmasında, “kitapların söyleminin tamamen liberal-kapitalist sistemin hâkimiyetini tesis etmeye yönelik” olduğunu, bu kitaplarda “emek”, “işçi”, “sendika” gibi kavramlara yer verilmediğini ve bunun yerine en iyi ihtimalle “çalışan” veya “işgören”, bunun da ötesinde “örgüt üyesi” ya da “örgüt vatandaşı” gibi kavramların kullanıldığını ifade etmektedir (Coşkun, 2009: 249-254). Benzer bir çalışmanın çocuk emeği literatüründe henüz olmamasıyla beraber, “emek”, “emekçi” kavramının tarihsel olarak “sol” ağırlıklı bir söylem olması ve kavramların buna göre tercih sebebi olması ya da bu kavramdan kaçınılması incelenmeye müsait bir konudur. Bununla beraber bu çalışmada ağırlıklı olarak “çocuk emeği” söyleminin tercih nedeni, tanım ve kriterlerin sorunu daraltmasının önüne geçerek kapsamı geniş tutmaktır. Yani olguyu incelemek; olguyu kurumsal düzenlemenin gölgesinde bırakmamaktır.

1.1.2. Uluslararası Kuruluşların Çocuk Emegi Tanım ve Kriterleri

ILO (International Labour Organization-Uluslararası Çalışma Örgütü), UNICEF (The United Nations Children's Fund-Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu) ve WB (World Bank-Dünya Bankası) gibi uluslararası kuruluşlar, çocukların çalışma durumlarını çerçeve bir kavram olarak “child labour” olarak ifade etmektedir. Dünyanın farklı ülkelerinden pek çok araştırmacının referans aldığı bu kavram, Türkiye’de ağırlıklı olarak ‘çocuk işçilik’ olarak kullanılmaktadır.⁴ ILO’nun ve UNICEF’in Türkiye temsilciliklerinin resmi sayfalarında⁵, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği’nin AB Terimler Sözlüğü’nde⁶ ve bazı hukuki metinlerde⁷ çocukların çalışma durumlarına ilişkin tanımlamalar ‘çocuk işçilik’ terimiyle yapılmaktadır.

Literatürde çocuk işçilik, yapılan işlerin çocuğu “hangi açılardan” ve “hangi yaşlarda” olumsuz etkileyeceği bağlamında tanımlanmaktadır. Bu tanımların temel dayanağı genellikle 1989 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda kabul edilen Çocuk Haklarına Dair Evrensel Bildirge’nin 1. ve 32. maddeleridir. Bildirge’nin 1. Maddesi “... daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, on sekiz yaşına kadar her insan çocuk sayılır” diyerek çocuk olma yaşı için bir çerçeve çizerken, 32. Madde çalıştırılma hususunda çocuğun gelişim durumuna dikkat çekmektedir:

1) Taraf Devletler, çocuğun her türlü ekonomik sömürüye ve her türlü tehlikeli işte ya da eğitimine zarar verecek ya da sağlığı veya bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlaksal ya da toplumsal gelişmesi için zararlı olabilecek nitelikte çalıştırılmasına karşı korunma hakkını elde ederler. 2) Taraf Devletler bu maddenin uygulamaya konulmasını sağlamak için yasal, idari, toplumsal ve eğitsel her önlemini alırlar...

BM’nin bu maddelerini çerçeve bir kavram olarak alan ILO (2008: 18), çocuk işçiliğini çeşitli kategori ve kriterlere göre tanımlamaktadır. Tanımlar, çocuk işçiliğinin küresel tahmin ve eğilimlerini tespit etmek için kullanılan “çocuk”, “çocuk işçilik” “ekonomik faaliyet”, “tehlikeli işler”, “çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri” ile bu kategorilerde çalışan çocukların yaş kriterlerini içermektedir (ILO, 2006a; IPEC, 2007; ILO, 2014). Bu kategorilere göre:

“Çocuk”; erginliğe daha erken erişme durumu haricinde 18 yaşın altındaki her insandır. ILO, BM’nin bu kriterini kabul etmekle beraber çocuğu tanımlamak için yeterli olmadığına ve farklı yaş kategorilerine ihtiyaç olduğuna dikkat çekmektedir (IPEC, 2007: 12).

“Ekonomik faaliyet” (“economic activity”); çocuğun hane içinde yaptığı kendi gündelik işleri ve eğitimi hariç, piyasa içi kayıtlı ya da kayıtdışı, birkaç saat ya da tam zamanlı, ücretli

⁴ Bununla beraber, literatürde “çalışan çocuklar” (“working children”), “çocuk işçi” (“child worker”) gibi terimler de kullanılmaktadır.

⁵ ILO için <https://www.ilo.org/ankara/lang--tr/index.htm> (erişim tarihi: 28.11.2019) ve UNICEF için <http://www.unicef.org.tr/aramasonuclari.aspx?kelime=%e7ocuk%20i%fe%e7i> (erişim tarihi: 28.11.2019) web adreslerine bakınız.

⁶ Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, (2009): 52.

⁷ Örneğin bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.5457&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch> (erişim tarihi: 28.11.2019).

ya da ücretsiz, günlük ya da düzenli, yasal ya da yasadışı, çocukların katıldığı çoğu üretken faaliyeti kapsayan geniş bir kavramdır. Bir çocuğun ekonomik olarak aktif sayılabilmesi için bir haftalık referans sürecinde herhangi bir gün en az bir saat çalışmış olması gerekir. Bununla beraber, “ekonomik olarak aktif çocuk” (“economically active children”) yasal bir kavramdan ziyade istatistiki bir kavramdır (ILO, 2006a: 6; ILO, 2014: 6).

“Tehlikeli işler” (“hazardous work”); işin doğasına ve türüne göre çocukların fiziksel, zihinsel ve ahlaki gelişimini olumsuz etkileyen işlerdir. Bu tehlikeler işin süresine, yoğunluğuna ve çalışma ortamının fiziki koşullarına bağlıdır. Hatta işin yapılış biçiminin tehlikesiz ve güvenli olduğu mesleklerde bile iş süreleri ve yoğunluğu çocuk için tehlikeli olabilmektedir (ILO, 2006a: 6; ILO, 2014: 6).

“Çocuk işçiliğin en kötü biçimleri” (“worst of forms of child labour”); çocukların kölelik düzeyinde çalıştırıldığı en kötü çalışma/çalıştırılma koşullarını ifade etmektedir (ILO, 2014: 6). ILO’nun 182 No’lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi’nin 3. Maddesi çocuk işçiliğin bu türünü tanımlanmıştır. “Çocuk” teriminin “18 yaşın altındaki herkes” olarak tanımlandığı bu sözleşmede çocuk işçiliği;

- çocukların alım-satımı ve ticareti, borç karşılığı veya bağımlı olarak çalıştırılması ve askeri çatışmalarda çocukların zorla ya da zorunlu tutularak kullanılmasını da içerek şekilde zorla ya da mecburi çalıştırılmaları gibi kölelik ve kölelik benzeri uygulamaların tüm biçimlerini,
- çocuğun fuhuşta, pornografik yayınların üretiminde veya pornografik gösterilerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu,
- çocuğun özellikle ilgili uluslararası anlaşmalarda belirtilen uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi yasal olmayan faaliyetlerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu,
- doğası veya gerçekleştirildiği koşullar itibarıyla çocukların sağlık, güvenlik ve ahlaki gelişimleri açısından zararlı olan işleri kapsamaktadır.⁸

Bu kategori ve kriterler doğrultusunda, gerek BM’nin 18 yaş kriterinin genişliği gerek ise çocukların yaptıkları işlerin boyutunun karmaşık olması ve küresel tahminlerde yarattığı zorluklar nedeniyle ILO, çocukların yaş ve ekonomik faaliyet sürelerine bağlı olarak bazı kriterler belirlemiştir. ILO’nun Çocuk İşçiliği İstatistiki Bilgi ve İzleme Programı’nın⁹ (SIMPOC) küresel tahminler için belirlediği kriterlere göre;

- haftada 1 saat veya daha fazla süreyle ekonomik olarak aktif olan 12 yaşın altındaki çocuk,

⁸ C182 – Worst Forms of Child Labour Convention https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C182 (erişim tarihi: 07.12.2019).

⁹ Statistical Information and Monitoring Programme on Child Labour (IPEC-SIMPOC) https://www.ilo.org/ipec/ChildlabourstatisticsSIMPOC/WCMS_IPEC_CON_TXT_318_EN/lang--en/index.htm (erişim tarihi: 16.12.2019).

- haftada en az 14 saat süreyle ekonomik olarak aktif olan 14 yaş ve 14 yaş altı çocuk,
 - haftada en az 43 saat süreyle ekonomik olarak aktif olan 17 yaş ve 17 yaş altı çocuk,
 - haftada 1 saat ya da daha fazla süreyle doğası ve koşulları gereği tehlikeli faaliyetlere katılan 17 yaş ve 17 yaş altı çocuk,
 - alım-satımı yapılan, zorla ve kölelik düzeyinde çalıştırılan, silahlı çatışma, fuhuş, pornografi gibi yasa dışı faaliyetlere katılan (participate) 17 yaş ve 17 yaş altı çocuk
- çocuk işçiliği kapsamında değerlendirilmektedir (ILO, 2008: 19).

Bununla beraber, bu kriterler çalışan çocukların bazı kesimlerini ve bazı çalışma biçimlerini çocuk işçilik kapsamı dışında bırakmaktadır. Çalışılmasına izin verilen hafif işlerde haftada sadece birkaç saat çalışan 12 yaş ve üzeri çocuklar ile tehlikeli olarak sınıflandırılmayan işlerde çalışan 15 yaş ve altındaki çocukların çalıştığı işler çocukların katıldığı ekonomik faaliyetlerin dışındadır ve çocuk işçiliği sayılmamaktadır (ILO: 2014: 6).

Ayrıca ILO'ya göre çocukların evde anne babalarına yardım etmeleri, aile işletmesinde çalışmaları ya da okul saatleri dışında cep harçlığı sağlayacak işlerde çalışmaları gibi durumlar çocukların sağlığına ve kişisel gelişimlerine zarar vermediği, aksine onlara ve ailelerine katkı sağladığı için çocuk işçilik olarak değerlendirilmemelidir.¹⁰

UNICEF, yayınlarında genellikle ILO'nun tanımlarını kullanmakla beraber¹¹, çocuk işçiliğini “çocuğun yaşına ve işin türüne bağlı olarak asgari saati aşan işler” olarak tanımlamaktadır.¹² Bununla beraber ILO'nun tanımlarının kız-erkek ayrımı ve ev işleri bağlamında genişletilmesi gerektiğini belirten UNICEF'in, Dünya Bankası ve ILO'yla birlikte 2003 yılında yaptığı altı farklı ülkeyi kapsayan hane içi çocuk emeği araştırmasında belirlenen kriter, hane içi 4 saatlik çalışma süresidir (Francavilla ve Lyon, 2003). UNICEF, çocuk işçiliğini ev işlerini de içerecek şekilde tanımlamaktadır (Tablo 1.1). Buna göre, sürecin çocuk işçiliği olarak nitelendirebilmesi için; eğer çocuk 5-11 yaş arasında ve bir haftalık referans süresi içinde kayıtlı ya da kayıt dışı, birkaç saat ya da tam zamanlı, ücretli ya da ücretsiz, günlük ya da düzenli, yasal ya da yasadışı olarak piyasada çalışmalıdır. Bu yaş aralığında çocuğun emeğinin hane içinde kullanımı söz konusu ise 28 saatlik ev/hane içi çalışma çocuk işçilik olarak değerlendirilmektedir.

Çocuk 12-14 yaş aralığındaysa, bir haftalık referans süresinde çocuğun 14 saatlik ekonomik faaliyeti gereklidir. Eğer çocuğun ev/hane içi emeği söz konusuysa, bu süre yine 28 saatlik bir çalışma süresidir. Ev işleri olmaksızın yapılan işlerde 5-11 yaş aralığındaki çocuğun

¹⁰ ILO Ankara Ofisi, <https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/child-labour/lang--tr/index.htm> (erişim tarihi: 05.12.2019).

¹¹ Örneğin bkz. UNICEF, 2006: 15; UNICEF, 2007, 479.

¹² UNICEF, 2010 (retrieved from [wikiprogress.org http://wikiprogress.org/articles/children-youth/child-labour/](http://wikiprogress.org/articles/children-youth/child-labour/)) (erişim tarihi: 09.12.2019).

en az 1 saat, 12-14 aralığındaki çocuğun ise en az 14 saatlik ekonomik faaliyet içinde olması gerekmektedir.

Tablo 1.1 Çocuk İşçiliğinin Tanımında UNICEF'in Kriterleri

<i>Gösterge</i>	<i>Tanım</i>
Çocuk işçilik	5-11 yaş: Haftada en az 1 saatlik ekonomik faaliyet ya da 28 saat ev işlerinde çalışma.
(ev işleriyle birlikte)	12-14 yaş: Haftada en az 14 saatlik ekonomik faaliyet ya da 28 saat ev işlerinde çalışma.
Çocuk işçilik	5-11 yaş: Haftada en az 1 saatlik ekonomik faaliyet.
(ev işleri olmaksızın)	12-14 yaş: Haftada en az 14 saatlik ekonomik faaliyet.

Kaynak: UNICEF Staff Working Papers Division of Policy and Planning Series¹³

DB (Dünya Bankası), çocuk işçiliğinin yoksulluğun yıkıcı etkilerinden biri olduğunu kabul etmekle beraber, tanım ve kriterlerinde çoğu zaman ILO ve UNICEF'in kriterlerini baz almaktadır. Bu kriterler de genellikle çocuk işçiliğinin çalışan çocukların yaş, çalışma biçimi, çocukluk, eğitim ve sağlık durumlarını nasıl etkilediği üzerine kategori oluşturmaya yönelik olup, bu kategorilere göre çocuk işçiliğinin yoğun olduğu ülkelere borç verme faaliyetlerini içermektedir¹⁴.

1.1.3. Ulusal Mevzuatta Çocuk İşçiliği Tanım ve Kriterleri

Çocuk işçi ve çocuk işçiliği, ulusal mevzuatımızda yaş, çalışma süreleri ve işlerin tehlike ve hafifliği bakımından tanımlanmıştır. Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 4. Maddesi çalıştırılacak çocuğu ve çocuğun çalıştırılabileceği işleri tanımlamaktadır¹⁵. Buna göre çocuk işçi; “14 yaşını bitirmiş, 15 yaşını doldurmamış ve ilköğretimini tamamlamış kişi, genç işçi de 15 yaşını tamamlamış, ancak 18 yaşını tamamlamamış kişi” olarak tanımlanmaktadır. 4857 Sayılı İş Kanunu’nun 71. Maddesi’ne göre “çocuğun çalıştığı işler onun fiziki, zihinsel ve sosyal gelişimini ve eğitimini olumsuz etkileyici

¹³ Gibbons, E.D., Huebler, F. and Loaiza, E. (2005: 6)’dan aktarılmaktadır.

¹⁴ Dünya Bankası’nın soruna ilişkin yaklaşımı için bkz. ILO, UNICEF and World Bank Group, 2006 (inter-agency consultation) ve World Bank, http://worldbank.org/en/webarchives/archive?url=http%3A%2F%2Fweb.worldbank.org%2Farc%2Fhive%2Fwebsit%2F01048%2FWEB%2F0_CON-7.HTM, (erişim tarihi: 19.12.2019).

¹⁵ Çocuğun çalıştırılacağı ve çalıştırılmayacağı işler için bkz. EK1, EK2 ve EK3 ya da <https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.5457&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=> (erişim tarihi: 14.12.2019).

nitelikte olamaz”. Buna dayalı olarak ta “temel eğitimini tamamlamış ve okula gitmeyen çocukların çalışma saatleri günde yedi ve haftada otuz beş saatten fazla olamaz. Ancak on beş yaşını tamamlamış çocuklar için bu süre günde sekiz ve haftada kırk saate kadar artırılabilir” (Şen, 2013: 150).

Çocuk ve gençlerin çalışma yaş, ortam ve biçimlerine ulusal mevzuatımızda çeşitli metinlerde değinilmekle beraber¹⁶, genel hukuki referans 4857 ve 6331 Sayılı kanunlar ile Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik’tir. Nitekim Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB)¹⁷, Çocuk İşçiliği ile Ulusal Mücadele Programı’nda çocuk işçiliği, uluslararası kuruluşların tanımlarını da içerek şekilde, ulusal mevzuattaki 4857 ve 6331 Sayılı kanunlar çerçevesinde tanımlamıştır (ÇSGB, 2017: 13).

Ulusal mevzuatta 15 yaşını tamamlamış kişilerden “genç işçi” olarak söz edilmesi, 15 ile 18 yaş arası çalışan çocuk ve ergenleri, fiziki ve zihinsel gelişimlerine ve yapılan işlerin tehlike ve zorluk durumlarına da bağlı olarak, kavramsal bir muğlaklık içinde bırakmaktadır. Çocukların gelişimlerinin değişkenlik göstermesi, yapılan işlerin zorluk ve tehlikelerinin göreliliği ve işlere dair evrensel kriterlerin kapsayıcılığındaki zorluklar, bu muğlaklığı pekiştirmektedir. Ancak Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerden biri olan Birleşmiş Milletler’in Çocuk Haklarına Dair Evrensel Bildirgesi’nde “çocuklar” 18 yaş altı kişiler olarak kabul edilmiştir ve Türkiye bu sözleşme hükümlerine uymak koşuluyla taraf olmuştur. Nitekim T.C. Cumhurbaşkanı, 2018 yılında yaptığı çocuk işçiliği temalı konuşmasında, Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelere dikkat çekmiş ve çocukların “18 yaş altı herkes” olduğunu vurgulamıştır:

Devletimiz, bu konuda geçmişten bugüne çok önemli bir hassasiyet gösteriyor. 1990’larda Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi’ne imza attı. 92’de Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)’nün çocuk işçiliğinin önlenmesi programına katılan ilk altı ülkeden biri oldu. ...Çocuklar geleceğimizin teminatıdır ve 18 yaşın altındaki herkes henüz çocuktur. Onların yeri ailelerinin yanı ve okullarıdır. Dengeli ve sağlıklı beslenebilmeleri, yaşlarına uygun saatlerde uyuyabilmeleri, bedensel, zihinsel ve ruhi ihtiyaçlarının giderilmesi gerekmektedir... (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2018).¹⁸

¹⁶Örneğin 6331 Sayılı İş sağlığı ve Güvenliği Kanunu’nun 3. Maddesi ve <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6331.pdf> (erişim tarihi: 15.12.2019) ve 2559 Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu’nun 12. Maddesi (Değişik: 3/8/2002-4771/10 md.) <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2559.pdf> (erişim tarihi: 15.12.2019).

¹⁷ 10 Temmuz 2018 Tarihli ve 30474 Sayılı Resmi Gazete’nin 15 No’lu Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’nden itibaren söz konusu bakanlığın adı “Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı” olmuştur.

¹⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı (2018). “Çocuk İşçiliği İle Mücadele Temalı Gönül Elçileri Buluşmasında Yaptıkları Konuşma”. 20 Kasım 2018, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/362/99991/cocuk-isciligi-ile-mucadele-temali-gonul-elcileri-bulusmasinda-yaptiklari-konusma> (erişim tarihi: 21.03. 2020).

1.1.4. Kavramsal Tartışma: Sorunlar, Eleştiriler ve Öneriler

Literatürde çalışan çocukların çalışma durumlarının net ve bütüncül bir biçimde kavramsallaştırılmadığı görülmektedir. Mevcut kavramsal tartışmalar ise sorunu köklü bir biçimde tanımlayarak radikal çözüm önerileri getirmekten ziyade çalışan çocukları kategorize etme gayreti içindedir. Uluslararası kuruluşların rapor ve asgari yaş sözleşmelerindeki yaş kriterleri ile ulusal ölçekli hukuki metinlerdeki yaş kriterleri değişebilmektedir. Öte yandan çocuk olma durumu ve çocuğa verilen değer tarihsel ve toplumsal koşullara göre değişkenlik gösteren, biyolojik, psikolojik ve kültürel yaklaşımları da içeren disiplinler arası bir konudur (Fişek, 1984: 309; Mäkinen 2006: 101). Çocukların çalışma koşulları, süreleri ve statüleri ile çalışma biçimlerinin bölgesel ve sektörel dağılımları da hesaba katıldığında evrensel tanımlardan söz etmek epey zorlaşmaktadır.

Çocukluğun anlamı ve algılanışı yoksul aileler üzerinden okunduğunda ise bu ailelerdeki anne ve babalar için ‘çocuk’, duygusal bağlara ek olarak, ekonomik bir araç ya da hastalıkta ve yaşlılıkta onlara dayanak olacak geleneksel bir sosyal güvenlik aracıdır. Benzer biçimde, aynı sosyoekonomik yapı içerisindeki aileler için ‘çocuk’, aile ve akraba topluluklarının gücünü arttıran bir unsur olabilmektedir (Bulutay, 1995: 1-2).

Literatürde kavramsal zorlukları göz ardı etmek yaygın bir eğilimdir. Çocuk emeği olgusunun kavramsal olarak ifade edilmesinde “çocuk” ve “işçi” ya da “çocuk” ve “emek” kavramlarını terminolojik olarak ayrı ayrı tanımlamak ve sonrasında bu tanımları biçimsel olarak birleştirmek gibi bir eğilim söz konusudur. Bu biçimsellik, sorunu olgusal düzlemde koparmaktadır. Oysa çocuk emeği ya da çocuk işçilik olgusu, çocuğun içine doğduğu koşulları yaratan üretim ve bölüşüm ilişkilerinin ve bu ilişkilerin ardında yatan öznenin kolektif eylemini barındıran yapısal bir sorundur. Konunun literatüre bu ilişki ve eylemlerden yalıtılmış olarak yansımaları bazı açılardan sorunlara neden olmaktadır.

Sorunun bir boyutu, çocuk emeği olgusunu yaş ve hukuki statüye göre sınıflandırmanın kavramsal bir çerçeve için yeterli görülmesidir. İşgücü piyasasında çalışan çocukları tanımlamak üzere belli bir yaşı kriter almak, çocuk işçiliğiyle mücadelede politikalar üretmek ve geliştirmek için kuşkusuz bir gerekliliktir. Bununla beraber, sorunun yaş kriterine indirgenmesi, onun tarihsel bağlarıyla beraber köklü bir sorun olduğunu göz ardı etmek olur. Biyolojik, zihinsel ya da psikolojik özellikleri, ya da çocuğun kendine veya ailesinin ona atfettiği anlam itibarıyla çocuk olan, fakat yaş kriterine göre çocuk olmayan binlerce hatta milyonlarca çocuk, çocuk işçilikten genç işçilik kategorisine dâhil edilebilmektedir. Ya da çalışma süresi ve biçimi itibarıyla yetişkin bir işçi gibi çalışmasına rağmen hukuki statüsü

öğrenci olan çırak veya stajyerler (Turla vd., 2009: 170-171; Durmuş, 2016: 34) çocuk işçi veya çocuk emeği kapsamı dışında kalmaktadır.

Her iki kritere rağmen çocuğun çocuk olma ve çalışma (emeğiyle mal ve hizmet üretme) durumu devam etmekteyken, yasal düzlemde yapılan tanımlama ve kavramsallaştırmalar - hukuki bir kavramsal çerçeveyi mümkün kılarsa da - olgusal bağlamda ontolojik ve epistemolojik açıdan bazı sorunlara neden olmaktadır. Örneğin fiili olarak yetişkin bir çalışan ile aynı işi yapan, fakat statüsel olarak çırak ya da stajyer olan çocuklar, emek süreci bağlamında çalışma ekonomisi disiplini içinde mi, yoksa pedagoji bağlamında eğitim bilimleri içerisinde mi ele alınmalıdır? Ya da tarım işçisi ailelerden gelen, resmi olarak öğrenci olmasına rağmen, okul harçlığını çıkarmak için ailesiyle birlikte tarlada çalışan, iş dönemlerinde ise işi önceleyip devamsızlık yapan çocuklara (Karaman ve Yılmaz, 2011: 215-223) nasıl bir ontolojik kabul atfedilmelidir? Daha açık bir ifadeyle, bu ve benzeri işleri yapan çocuklar çocuk işçi midir, mesleki öğrenci mi, yoksa ILO'nun çocuk işçiliğinin dışında tuttuğu, okul saatleri dışında ve tatillerde çalışarak cep harçlığı sağlayan, deneyim ve beceri kazanan ve bu sayede kendisine ve ailesine katkı sağlayan çocuklar¹⁹ mıdır?

Sorunun diğer bir boyutu ise çocuk emeği kullanımının geniş bir coğrafyaya yayılmasına bağlı olarak ortaya çıkan yerel-kültürel farklılıkların, kavramların evrensel olarak tanımlanmasını zorlaştırmasıdır. Öncelikle çocuk olma durumu ve çocuğa verilen değer kültüre, zamana ve sosyoekonomik ihtiyaçlara göre değişen, biyolojik, psikolojik ve kültürel yaklaşımları da içeren disiplinlerarası bir konudur (Toran, 2012: 1). Çocukların çalışma koşulları, süreleri ve statüleri ile çalışma biçimlerinin bölgesel ve sektörel dağılımları da hesaba katıldığında evrensel tanımlardan söz etmek epey zorlaşmaktadır. Bazı ülkelerde çocukların çalıştığı koşullara çocuk işçiliğinin en sert, en kötü biçimi, istismar, sömürü gibi anlamlar yüklenip, sorunlar buna göre kavramsallaştırılırken, başka ülkelerde bu koşullar tarihsel ve sosyolojik olarak normalleştirilmiş olabilmektedir. Örneğin Darko (2008: 8), Gana'nın Volta Bölgesi'nde Dzemeni Kasabası'nda çocuk emeği üzerine yaptığı saha araştırmasında, bu bölgedeki çalışma koşullarının çocuk köleliğinin bir biçimi olmasına rağmen bunun böyle algılanmadığını, bunun yerine çocukları gelecekte sorumluluk sahibi yetişkinler yapmak üzere eğitmenin bir yolu olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Darko'ya göre buradaki çocuk emeğini ya da çocuk köleliğini anlamak için konunun teorik ve kavramsal boyutuyla beraber Gana'daki insanların da tarihinin bilinmesi gerekmektedir (Darko, 2008: 7).

¹⁹ ILO'nun "boş zamanlarında cep harçlığı çıkaran ya da deneyim kazanan çocuklar" olarak genellediği fakat bu genel kitlenin yaşam ve emek koşullarını ve çalışma sürelerini muğlak bıraktığı söylem için bkz. <https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/child-labour/lang--tr/index.htm> (erişim tarihi: 29.11.2019).

Literatürdeki yaygın olan bir sorun da uluslararası kuruluşların tanım ve kriterlerinin epistemolojik hareket noktası olarak kabul edilip sorgulanmadan kullanılmasıdır. Bu durum gerek tanımların terminolojik biçimselliği gerek ise kavram ve kriterlerin İngilizce konuşulup yazılan Anglo-Sakson ve Anglo-Amerikan merkezli batı dünyasının bakış açısıyla inşa edilmesini kaçınılmaz kılar. Bu da çocuk emeği sorununun öncelikli muhatabı olan çevre ülkelere yönelik çözüm önerilerinin Batının edilgen yaklaşımlarıyla getirilmesi demektir. Wallestein’a göre bu bir “bilimsel evrenselcilik” sorunudur ve “batının kerameti kendinden menkul öğretisiyle” hareket etmektir (Wallerstein, 2010:61). Riggs (1987: 607-609)’e göre gelişmekte olan ülkelerdeki olgu ve olayları açıklamak üzere kullanılan kavramlar batı merkezlidir ve mantıksal arka planında etnosantrist bir yaklaşım yer almaktadır. Bu durum sosyal bilimlere yerel bağlamdan koparmaktadır ve sosyal bilimlerde daha açıklayıcı yeni bir terminolojiyi gerekli kılmaktadır (Riggs, 1979 ve 1995).

Söz konusu uluslararası kuruluşların çocuk emeği sorununa ilişkin kavramları olduğunda, literatürde daha radikal eleştiriler de söz konusudur. ILO’nun çocuk emeği üzerine rapor ve sözleşmelerini söylem analizi tekniğiyle tarihsel olarak inceleyen Mäkinen (2006), bu sözleşme ve tavsiyelerin çocuk emeği kullanımını ortadan kaldırmaya yönelik olmaktan ziyade merkez ülkelerin kendi politikalarını çevre ülkelere dayatmasının bir aracı olduğunu ileri sürmektedir. Cox ve Sinclair (1999: 134)’in Gramsci’den türeterek uluslararası ilişkiler sistemine uyguladığı “hegemonya” kavramına atıfla; ekonomik ve politik olarak güçlü olan ülkelerin uluslararası kuruluşlar aracılığıyla çevre ülkeler üzerinde kendi lehine hegemonya inşa ettiğine dikkat çeken Mäkinen (2006: 101), ILO’nun çocuk emeği tanımlarının da bundan bağımsız düşünülmemesi gerektiğini ifade etmektedir.

Çocuk emeği araştırmalarında yöntemle ilgili problemler de söz konusudur. Örneğin Francavilla and Lyon (2003), ILO, UNICEF ve DB’nin ortak projesiyle altı farklı ülkede (Guatemala, Zambia, Peru, Gine, Brazil ve Kazakistan) yaptıkları hane içi çocuk emeği araştırmasında kriter olarak dört saatlik bir çalışma süresini baz almıştır. Bu kriterle göre Francavilla ve Lyon (2003), dört saatin üzerinde ev işlerinde çalışan çocuklar ile ev işi sorumluluğu olmayan çocuklar arasında kayda değer bir fark olmadığı, hatta ev işlerine daha fazla zaman harcayan çocukların diğerlerine kıyasla daha sağlıklı olduğu sonucuna ulaşmıştır (Francavilla ve Lyon, 2003: 6). Ancak Gibbons vd. (2005: 6)’ne göre bu araştırmada dört saatten az çalışan çocukların çocuk emeği kapsamı dışında tutulması yanlış bir yöntemdir. Söz konusu ülkelerin yaşam koşulları düşünüldüğünde, örneğin evine kovayla su taşıyan bir çocuk için dört saatlik bir çalışma oldukça zor bir çalışmadır ve çocuğa fiziksel açıdan epey zarar verir (Gibbons vd. 2005: 6). Özellikle de temel yaşam gereksinimlerini güçlüklerle karşılayan ülke ve

bölgelerde, çocukların da kullanıldığı bu tür işler kısmi ve dönemsel değil, sınıfsal zorunluluğun bir sonucu olarak düzenli ve sürekli. Ayrıca, Güney Afrika'nın bazı kırsal bölgeleri gibi kabile yaşantısının devam ettiği yerler ve sabit yeri olmayan kaçak göçmenler başta olmak üzere, üçüncü dünya ülkelerinde çoğu zaman çocukların doğum kayıtlarının olmaması, nicel veriler açısından önemli bir sorundur.²⁰

Nihai olarak, çocuk emeği sorununa ilişkin kavramsal tartışmaların kendisi bir sorun olarak tartışılmayı hak etmektedir. Anlaşılan o ki, bu sorunun öncelikli nedeni uluslararası kuruluşların tanımlarının teorik yoksunluğu ve çocuk emeği sorununu gündemine alan araştırmaların olgu yerine bu tanımlardan hareket etmeleridir. Uluslararası kuruluşların teoriden kopuk, dar kapsamlı tanımlarından kaynaklı sorunlar, bu tanımların sorgulanmasıyla, ya da en azından tek yönlü bir hareket noktası olarak kabul edilmemesiyle aşılabılır. Ancak böyle bir tek yönlülükten kaçış, sorunun teorik bağlamda ele alınması koşuluyla tutarlı olacaktır.

1.2. Çocuk Emeği Sorununa Teorik Yaklaşımlar

Çocuk emeği olgusu, ekonomik ve sosyolojik düşünce tarihinde, teorinin hareket noktası anlamında başlıca ele alınan bir sorunsaldan ziyade, teorik yaklaşımlarda bağlamsal olarak değinilen bir uzantıdır. Başlıca bir çocuk emeği kuramı/teorisi yoktur. Ya da daha doğru bir ifadeyle, teori ve teorik yaklaşımların çocukları spesifik olarak ele aldıkları bir çalışma söz konusu değildir. Bununla beraber, teorik uzantılardan oluşan yazın alanındaki yaklaşım ve tartışmaların iktisadi ve sosyolojik olmak üzere iki koldan sürdüğünü söylemek mümkündür: İktisadi kol, çocuk emeği sorununu ağırlıklı olarak işgücü piyasası çerçevesinde arz-talep bağlamında ve aile, tüketim, gelir, harcama, yatırım, nüfus ve doğurganlık gibi değişkenlere göre ele almaktadır. Sosyolojik kol ise çocuk emeğinden ziyade çocukların ve genel olarak çocukluğun sosyolojisi üzerinedir. Bu teorik tartışmaların kökeni Aries (1962)'in *Çocukluk Çağı (Centrues of Childhood)* ve Postman (1995)'in *Çocukluğun Yokoluşu (The Disappearance of Childhood)* çalışmalarına dayanmaktadır. Çocukluğu statik, durağan bir kavrayıştan ziyade çağlar boyu değişen ve dönüşen bir fenomen olarak ele alan bu iki çalışma, içerdiği çeşitli farklı toplumsal değişkenlerle beraber, çocukluğun ve çocukluk çağının sadece biyolojik faktörlere indirgenemeyeceği şeklinde benzer bir yaklaşıma sahiptir. Çocukluk üzerine mevcut sosyolojik tartışmaların ortak noktası da köken aldığı bu iki çalışmanın pozitivist paradigma dışına çıkarak genel olarak bireyin ve özel olarak çocukluğun sosyal bir varlık olarak kavranışını sürdürmeleridir.

²⁰ Bu ülkeler için bkz. UNICEF (2007: 99).

Çocukluk üzerine sosyolojik tartışmaların bu görelî teorik zenginlikten çocuk emeği konusuna yeterince pay ayırdığı söylenemez. Ancak çocuk emeği sorunu üzerine her ne kadar da zengin bir teorik tartışma yazını olmasa da, çocukların emek sürecinde var oluşu, bu var oluşun nedenleri, mevcut sorunlar ve olması gerekenler (doğrudan ya da bağlamsal olarak) elbette ki bazı klasik ve modern toplum kuramlarının kapsamı dışında değildir. Lavalette (1999a)'e göre çocuk emeğiyle ilgili klasik ve yerleşik teorik yaklaşımlar, çocukluğu genellikle yoksulluk, eşitsizlik, sömürü, sınıf ve iş bölümü gibi kavramlar çerçevesinde ele alırken, yeni sosyolojik yaklaşımlar ağırlıklı olarak çocukların sosyal yaşamdan dışlanması, çocukların faaliyetlerinin kısıtlanması, çocuk hakları, politik alanlarda ve araştırma süreçlerinde çocuklara daha fazla söz hakkı verme gibi konular üzerinde durmaktadır (Lavalette, 1999a: 15-16).

Hemen herkes esasında çocuk emeği sorununun bir yoksulluk sorunu olduğu konusunda hem fikirdir. Ancak, örtük ya da açık bir biçimde olmak üzere, fiktisel ayrılıkların çıkış noktası genellikle yoksulluğa nasıl bir ontolojik kabul atfedileceği üzerinedir. Örneğin klasik liberal ekolün öncüsü Adam Smith (2007) yoksulluk, işsizlik gibi sorunları serbest piyasa çerçevesinde ele alarak bireylerin çıkarlarıyla özdeşleştirirken, sorunu sınıfsal bir temele yerleştiren Karl Marx (2003) bu gibi sorunları daha yapısal boyutta kavrayıp sınıfsal sömürü ilişkileriyle açıklamaya çalışmıştır. Ya da modern dönemden örnek verecek olursak, neoliberal ekolün teorik öncülerinden Gary Becker (1994)'e göre yoksulluk ve onun uzantısı olarak çocukların başarısızlıkları yetersiz beşeri sermaye yatırımlarından kaynaklanırken, Bourdieu (1986 ve 2006) bu başarısızlığı sınıflardan ayırmadığı çeşitli alanlardaki güç mücadeleleriyle ve ebeveynlerden çocuklara geçen ekonomik, sosyal ve kültürel sermaye düzeyleriyle açıklamaya çalışır. Genellikle yoksulluğun bir sonucu olarak kabul edilen çocuk emeği sorununun kökenini kavrama çabalarıyla beraber, soruna nasıl müdahale edileceği ve bunun sosyoekonomik sonuçlarının ne olacağı gibi tartışmaların teorik ayrımları tek tek bireylere ve toplumsal sınıflara atfedilen rollerden ve olgulara yüklenen anlamlardan bağımsız değildir.

Bu bağlamda, bu bölümde köklü ve detaylı bir teorik tartışma yürütülmemekle beraber, çocuk emeği sorunuyla ilişkili olduğu varsayılan bazı iktisadi ve sosyolojik teori ve teorik yaklaşımlara değinilecektir.

1.2.1. Klasik Liberal Yaklaşım

Mevcut haliyle bir biçimde işgücünün parçası olan ya da geleceğin çalışan nüfusu için aday işçi olan çocuklar klasik liberal iktisadi ekolde ele alınan konulardan biriydi. Ancak bu ele alış, çocukların, özellikle sanayi devriminin ilk yıllarında, kitlesel olarak sömürüldüğü bir sorun olmaktan ziyade, bir emek talebi olarak çocukların genel ekonomiyi nasıl etkilediği (Edmons, 2007: 3). Gerek ideolojik karşıtlarıyla (örneğin marksist) yapılan, gerek ise kendi içindeki zıt görüşlerin kendi içinde yaptığı fikirsel ayrılıklara rağmen, klasik liberal görüşün baskın olduğu, “üretim”, “bölüşüm”, “emek”, “ücret”, “fiyat” konularında yoğunlaşmış ortak bir iktisat paradigması söz konusuydu. Paradigmanın ortak olmasıyla beraber, klasik liberal ekolün genel karakteristik özelliği, dengeyi arayan “doğalcı” ve “kendiliğindenci” bir serbest piyasa ekonomisi ve bu piyasaya her türlü korumacı müdahalenin bir hata olacağı savıydı. Bu bölümde Adam Smith’le sistematize edilen ve sonrasında ekol haline gelen klasik liberal yaklaşımın çocuk emeğiyle ilişkisine değinilecektir.

1.2.1.1. Adam Smith: Birikimin Önündeki Engel Olarak Çıraklar

Klasik liberal ekolün öncüsü olan ve *Milletlerin Zenginliği (Wealth of Nations)* eseriyle serbest piyasa düzeninin düşünsel temellerini atan Adam Smith’in emeğe ve emek kapsamı içindeki çocuk emeğine değindiği noktalar genellikle servet ve zenginlik bağlamındaydı. Smith, Kuzey Amerika Bölgesi’ni İngiltere’yle kıyasladığı bir pasajda çocukların emeği ve bu emeğin kullanım değerini şöyle anlatmıştı:

Kuzey Amerika henüz İngiltere kadar olmasa da zenginlik elde etme yolunda hızla geliyor ve ilerliyor. Bir ülkenin refahının en büyük belirleyicisi o ülkedeki yerli nüfusundaki artıştır. Kuzey Amerika’daki artış, ülkeye dışardan giren nüfusla değil, buradaki insanların çoğalmasıyla ilgilidir. ...Burada emek o kadar değerli ki, ailelerin çok sayıda çocuk sahibi olması onlar için bir yük değil zenginlik kaynağıdır. Henüz evi terk etme çağına gelmemiş her bir çocuğun emeği anne baba için 100 pound değerindedir. Hatta Avrupa’da ikinci kez evlenme ihtimali oldukça düşük olan, alt ve orta kesimden dört beş çocuklu genç bir dul kadın bulunmaz bir nimettir. Çocukların değeri, evliliğin en büyük teşvik nedenidir (Smith, 2007: 59-60).

Adam Smith’in yaşadığı dönemle kesişen 1780-1840 arası dönem Batı’da çocuk emeği sömürüsünün muazzam derecede yoğunlaştığı bir dönemdir. Aynı zamanda köklü geleneğe sahip işevleri ve manüfaktürlerin yükselmekte olan sanayi fabrikalarıyla derin çelişkisel mücadele süreçlerine girdiği, çocuk ve gençlerin istihdam biçimlerinde ve çalışma koşullarında yapısal dönüşümlerin başladığı bir dönemdir. Oysa bu süreçten önce tarımda köylülerin ve kentlerde usta ve çırakların hak ve görevleri belliydi (Kazgan, 2011). Erken yaşta çalışma hayatına atılan çocukların uzun çıraklık sözleşmeleriyle aynı işyerine ya da işkoluna bağlanarak dolaşımlarının kısıtlanması ve çalışma koşullarının kesin ve katı kurallara bağlanması kuşkusuz

fabrika rejiminin ucuz ve esnek emek talebiyle çelişen bir durumdu (Thompson, 2004: 408-409). Çırakların çalışma koşullarıyla beraber parçası oldukları esnaf ve lonca kuruluşları Smith (2007)'e göre rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisi temelinde inşa edilecek liberal düzenin önündeki engellerden biriydi:

Lonca anlaşmaları çırakların hizmet süreleri ve bir ustanın kaç çırak çalıştırabileceğiyle ilgili kısıtlamalar getirir... Çırak sayılarının kısıtlanması rekabeti doğrudan azaltır. Uzun süreli çıraklık sözleşmeleri de eğitim maliyetlerini arttırması nedeniyle rekabeti azaltır (Smith, 2007: 98).

Avrupa'da yeni filizlenen sanayiye dayalı kapitalist ilerleme, sermaye açısından emeğin mümkün olduğunca serbest dolaşımını talep etmenin yanı sıra, çırağın eğitim zamanını üretim sürecinde daha işlevsel kılacak olan işçilik zamanına dönüştürmeyi gerektiriyordu. Smith (2007)'e göre tam da sermaye birikimi için kritik bir rol oynayacak olan çırakların emek-zamanının uzun süreli çıraklık sözleşmeleriyle sınırlandırılması önemli bir zaman kaybıydı. Smith (2007) bu zaman kaybının önüne geçilmesi gerektiğini, çıraklık sisteminin çırakların tembellikleriyle sonuçlandığını öne sürerek gerekçelendiriyordu:

Beklentilerin aksine uzun süreli çıraklık sistemi bu gençleri çalışkan yapmaz. Aksine kamu kurumları vasıtasıyla çıraklığa sokulan çocuklar fazla sürelerden dolayı oldukça yaramaz ve genellikle beş para etmez olur çıkarlar... Bu nedenle uzun süreli çıraklık sürelerine gerek yoktur... İşin nasıl yapılacağını onlara anlatmak için bir hafta, hatta birkaç gün yeterlidir (Smith, 2007: 101-102).

Smith (2007)'e göre bir başka açıdan çocuklar çıraklık sisteminde önemli bir maliyet unsurudur. İş öğrenmek açısından tamamen gereksiz olan uzun süreli çıraklık sistemi çocuğun anne-babaları için de maddi yüküdür. Bu sürecin ustalar, anne babalar ve çıraklar açısından getirisinden fazla götürüsü vardır ve genellikle verimsizdir:

Çıraklık süresi boyunca çırakların toplam emeği onların ustasına aittir. Bu süreçte çırakların yeme içme ve giyim gibi ihtiyaçlarını onların anne baba ya da akrabaları tarafından karşılanmak zorundadır. Genellikle ustalara çıraklara iş öğrettikleri için anne babalar bir miktar da para verir. Para veremeyecek durumda olanlar için ise bu, normal yıl sayısından daha fazla bağlılık demektir. Bu durum ustalar için her zaman avantajlı değildir. Çıraklar için ise her zamanki tembelliklerinden dolayı tamamen elverişsizdir (Smith, 2007: 84).

1.2.1.2. Klasik Liberal Yaklaşımın Genel Tavrı

Gerek 18.yy.'ın öncü klasik liberal ekonomi-politikçisi Adam Smith'in gerek ise onun ardılları olan David Ricardo, Baptiste Say, Robert Malthus, John Stuart Mill gibi önemli liberal iktisatçıların eserlerinde, yaşadıkları dönem olan 18. ve 19.yy.'da yoğun biçimde var olan çocuk emeği sömürüsünün yer aldığını söylemek pek mümkün değildir. Oysa emek, işbölümü, nüfus, ücret gibi konular klasik liberal iktisatçıların ele aldıkları önemli ve temel konulardır. Ancak klasik liberal ekolün bu konuların bazılarıyla doğrudan, bazılarıyla ise dolaylı olarak ilişkili olan, hem üretim hem de tüketim sürecinin bir parçası olan çocukları ve çocuk emeği

sömürüsünü göz ardı ettiği ya da normal bir olgu olarak karşıladığı söylenebilir. Bu durum bilimsel açıdan, söz konusu düşünürlerin ekonomik ve toplumsal sürece atfettikleri ‘doğalcı’ ve ‘kendiliğindenci’ anlamla ilgilidir. Bu anlam öncelikle, başta yoksulluk, işsizlik ve ücretler olmak üzere, her türlü sorunun piyasanın doğal işleyişinden kaynaklandığını, kesinlikle müdahale edilmemesi gerektiğini ve nihai olarak piyasanın kendiliğinden denge durumuna geleceği üzerinedir. Elbette ki klasik liberal iktisatçıların kendi içlerinde ayrıldıkları noktalar da söz konudur. Örneğin Malthus, teorisini nüfusun geometrik artışına karşın, ürünlerin aritmetik artış eğiliminde olduğu üzerine formüle etmiştir. Say ise üçlü sacayağı emek, sermaye ve doğal etkenler olan üretim sürecindeki her türlü oluşumu arz ve talep etrafında inşa etmiştir (Deniş, 1973: 304 ve 316). Ancak sürece dair ontolojik kabulleri ortaktır ve doğalcı ve kendiliğindenci yaklaşım onları sınıfsız, aktörsüz ve dolayısıyla öznesiz bir kavrayışa götürmüştür. Çözüme ve çözümlemeye dair ortaklık ise piyasaya müdahale edip etmemenin ötesinde bir tahayyülü barındırmamaktadır.

MacLennan (1993), serbest piyasa ekonomisi taraftarlarının, söz konusu çocuk emeği sorunu olsa dahi, her türlü koruyucu yasayı emek pazarının bir kusuru olarak değerlendirdiklerini ifade etmektedir. Serbest piyasa ekonomisi etrafında şekillenen liberal argümanlar, çocuk emeğine ilişkin koruyucu yasalara karşı çıkış gerekçelerini yoksul ailelerin gelir kaybetmeleri, işsiz çocuğun aylak olması ve çeşitli suçlara sürüklenmeleri ve çocukların genel ekonomik çıkara yapacağı katkı sonucunda kendini iyi hissedeceği gibi gerekçelere dayandırmaktadır. Üstelik genel teorik yaklaşım ne 18.yy.’ın Smith’ine, ne de onun 19.yy.’daki liberal ardıllarına özgüdür. Nitekim MacLennan (1993: 143-144), 1920 yılında İngiltere’de okul yaşını 14’e yükselten Eğitim Yasası’nın yürürlüğe girmesine karşı liberal itirazları yansıtan, sırasıyla bir politikacı (a), bir gazeteci (b) ve bir köşe yazarının (c) görüşlerine dikkat çekmektedir:

- a) Hüküm süren yüksek fiyatlar, ağır vergiler ve genel mali bunalım göz önüne alındığında hükümet, Eğitim Yasası’nın yürürlüğe konmasını ve özellikle onun yoksul ailelerin çocuklarının sağladığı yardımdan yararlanmalarını olanaksız kılan hükümlerini erteleyecek midir?
- b) Eğer (gençler), bazı zararsız işlerle meşgul edilmezlerse enerjileri için zararlı bir çıkış yolu arayacaklardır. ...ve suçlu çocukları Çocuk Mahkemesi’ne çıkaran suçların çoğu, birçok durumda sağlıklı çocukların okul dışı saatlerinde yeterince yapacak şeyleri olmamasından kaynaklanmaktadır.
- c) İyi haber –ekonomi için iyi, müşteri için iyi ve her şeyden önce küçük çaplı girişimler için iyi... Tabii ki çocuklar ucuz emek kaynağıdır. Bu böyle olmak zorundadır. Pahalı emek kaynağı olsalardı küçük yumurcıkların ne kadar şımaracaklarını bir düşünün.

1.2.2. Karl Marx: Ek Emek Gücü Olarak Çocuk Emegi

19. yy.'da çocuk emegi sorununa bir sömürü biçimi olarak yaklaşan ve bunu bilimsel anlamda geniş çaplı ve sistematik olarak ortaya koyan ilk sosyal kuramcının Karl Marx olduğu söylenebilir. Marx'ı klasik liberal iktisadi ekolden ayıran özelliklerinden biri, sanayi devriminin ilk yıllarında yetişkinlerle beraber çocukların da emek güçlerinin sömürüldüğüne dikkat çekmesidir. Bununla beraber, Marx'ın çocuk emegi sömürüsüne yaklaşımının önemi ve özgün değeri, sorunu emek-sermaye çelişkisi çerçevesinde yapısal olarak ele almasından ileri gelmektedir. Ayrıca çocukların emek sürecindeki konumunu aile/hane emegi içinde, zamansal ve mekansal açıdan ele almış olması da sosyolojik açıdan önemlidir.

Marx'a göre çocuk emegi sorunu temelde "sermayenin ek emek gücüne el koyma" meselesidir. Makina teknolojisinin kas gücünü üretim sürecinin olmazsa olmaz bir koşulu olmaktan çıkarması, üretim araçlarının sahibi olan sermayedara çocukları (kadınlarla beraber) zayıf ama kıvrak birer işgücü olarak çalıştırma imkânı tanımıştır. Bu süreç, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin işçi ailelerin tüm üyelerini doğrudan doğruya sermayenin egemenliği altına sokan, ücretli işçi sayısını artırmanın bir yoludur. Bununla beraber, buradaki yapılan zorunlu iş, çocukların oyun alanlarını işgal etmenin yanı sıra, kişilerin aile çevresinde diledikleri gibi harcayabilecekleri emek ve zamanı ortadan kaldırmanın da bir aracıdır (Marx, 2003: 343-344).

Çocuk emegi sorunu, çocukların ucuz ücretlere çalıştırıldığı ve kötü durumlara maruz kaldığı ekonomik ve fiziki görüngünün ötesinde, teorik olarak, ailenin emek-değer ve emek-zaman miktarını onların yeniden üretim koşullarını etkileyerek biçimlendirdiği bir süreçtir. Marx'a göre çocukların ve kadınların emek piyasasına dâhil olmaları, yetişkin bir işçinin kendisiyle beraber ailesinin de bakımı için gerekli olan emek zamanındaki dönüşümün bir nedenidir. Bu dönüşüm hem ailenin emek sürecini içeren sosyolojik bir dönüşümdür hem de sermayenin el koyduğu artı-değeri artıran iktisadi bir dönüşümdür:

Makine, ailenin tüm üyelerini emek pazarına sürerek, yetişkin bir erkeğin emek-gücünün değerini ailenin bütün üyeleri üzerine dağıtmış ve böylece yetişkin erkeğin emek-gücünün değerini düşürmüştür. Dört kişilik bir ailenin emek-gücünün satın alınması, önceden yalnız aile reisinin emek-gücünün satın alınmasından daha pahalıya mâl olabilir. Ancak şimdi bir günlük emeğin yerini dört günlük emek almış ve bir kişiye göre dört kişinin artı-emeğinin fazlalığı oranında fiyatında düşme olmuştur. Bu dört kişinin çalışması artık sadece aileyi yeniden üretmekle kalmayıp, kapitalistin artı-emeğini de çoğaltmaktadır. Bu da sömürünün derecesini yükselten bir durumdur (Marx, 2003: 344).

Marx'ın genel olarak toplumsal olgu ve olayları kavrayış mantığı olan alt yapının üst yapıyı belirlemesi (yani üretim ve bölüşüm ilişkileri çerçevesinde biçimlenen emek süreci ve çeşitli sınıfsal ilişkilerin hukuk, siyaset ya da eğitim gibi üst yapısal unsurları biçimlendirmesi) çocuk emegi sömürüsü için de geçerlidir. Hatta çocuk emegi sömürüsü bu sınıfsal ilişkilerin bir izdüşüm alanıdır ve buradaki emek-sermaye ilişkileri hukuki durumu da biçimlendirmektedir.

Marx, kendi döneminde ağırlıklı olarak endüstriyel alanda yoğunlaşan çocuk emeği sömürüsü için fabrika yasalarıyla hukuki düzenlemeler getirilerek ‘çocukların iş günlerinin sınırlandırılması’ ve ‘belli yaşlardaki çocukların eğitime kanalize edilmesi’ gibi girişimlerin fiili durumu yansıtmadığına ve sürecin kapitalist ilişkiler tarafından bir biçimde aşıldığına dikkat çekmiştir:

Kapitalist sömürünün çocuklarla kadınlar üzerinde yol açtığı ahlaki yozlaşma..., henüz olgunluk çağına erişmemiş insanları salt bir artı değer yaratma makinası haline getirmenin yapay olarak yarattığı entelektüel yozlaşma..., nihayetinde İngiliz Parlamentosu’nu bile fabrika yasalarına giren sanayi kollarında 14 yaşından küçük çocukların “verimli” bir şekilde çalıştırılmaları için ilk öğrenimi zorunlu hale getirmek zorunda bıraktı. Kapitalist üretimin ruhu, fabrika yasalarındaki sözde öğrenim maddesinin gülünç bir şekilde kaleme alınışında, bu zorunluluğu denetleyecek yönetsel bir mekanizmanın bulunmayışında, öğrenimle ilgili maddelere fabrikatörlerin kendilerinin karşı koymalarında ve bunların uygulanmasından kaçınmak için başvurdukları bin bir türlü hilede açıkça görülür (Marx, 2003: 348).

1.2.3. Gary Becker: Beşeri Sermaye Kuramı ve Çalışan Çocuklar

Çocuk emeği sorunu üzerine modern dönem (20. yy.) çalışmalara baktığımızda araştırmaların kuramsal dayanağının ağırlıklı olarak beşeri sermaye kuramı olduğu görülmektedir (Edmons, 2007: 3-4). Köklerini Milton Friedman’nın da aralarında olduğu neoliberal iktisadi ekolden alan beşeri sermaye kuramı, zamanla üçü de Nobel Ekonomi Ödülü sahibi olan Gary S. Becker, T.W. Shultz ve James Heckman’la özdeşleşmiştir. Kuramın genel teorik mantığı, bir ekonomide büyümenin sadece fiziki sermaye yatırımlarıyla değil, aynı zamanda en az onun kadar önemli olan insan sermayesiyle de doğrudan ilişkili olduğu üzerinedir. Becker, farklı kurum ve kuruluşlardaki işlerin yürütülmesinde verimliliğin artırılmasının bir yolunun da gelir yoluyla çocukların kalitesinin artırılmasından geçtiğini, bunun için de sosyal yatırımlarla insanların daha çok eğitime kanalize edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Gelir ve zenginlik artışını kalite artışıyla ilişkilendiren Shultz, bunun yolunun yatırımlarla bilgiyi yükseltmekten geçtiğini ifade etmektedir. Heckman ise yatırımların erken çocukluk dönemlerinde başlatılması ve çocukların duygusal zekâlarını geliştirici öğrenme becerilerine odaklanması gerektiği üzerinde durmaktadır (Krasniqi ve Topxhiv, 2016: 2).

Becker (1960 ve 1994)’in teorik yaklaşımı eğitim-öğretim, aile, nüfus, doğurganlık ve ekonomik kalkınma gibi değişkenleri içermektedir. Ancak bu değişkenler içinde eğitimin ve ailenin ayrı bir önemi vardır. Becker (1994)’e göre çocukların mevcut durumları, gelecekteki başarısızlıkları ve işgücü piyasasına uyum sorunları, eğitim sisteminin ve ailelerin -gelir, harcama ve maliyetlere de bağlı olarak- çocuklara sağlayamadığı donanım sorunundan kaynaklanmaktadır. Alt sınıfa mensup aileler, çocuklarına yaptıkları düşük eğitim harcamalarıyla beraber, eğitim, refah bağımlılığı ve erken evlilik gibi nitelikleri de aktarırlar.

Bu da çocuklar için hayati öneme sahiptir (Becker, 1994: 17-20, 21-23). Dolayısıyla çocukların eğitim yoluyla donanım sahibi olarak gelecekte kendilerine refah sağlayacak nitelikli işlerde çalışmak yerine işgücü piyasasında niteliksiz çalışmak durumunda kalmalarının temel nedeni ailenin niteliksiz olması ve beşeri sermaye yatırımlarının eksikliğine bağlı eğitimsel yetersizliklerdir.

Bununla beraber, Becker (1960)'e göre çocuk işçiliği, kısa ve uzun vadede çocuğa yapılacak yatırımlarla harcama ve maliyet unsurlarıyla da ilgili bir durumdur. Buna göre, çocuk işçiliğini yasaklayan ve zorunlu eğitimi getiren yasal mevzuatın büyümesi başta çocukların maliyetini arttırıyor gibi görünse de, çocukların niteliğindeki artışın bir başka yönüdür ve maliyet artışı söz konusu değildir. Buradaki hukuki durum öncelikle çocuklarına daha fazla eğitim verme konusunda daha az yetenekli olan yoksul aileler içindir (Becker, 1960: 228).

Beşeri sermaye yaklaşımının yoksul, gelişmemiş ya da dezavantajlı ülke ve bölgelerdeki yetişkinler ve çocuklar için bir çıkış yolu olduğu bazı çalışmalarda kabul görüp, bazı çalışmalarda ise reddedilmektedir. Beşeri sermaye yaklaşımına yaslanan Darko (2008) ile bu yaklaşımı reddeden Akpınar ve Gün (2016)'ın çalışmaları bunun güncel bir örneğidir. Darko, Gana'nın Volta Bölgesi'nde çocuk emeği üzerine yaptığı saha araştırmasında çocuk emeği sömürüsünün azaltılmasıyla ilgili çözüm olarak hükümetin fiziki yatırımlar yerine insanların beşeri sermayelerine odaklanmasını, çocukların eğitimlerine yönelik yatırımlara öncelik vermesini ve yasal düzenlemeleri sıkılaştırmasını önermektedir (Darko, 2008: 41). Akpınar ve Gün (2016) ise Türkiye'de sanayide çalışan çıraklar üzerine yaptığı saha araştırmasından elde ettiği verilere dayanarak beşeri sermaye yaklaşımının çocukların durumlarını açıklayacak teorik araçlardan yoksun olduğunu ifade etmektedir. Buna göre çocuk işçiliğin bir biçimi olarak görülebilecek çıraklık sistemi, çocukları geleceğe hazırlamak üzere oluşturulmuş bir beşeri sermaye yatırımı değildir ve aileler açısından rasyonel bir seçimden ziyade, yoksul ve köylü ailelerin sınıfsal koşullarından kaynaklı zorunlu bir sonuçtur (Akpınar ve Gün, 2016: 222).

1.2.4. Basu ve Van: Çocuk İşçiliğinin İktisadi Modeli

Basu ve Van (1998), *Çocuk İşçiliğinin İktisadi (The Economics of Child Labor)* başlıklı çalışmasında hane geliri, ebeveyn ve işveren beklentileri ve ücret değişkenleri üzerine iktisadi bir model ortaya koymaktadır. Modele göre çocuk emeği iki varsayımdan hareket etmektedir: Birincisi, ücretlerin düşük olduğu ve çocukların çalıştığı durumdur. İkincisi ise tam tersi, ücretlerin yüksek olduğu ve çocukların çalışmadığı durumdur. Bu iki varsayım, çocuk emeğinin piyasayı karakterize ettiği çoklu denge durumudur (Basu ve Van, 1998: 413).

Basu ve Van (1998)'a göre çocuk işçilik toplumsal bellekte genellikle çocuk istismarıyla bağdaştırılan bir durumdur. Yaygın kanı, sorunun kaynağı ucuz işgücü arayan işverenlerden ve çocuklarının çalışmasıyla boş zaman elde edebileceği beklentisiyle hareket eden ebeveynlerden kaynaklandığını varsaymaktadır. Oysa işverenlerin ucuz emek girişimleri doğru olmakla beraber, ebeveynler yanlış karakterize edilmektedir. Bu yaklaşım yerine, çocuklarını ve onların çıkarlarını önceleyen geleneksel hane modeli daha uygundur. Böyle bir model, odağı ağırlıklı olarak az gelişmiş ülkelere çevirmeyi sağlar ve bu ülkelerdeki çalışan çocukların sorunlarına karşı pozisyon almaya imkân tanır. Nihayetinde çocuk istismarı sorunu tüm toplumlarda var olmakla beraber, çocukların kitlesel olarak çalışması genellikle az gelişmiş ülkelerde meydana gelmektedir. Bu açıdan çocuk işçilik, ağırlıklı olarak az gelişmiş ülkelerde meydana gelen ve ebeveynlerin çocuklarını hayatta kalma refleksleriyle çocuklarını çalışmaya göndermek zorunda kaldığı bir yoksulluk sorunudur. Hanehalkının karar mekanizmasının böyle gelişmesi, çocuk işçiliğinin yasa dışı ilan edildiği hukuki durumu da zayıflatmaktadır (Basu ve Van, 1998: 412-413).

1.2.5. Bourdieu'nun 'Alan' Kavramı ve Çalışan Çocuklar

Bourdieu'nun *alan (field)* kavramı, sosyal aktörlerin işgal ettikleri alanlara, bu alanlardaki sosyal konumlara ve güç mücadelelerine göre biçimlenen toplumsal çevre ve ortamlardır. Bourdieu, alan kavramını bir oyun metaforuyla örneklendirir. Bu metafora göre oyun için öncelikle bireylerin oyundan elde edebilecekleri çıkarlara sahip olması gerekir. Bireylerin oyunu oynamaya değer bulmalarıyla oyun başlamış olur. Oyunda her oyuncunun elinde sahip olduğu belli kozlar söz konusudur. Bu kozların her biri Bourdieu'ya göre sermayedir ve bu sermayeler ekonomik, toplumsal ve kültürel olmak üzere üç temel gücü ifade eder. Her bir koz ya da sermaye tipi farklı alanlarda farklı öneme sahiptir (Baran ve Öksüz, 2011: 6). Ancak Bourdieu (1986) için tüm sermaye tipleri eşit değildir. Diğer sermaye türlerinin kökeninde yer alan ekonomik sermayenin etki alanı daha fazladır ve bu sermaye diğer sermaye türleriyle etkileşime girerek toplumsal eşitsizlikleri yeniden üretme işlevine sahiptir (Bourdieu, 1986: 252'dan akt. Morrow, 1999: 755).

Bourdieu, Marx'ın ağırlıklı olarak üretim araçlarına sahip olmayla özdeşleştirdiği *sermaye* kavramını ekonomik, kültürel ve toplumsal sermaye kavramlarıyla genişletmiştir. Bourdieu'ya göre toplumsal yaşam sanat, hukuk, eğitim, din vb. farklı alanlara bölünmüştür ve her alanda kendine özgü sermaye, bilgi ve kurallar pratik edilmektedir. Her alan nispeten diğerlerinden özerktir ve alan içinde aktörlerin kendine özgü talepleri, uygulamaları ve

mücadeleleri vardır.²¹ Lahire (2015)'e göre aile de kendi işleyiş mantığına sahip nispeten özerk bir evrendir. Bu ailesel alan, ailesel sermayeye (familial capital) bağlı biçimde çocuğun doğup büyüdüğü, sosyal dünyayı keşfettiği ve belirli bir sosyalleşme gücü elde ettiği süreci içerir. Bu süreç içinde çocuklarla beraber ailenin fertleri arasında çatışma, dayanışma, işbirliği ve mücadele gibi durumlar meydana gelir ve çocuğun çevresel koşulları önemli ölçüde bu durumlar tarafından belirlenir (Lahire, 2015: 78).

Bourdieu'nın *alan* kavramı (*sermaye biçimleri* ve *habitus* kavramlarıyla beraber) genel olarak çocukların, özel olarak ise çalışan yoksul çocukların durumlarını açıklamak için güçlü bir sosyolojik temeldir. Morrow (1999), teorik çerçevesini Bourdieu'nun sosyal sermaye kavramıyla çizdiği çalışmasında, sosyal sermayenin çocukların çevreleriyle olan etkileşimlerini ve refahını doğrudan etkilediğini öne sürmektedir. Buna göre teorik olarak sosyal sermaye bağlamında çocukların sağlığıyla ilgili araştırmalar yapmak faydalı olma potansiyeline sahiptir. Çocukların seçim ve özgürlükleri doğrultusunda, onların sosyal ağların neresinde olduklarını, yetişkinlerin dünyasından neler alıp alamadıklarını ortaya koymak için çevresel ve sosyoekonomik faktörleri içerecek bir sosyal sermaye modeli gereklidir (Morrow, 1999: 746).

İşgücü piyasasında ya da hane içinde çalışan çocukların içinde bulundukları durum ne tek başına kendileriyle ne de ebeveynlerinin tercihleriyle açıklanabilir. Öncelikle çalışan çocukların çalışma durumları hanenin ekonomik sermayesiyle doğrudan ilgilidir. Bu, ailelerin sınıfsal konum ve koşullarının pratiğe yansımış halidir. Ancak çocuk emeği ve çocukların emek sürecinde etkileşim halinde olduğu etkenler sadece ekonomik sermayeyle ilişkili değildir. Çocukların, yeterli ekonomik sermayeye sahip olmaları durumunda, üst sınıfa mensup çocuklarla arasındaki fırsat eşitsizliği bir anda ortadan kalkacak değildir. Çünkü çocuklar ailelerinden (ya da geniş anlamıyla içine doğdukları verili düzen ve koşullardan) sadece ekonomik sermayenin bir bölümünü almazlar. Aynı zamanda hayatı boyunca kullanacakları, dönüştürülmesi kolay olmayan dilsel, kültürel ve sosyal sermayeyi de alırlar. Özellikle kültürel sermayenin bunda etkisi oldukça önemlidir. Bourdieu'ya göre kültürel sermaye, sermaye türünün dağılım yapısının içine kazınmış karşıtlıklar ya da bölünmeler (güçlü-zayıf, büyük-küçük, zengin-yoksul, kültürlü-kültürsüz vb.) aracılığıyla algılandığında, her türden sermayenin aldığı biçimdir (Bourdieu, 2006: 108). Dolayısıyla tüm zıtlıklarıyla, çelişkileriyle, paralellikleriyle ya da bütünlükleriyle, çalışan/çalışmak zorunda bırakılan çocukların, edindikleri sermayelere göre hane içinde ebeveynleriyle ya da çalışma ortamında işveren veya ustalarıyla giriştikleri mücadele ya da dayanışma biçimleri, çalışan çocukların alanını oluşturmaktadır.

²¹ <http://firstedition.routledgesoc.com/profile/pierre-bourdieu> (erişim tarihi: 06.02.2020).

Genel olarak, Bourdieu'nun kuram ve kavramlarında 'çocukluk' ve 'çocuklar' doğrudan odağa alınmış ve ampirik olarak incelenip analiz edilmiş bir evren değildir. Bourdieu, kavramlarını ağırlıklı olarak yetişkinler üzerine inşa etmiştir ve Bourdieu'nun çalışmalarında çocuklar genellikle örtük ya da dolaylı olarak vardır (Leonard, 2005: 606). Bununla beraber, Bourdieu'nun eğitim sistemini sınıfsal eşitsizlikler temelinde teorik olarak tartıştığı *Yeniden Üretim* (Bourdieu ve Passeron, 2015), genel bir öğrenci kitlesini odağına almakla birlikte, eğitim alanının bir öznesi olarak çocukları da doğrudan kapsamaktadır. Bourdieu ve Passeron (2015), bu teorik çalışmasında, eğitim alanındaki uygulamaları (pedagojik eylem, pedagojik dil, pedagojik otorite, pedagojik iletişim vs.) çocukların farklı toplumsal sınıflardan gelişleriyle formüle etmektedir. Bu formülasyon çocukların özellikle dil becerilerini içeren sosyal köken ve kültürel sermaye sahipliği etrafında örülüdür. Buna göre çocukların ailelerinden edindikleri dil ve üslup özellikleri, onların başarılarında doğrudan etkilidir ve genellikle sistemin talep ettiği kültürel sermayeye sahip varlıklı ailelerin çocukların lehinedir. Öğrenimin gerektirdiği dil ve üslup özelliklerine sahip olan sınıflardan, olmayan sınıflara doğru gidildikçe, öğrenimden bahsetmek giderek zorlaşacak ve sonunda öğrenimin yok olmasıyla tedrisi ölüm gerçekleşecektir (Bourdieu ve Passeron, 2015: 107-119).

Nihai olarak Bourdieu'nun alan kavramı ve içerdiği sermaye türleri, çocuk emeğinin bir bütün halinde nedeni olduğu varsayılan 'yoksulluk' kavramına yapı-bozumsal bir yaklaşımdır. Buna göre çalışan çocuklar, 'bir yapı ve bir hareket noktası olarak yoksulluktan' ziyade, 'içine doğulan sınıfsal koşullara göre ekonomik, sosyal ve kültürel sermayeden yoksun olmanın bir sonucu olarak yeniden üretilmektedir.

1.2.6. Michael Lavalette: Çocukluğu ve Çalışan Çocukları Teorileştirmek

Michael Lavalette'in teorik yaklaşımı genel olarak "çocukluk" ile "çalışan çocukların" sentezine dayalıdır. Ancak bu teorik yaklaşım çocukluğu ve çalışan çocukları ne sadece biyolojik ve psikolojik ölçütlere ne de sadece ekonomik, hukuki ve sosyolojik temalara indirgenebilecek birer olgu olarak ele almaktadır. Teorik yaklaşım, bunun yerine, bu düzlemlerle beraber çocukların tarihsel sürecini de içeren, onlara özne rolü atfeden ve sorunların toplumsal üretim biçimleri ekseninde ele alındığı bir çerçeve çizmektedir.

Lavalette (1999a)'e göre çocuklar ve çocukluk üzerine yapılan sosyal araştırmalarda geniş postmodern temaları kapsayan yeni bir sosyolojik yaklaşım baskın hale gelmektedir. "Çocukluğun sosyal inşası" ve "sesi duyulması gereken bir azınlık grup olarak çocuklar" bu yeni sosyolojik yaklaşımın iki ana temasını oluşturmaktadır. Sosyoloji içinde çocukluk, bir yaşam evresi olarak tarihsel süreç içinde değişmiş (ve değişmeye devam eden) bir olgu olarak

kabul edilmektedir. Ancak yeni-sosyolojik paradigma içinde sosyal yapı kavramı, çocukluğun sonsuz sayıda forma açık düşünsel ve kültürel bir fenomen olduğu üzerinedir. Bu yaklaşıma göre her kültürel kavram ve ifade kendi içinde ve kendi terimleriyle anlaşılmalıdır. Bu yaklaşım Lavalette (1999a)'ın açıkça reddettiği bir teorik pozisyonudur. Lavalette (1999a), bu tarz bir yaklaşımdan ziyade, çocukluğun zamansal ve mekansal olarak değiştiğini kabul etmekle beraber, çocukluğun yerleşik çatışma ve çelişkiler temelinde, sosyal ve ekonomik olarak bölünmüş toplumlardaki sınıfsal ilişkilerin ortaya çıkarıldığı, daha bütüncül bir toplumsal çerçevede ele alınması gerektiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, çocuk emeği sorunu yeni-sosyolojik ve postmodern yaklaşım çerçevesinde değil, çocukların yaşam ve emek koşullarını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen faktörlere odaklanılarak ele alınmalıdır. Bu faktörler bilinmeksizin çocukluğa ve çalışan çocuklara özne rolü atfetmek yerine onları nesne konumuna indirgemek doğru bir yaklaşım değildir (Lavalette, 1999a: 16).

Literatürdeki baskın yaklaşımların aksine Lavalette (1999a), çocukların aynı anda hem çalışma hem de çalışmama hakkına sahip olmaları gerektiğini savunmaktadır. Ancak çalışma hakkı, çocuklara uygun çalışma koşulları sağlandığı takdirde geçerlidir. Çocuklara çalışma hakkını tanımak, onlara hem yasal olarak hem de yaşam pratiklerinde en az asgari ücret düzeyinde uygun bir ücret, gerekli sağlıklı çalışma ortamı ve hatta sendikalı olma hakkı sağlandığında anlamlı olacaktır. Bununla beraber, çocuklar çalışmama hakkına da sahip olmalıdır. Bu durumda da odaklanılması gereken sorun, çocukların kendilerinin ve ailelerinin, onları en kötü koşullarda çalışmaya zorlayan yoksulluk ve sömürü ilişkilerinden nasıl kurtarılmaları gerektiği olmalıdır. Ancak bu koşullar iyileştirildiğinde çocukların gerçek bir seçeneğe yaklaşıp yaklaşmadığı anlaşılabilir. Böylece çocuk emeği sorunu bizi yalnızca ekonomik aktivitenin ölçü alındığı bir düzlemden, modern kapitalist toplumlarda var olan sosyal ilişkilerle bütüncül bir ilişki kurmaya yöneltebilir (Lavalette, 1999a: 17-18).

Çocukların emek sömürüsüne maruz kalmalarının kapitalizmin doğal işleyiş yasalarından kaynaklandığını öne süren Lavalette (1999a), kapitalizmin (ya da kapitalist ilişkilerin) ortadan kalkmadan çocuk emeği sömürüsünün tamamen yok edilemeyeceğini öne sürmektedir. Fakat bu, çocuk emeği sömürüsünün çeşitli politikalarla azaltılamayacağı ya da etkilerinin hafifletilemeyeceği anlamına gelmez. Çocukların hayatlarını kolaylaştıracak, onlara güvenli ve sağlıklı bir gelişim sağlayacak, asgari ücret desteği ve sağlıklı çalışma ortamı sunacak politika ve uygulamalarla çocuklukları güvence altına almak mümkündür (Lavalette, 1999a: 42).

Michael Lavalette'in teorik yaklaşımı sadece sosyolojik bağlamda değildir. Lavalette (1999b)'in çocuk emeği sorununu ele aldığı temel bağlam emek sürecidir. Lavalette (1999b) bu

bağlamda çocuk emeğinin varlığına ve aldığı biçime ilişkin baskın yaklaşımların eleştirisiyle başlar. Baskın yaklaşımlara göre sorun, gelişmemiş ya da yeni sanayileşmekte olan ülkelerin sorunudur. Bu yaklaşımlar çocukların ailesel yoksulluk nedeniyle çalışmak durumunda kalmalarını bir etken olarak almaları itibariyle eleştirel bir görüntü vermektedir. Ancak bu bakış açısı çocuk emeğinin kapsamı, niteliği ve biçimi hakkındaki gerçekliği tümüyle yansıtmamaktadır. Marx'ın kavramından yola çıkan Lavalette'e göre sorun, ulusal düzeyde gelişememe ya da sanayileşememe sorunundan ziyade, çocukların kapitalist toplumsal ilişkilerde marjinalize edilerek üretime sokulan bir "yedek emek ordusu" oluşudur (Lavalette, 1999b: 44-45).

Lavalette (1999b: 46-47)'e göre gelişmemiş ya da yeni sanayileşen ülkelerdeki çocuk işçiliği üzerine olan literatürün dört genel sonucu desteklediği öne sürülebilir:

1. Çocuk emeği, ailenin doğrudan kontrolü altında olduğunda niteliksel olarak daha farklıdır. Yoksul ekonomilerde sosyal hayattaki ekonomik baskılar ebeveynleri çocuklarını daha fazla çalışmaya zorlamaktadır. Yakın akrabalık ilişkileri dışındaki çalışma süreci daha zor ve acımasızdır. Yönetici, ustabaşı, gözetmen ve küçük kapitalist işletme sahipleri çocukları daha sert ve acımasız bir emek rejimine zorlamaktadır. Ayrıca çalışma hızı ve yönetsel kontrol iş makineleri tarafından belirlendiği için bu süreç çocukların emek-gücünü de olumsuz etkilemektedir. Buna göre temel sorun; çocukların emek-güçleri bir meta haline geldiğinde bu emek-gücünü emek piyasasında satmak zorunda kalmalarıdır.
2. Çocukların ucuz birer işgücü olarak istihdam edildikleri konusunda ortak bir uzlaşma vardır. Bu uzlaşmanın ortak varsayımı, ailelerin kendi yeniden üretim maliyetlerini karşılamak için çocuklarının ucuz emek gelirine ihtiyaç duyan sosyal bağımlılar olduğudur. Ayrıca istihdamda yer alan çocukların fiziksel, sosyal ve politik olarak daha zayıf ve savunmasız oldukları da bir diğer varsayımdır.
3. Çocukların küçük sermayeli, tam olarak kapitalistleşmemiş küçük işletmeler tarafından istihdam edilmesi daha olasıdır. Marjinal bir işgücü olarak çocukların ezici çoğunluğu, küçük ölçekli işletme sahibi işverenler tarafından istihdam edilmektedir. Bu işletmelerde çocukların çalışma koşulları daha kötüdür ve resmi/yasal düzenlemeler oldukça sınırlıdır.
4. Çalışan çocukların ve çocukların birlikte çalıştıkları kişilerin herhangi bir düzeyde sendikalaşma olasılığı düşüktür. Ancak bu durum onların işverenlerinin kendilerine dikte ettiği uygulamalara direnemeyecekleri ya da çeşitli dayanışma biçimlerinde bulunamayacakları anlamına gelmez. Bundan ziyade, bu durumun anlamı çalışma koşulları ve maaş gibi ekonomik taleplerin resmi ve tanınmış kişi ve kurumlara erişimlerinin olmamasıdır.

Baskın yaklaşım, sorunu genellikle belli sayıdaki küçük işletmenin kötü uygulamalarının (Lavalette'in deyiimiyle "çürük elmaların") bir sonucu olarak görmektedir. Artı değere el koyma, emeğin metalaştırılması gibi yapısal bir boyut göz ardı edilerek sosyal, kültürel ve ideolojik faktörlere odaklanılmaktadır. Çocuk emeğinin ekonomik bağlamı ise basit ekonomik kategorilere indirgenmektedir. Oysa sorun farklı ulus devletler içinde meydana gelmektedir ve bu ulusların dünya ekonomisiyle bölgesel ve yerel düzeydeki ilişkileri daha temel bir belirleyicidir. Bu ülkelerde yoksulluk kerameti kendinden menkul, durağan ve

değişmez değil, ekonomik genişleme dönemlerinde derinleşen bir olgudur (Lavalette, 1999b: 48).

Lavalette (1999b)'in çocuk emeği konusunda diğer teorik yaklaşımlara kıyasla özgün, kapsayıcı ve hem tarihsel bağlama hem de günümüz modern toplumlarına uygun oluşu, çocuklara, aileye ve aile üyelerine atfettiği “özne” rolünden kaynaklıdır. Lavalette (1999b) çocuk emeğini ilişkisel düzeyde ele alırken, çocukların dezavantajlı oluşlarını, kıdem sisteminden yoksun oluşlarına bağlı olarak belirli bir statüye ulaşamamalarını ve yaşa bağlı hiyerarşik konumlarının sosyal olarak yapılandırılmış olmasını birer etken olarak ele alır ve bunu çocukların biyolojik ve psikolojik belirleyicilerini de içerecek şekilde yapar. Ancak daha da önemlisi, sorunu sınıflı bir toplumsal düzende çocuk yetiştirmenin zorluklarıyla ilişkilendirmesidir. Bu doğrultuda Lavalette (1999b)'in temel iddiası, genellikle biyolojik ve psikolojik düzeyde ele alınan çocukluk kavramının gerçek bir temeli olduğu ve toplumsal üretim biçimlerinin çocukların algılarını, rollerini, faaliyetlerini ve toplumsal yapıdaki konumlarını biçimlendirdiğidir. Buna göre çocukların, ailenin ve aile üyelerinin toplumdaki konumları ve meşruiyetlerine ilişkin yargılar, roller, yetenekler ve faaliyetler belirli koşulları gerekli kılan varsayımlara dayanır (Lavalette 1999b: 52-53). Bu varsayımlara göre:

- Çocuklar kendilerini tam olarak destekleyemez ve yaş hiyerarşisinde ileriki yaşlarda olan bireyler tarafından korunmalıdır.
- Bir aile biriminin üyelerine tüm aile üyelerini destekleyebilecek bir aile ücreti sağlanmalıdır.
- Öncelikle çocukların onlar için uygun görülen sosyal aktivitelerde yer almaları sağlanmalıdır.
- Çocuklar baskı, istismar ve sömürü gibi durumları içeren zararlı emek faaliyetlerinden yasal mevzuat yoluyla ve devlet kurumları aracılığıyla korunmalıdır.

Nihai olarak Lavalette (1999c), çalışan çocuklar sorununun esasında kapitalizmin doğasından kaynaklı, yereldeki çelişkilerle beraber ulus-ötesi ekonomik bağımlılık ilişkileriyle de bağlantılı olduğunu ve çocuk emeği ile aile yoksulluğu arasındaki ilişkilerin de bundan bağımsız düşünülmemeyeceğini ifade etmektedir. Bu ilişkiselliğin çocukların birer parçası olduğu emek sürecini hem etkilemesi hem de emek sürecinden etkilenmesi ise çocuk emeğinin metalaşmasıyla ilgilidir. Üretimin örgütlenmesi ve operasyonel değişimlerin ailenin yapısı ve hayatta kalma stratejileri üzerinde yarattığı etkiler, sorunlar ve sınırlamalar çocuğun algısını da belirlemektedir ve bu belirleyiş aile, devlet ve ekonomi ekseninden bağımsız değildir (Lavalette, 1999c: 253).

İKİNCİ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİ SORUNUNUN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Çocuk emeği sorununa 21. yy.'dan bakıldığında, soruna ilişkin verilere erişebilmenin ve bu verileri ortaya koymanın önceki dönemlere kıyasla bazı özgül taraflarının olduğu görülmektedir. Bu özgül tarafların bir kısmı olumlu, bir kısmı olumsuz özellikler barındırmaktadır. Önceki çağlara kıyasla gelişkin bilişim ve iletişim ağlarını içeren 21. yy., bu niteliğiyle araştırmacılara 'verilere yerinden ve çabuk ulaşma', 'görsel verilerle sorunu daha görünür kılma', 'mücadele için sorunu daha fazla kişiye daha hızlı ulaştırma' gibi imkanlar tanır. Çocuk emeği sorunu üzerine araştırma yapan bir araştırmacının istatistiki verileri derlemesi için kütüphanelerin tozlu raflarında saatler harcamasına gerek yoktur. Uluslararası kuruluşların ya da devletlerin ilgili bakanlıklarının dijital veri tabanları sayesinde bu işlem oldukça kısa bir sürede gerçekleştirilebilir. Ya da ilgili sektöre göre, çalışan çocuklara yönelik yapılan saha araştırmalarından elde edilmiş nitel verilere ulaşmak için bir yığın bilimsel dergiyi ödünç ya da satın almaya gerek yoktur. Günümüzde yayın hayatına devam eden veya geçmişte bir dönem yayın faaliyeti yürütmüş dergilerin tamamına yakını artık dijital alanda faaliyet yürütmektedir ve bu da araştırmacılara önemli ölçüde tasarruf sağlar. Benzer biçimde, çocuk işçilere dair verilerin, fotoğraf ve video şeklinde olması ve görüntülerin geniş bir alana yayılabilmesi, sorunları daha görünür kılma potansiyeline sahiptir.

Öte yandan, çocuk emeği sorununa ilişkin verilerin artması, hızlı yayılması veya görsel medya ile desteklenmesi gibi ilerlemelerin, araştırmaların bilimsel niteliğini mutlak olarak arttırdığı söylenemez. 21. yy.'ın sosyal bilimler araştırmaları ironik bir biçimde, sözü edilen ilerlemelere bağlı olarak gerçekliği daha doğru ve hızlı ortaya koyma potansiyelini barındırmasına rağmen, gerçekliği örten, gizleyen ve veri evrenine katkı sunmak yerine biçimsel tekrarlardan oluşan bir işleve sahiptir. Oysa 19. ve 20. yy., sosyal bilimlerin genel olarak düşünce tarihiyle ve kendi temellerini atan sosyal kuramlarla bağını daha güçlü biçimde koruduğu çağlardı. Çağımızın çocuk işçiliği araştırmalarına bakıldığında ise araştırmaların ezici çoğunluğunun tarihsel ilişkilerden kopuk ve kuramsal bakış açısından yoksun olduğu görülmektedir. Çocuk emeği araştırmalarında kullanılan az sayıda popüler tarihsel veri (ki bu genellikle sanayi devriminin ilk yıllarından birkaç nostaljik kesittir), günümüz ile geçmiş arasında ilişkisellik kurmaktan uzak, günümüzün mevcut bilimsel çalışma teamüllerini yerine getirmek ve adeta verili bir formu doldurmak için kullanılmaktadır. Oysa çocuk emeği sorununun bugününe ilişkin verileri geçmişten ve kuramsal yaklaşımlardan bağımsız olarak ortaya koyan bir çalışmanın toplum bilimsel niteliği tartışmalıdır.

Bu bağlamda, çalışmanın ikinci bölümü olan bu bölümde çocuk emeği sorununun tarihsel arka planıyla beraber dünyadaki ve Türkiye’deki durumuna ilişkin literatürden nicel ve nitel veriler sunulmaya çalışılacaktır. İlk olarak, çocuk emeği sömürüsünün tarihsel seyri sunulacaktır. Bu tarihsel seyir, salt bir kronolojiden değil, tarihsel süreçte sınıfsal koşul ve mücadelelerin çocuk emeği sömürüsüyle olan ilişkilerini içeren verilerden oluşmaktadır. Nitekim bölümün amacı çocuk emeğine dair tarihsel tüm gelişmelerin içerilmesi değil, sorunu biçimlendiren temel sürecin üretim tarzları ve sınıfsal sömürü ilişkileri olduğunu gösterebilmektir. Tarihsel arka plan sunulduktan sonra dünyada ve Türkiye’de çocuk emeğinin genel görünümü üzerine güncel ve yakın tarihli verilere yer verilecektir. Bu bölüm, salt istatistiki verileri içeren nicel bir derleme değil, verilerin merkez-çevre ülkeler arası ve ülke içi sınıfsal sömürü ilişkileri perspektifinden ortaya koyulduğu bir değerlendirmedir. Ayrıca, Resmi-kurumsal veriler ile akademik literatürün yanı sıra, uluslararası haber ve belgesellere ilişkin bazı görsel veriler de yazılı olarak sunulacaktır.

2.1. Tarihsel Süreçte Çocuk Emeği Sömürüsü

Çocuk emeği olgusunun tarihsel odağı genellikle çocukların sanayi devriminin ilk yıllarındaki çalışma koşullarını biçimlendiren fabrika disiplini olsa da, bu olgunun varlığı insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak böyle bir tahayyül için insanoğluna şöyle bir tarihsel rol atfetmek kaçınılmazdır: İnsan tarihsel süreçte üretim araçlarını bulmuş ve geliştirmiş, üretmeyi öğrenmiş, üretmiş, ürettiğini tüketmiş, bölüşmüş, biriktirmiş, üretme ve bölüşme biçimlerini de başkalarına ve kendinden sonraki kuşaklara aktarmış bir varlıktır.

Üretim süreci, insanın üretim araçlarını tasarlayıp doğayla karşılıklı etkileşime girdiği, bu etkileşim sürecinde hem doğayı hem de kendini dönüştürdüğü ve bunu örgütlü bir özne/aktör olarak doğal bir iş bölümüyle yaptığı bir emek sürecidir (Thomson, 1977: 23-25; Burawoy, 2015: 47). İnsanlar tarih boyunca üretim biçimlerine göre üretim nesneleriyle çeşitli ilişkiler kurmuş, tarihin belli aşamalarında da üretim araçlarındaki egemenliğe ve bu egemenliğin dönüşümlerine göre güç, sınıf ya da statüsel ilişkiler meydana gelmiştir. Bu güç ve üretim ilişkileri, insanların bölüşüm ve sömürü ilişkileriyle beraber çalışma biçimlerini de belirlemiştir (Boratav, 1980: 11-14). Genel olarak emek sürecinin ve emeğin, özel olarak ise çocuk emeği kullanımının tarihsel olarak aldığı biçimler öncelikle bu çerçevede düşünülmelidir.

Tarihsel süreçte üretim ve bölüşüm tarzlarının yapısına ve dönüşümüne göre çocukların emek gücünden faydalanma biçimleri de farklılaşmıştır. Örneğin, çocukların ilkel toplumlarda günü birlik işlerde, ailesi ya da mensup olduğu topluluk için çalışması ile köleciler toplumsal yapılarda efendisine bağımlı olarak çalışması farklı olgulardır. Ya da çocukların 17. ve 18. yy.

Avrupası'nda Sanayi Devrimi öncesi toplumsal düzende manüfaktürlerde uzun süreli çıraklık sözleşmeleriyle istihdam edilmesi ile Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarındaki fabrikalarda uzun saatler, oldukça zor koşullarda makinaların birer uzantısı gibi çalıştırılması birbirinden farklıdır. Ya da kültürün altyapısal bir belirleyici olmadığı, bununla beraber kültürel farklılıkların da içerildiği bir sosyoekonomik düzen açısından bakıldığında, Osmanlı Devleti'nde ahilik sisteminde iş ve eğitim hayatına çırak olarak adım atan çocukların durumları daha özgül niteliklere sahiptir. Bu ve benzeri tarihi evreler çocuk emeği kullanımı olgusunun geniş anlamı çerçevesindedir ve her bir döneme, her bir topluma, ekonomik ve kültürel düzene ihtiyatlı yaklaşmayı gerektirir.

2.1.1. Sanayi Öncesi Toplumlarda Çocuk Emeği

Çocuk emeği kullanımı, çocuk emeğinden faydalanma ya da çocuk emeği sömürüsü gibi olgu ve olaylar genellikle sanayi devrimi yıllarıyla ve buna bağlı olarak Batı Avrupa ve Amerika'yla özdeşleşmiş olsa da, bu olgular esasında böyle dar bir coğrafya ve sürece hapsedilemez. Çocukların emek gücüne sahip olduğunu ve ailenin bir bütün olarak yeniden üretiminde üretim sürecine katkı yaptıklarını düşündüğümüzde, tarihsel süreçte çocuk emeği kullanımının izlerini ilkel toplumların avcı-toplayı aşamalarından başlatmak mümkündür.

Avcı-toplayıcı topluluklarda avlanma aletlerinin gelişmesi doğal bir iş bölümünü başlatmıştır. Bu aletlerdeki gelişme avlanmada kullanılacak insan sayısını azaltmış, topluluğun bazı üyelerinin başka işlerle uğraşmalarına imkân tanımıştır. Güce ve cinsiyete dayalı doğal bir iş bölümü de bu aşamada ortaya çıkmış ve toplulukları ilk başta iki temel gruba ayırmıştır (Mayor, 2013: 228-229). Birinci gruptaki topluluğun güçlü ve dayanıklı olan yetişkin erkek üyeleri et ve deri ihtiyacını karşılamak üzere avlanmaya giderken, ikinci gruptaki fiziken daha güçsüz olan üyeler doğrudan doğadan elde edilebilen ürünleri (bitki, bitki kökü ya da meyve) toplamak, balık avlamak, yaşam alanlarının bakımı (ateşin sönmemesi, aile düzeni vb.) gibi görevler üstlenmişlerdir. Çocuklar da yaşlılar ve kadınlarla beraber ikinci grupta bu kolektif üretim ve tüketim sürecinde kullanılmışlardır. Bu topluluklarda çocuklar her ne kadar ilkel koşullarda olsa da hem bir emek sürecinin hem de eğitim sürecinin bir öznesidir. Bir taraftan verilen işleri yaparken diğer taraftan da yaşlıların uzun yaşam deneyimlerinden faydalanmışlar ve av aletleri yapımını öğrenmişlerdir (Zubritski vd., 1979: 37; Berktaş, 1989: 80).

İlkel toplumlarda çocuk emeğine dair yaklaşımlar genellikle teori yüklü olmakla beraber, artma eğilimindeki sınırlı sayıda ampirik veri de söz konusudur. Örneğin, Dünya genelinde yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular çocukların emek sürecinin bir parçası olduğunu destekler niteliktedir. Etiyopya'da, Namibya'da, Arjantin'de yapılan bazı

kazılarda çocuk ayak izleri keşfedilmiştir. Bu izlerden Namibya'daki çocuk ayak izlerinin keçi ve koyun sürülerine ait izlerle bir arada bulunması, o dönemde çocuklara sürülerin emanet edildiği ya da en azından yetişkinlerden sürü gütmeyi öğrendikleri şeklinde yorumlanmaktadır. Bazı çocuk ayak izlerinin ise Doğu Afrika'daki Rift Vadisi kenarlarında ve Arjantin'deki Atlantik'e kıyısı olan Monte Hermoso Bölgesi'de bulunması, bazı ilkel topluluklarda çocukların deniz ve kıyı ürünleriyle ilgili işler yapmak gibi görevlerinin olduğunu göstermektedir (Bennett ve Reynolds, 2018). Ancak bu topluluklarda çocuk emeğinin kullanımı aile, klan ya da kabile içinde, özel mülkiyetin olmadığı ya da oldukça sınırlı olduğu kolektif bir emek süreci dâhilindedir. Yani çocukların belli bir yaştan sonra üretim sürecinin bir parçası olmaya başladığı ön kabulüyle beraber, ağırlıklı olarak tüketim sürecinin bir parçası oldukları söylenebilir. Oysa köleci toplumlardan feodaliteye, kapitalizmin ilk yıllarından günümüze uzanan tarihsel sürecin çocuklar için farkı, çocukların üyesi olduğu topluluk için çalışmasından, başkaları (sosyoekonomik gücü elinde bulunduran kesimler) için çalıştırıldığı, bizatihi kendisinin ya da emek gücünün alınıp satıldığı veya kiralandığı bir konuma gelişidir.

İlkel topluluk aşamasından köleci toplum aşamasına geçişle beraber kolektif emek süreci, yerini güçlü ve güçsüz kesimler arası sömürü ilişkilerine bırakmaya başlamıştır. Çocukların köle olan aileleriyle birlikte alınıp satılması, çeşitli işlerde çalıştırılması ilk uygarlıkların kölelik düzeninin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Üretim biçimlerindeki teknik ilerlemelere, tarımsal üretimdeki artışlara, toprak ve hayvanlar üzerindeki mülkiyet biçimlerine göre ortaya çıkan sınıfsal eşitsizlikler, köle emeğiyle inşa edilen uygarlıklarla sonuçlanmıştır. Sümerler'den Eski Hindistan'a, Antik Yunan'dan Roma'ya, tarımsal işler yoğunlukta olmak üzere, bu toplumlarda çocuklar çeşitli işlerde çalıştırılmıştır (Zubritski vd., 1979: 61-62, 84-88). Örneğin, Başaranbilek (1993)'in ilk uygarlıklardan olan Sümerler'e ait bir tabletten aktardığına göre, bir baba oğluna verdiği öğütte şöyle demektedir: "Adam ol, sokaklarda dolaşma, bak, seni hayatımda tarlama hiç kazmak için göndermedim. Senin gibiler çalışarak ailelerini geçindiriyor. Ben bir gün bile 'git çalış' demedim." (Başaranbilek, 1993: 50'ten akt. Gün, 2010: 102).

Köleliğin merkezi bir rol oynadığı, hatta bir pazar olduğu, özgür olmayan emek topluluğu ile karakterize olmuş bir ekonomik düzene sahip Antik Yunan ve Roma dünyasında mülksüz kesimden kadınlar ve çocuklar, mülk sahibi zenginler tarafından köle olarak alınıp çeşitli işlerde kullanılmıştır. Bu dönemlerin kölecil emek koşulları açısından karakteristik özelliği, efendinin köle üzerindeki haklarının tümüyle kölenin çocukları üzerinde de geçerli olduğu bir dönem olmasıdır (Croix, 2014: 72). Bu dönemde köleler yün işçiliği, fırıncılık gibi toplumsal üretimin yanı sıra efendilerinin ev hizmetlerinde temizlik, çocuk bakıcılığı gibi

işlerde çok amaçlı olarak kullanılmıştır. Hatta bu dönemde insanlar, “Troyalı Kadınlar”, “Andromakhe” ve “Hekabe” gibi tragedyalarda, kadınların ve çocukların köleliği üzerinden adalet mekanizmasını sorgulamışlardır (Bakırezer, 2008: 23-47).

Kölecî düzenin feodal toplumsal yapılara dönüşmesiyle emek biçimlerinde de dönüşümler yaşanmıştır. Feodal toplumda çocukların çalışması, bağımlılık ilişkileri açısından kölelik sisteminden farklı özelliklere sahiptir. Bu özelliklerden söz etmek için başta Avrupa olmak üzere, Orta Çağ’ın feodal toplumsal düzeninden ve bu düzendeki emek sürecinden kısaca bahsetmek gerekir.

Batı Roma İmparatorluğu’nu işgal eden, mülkiyetten bihaber çok sayıda barbar kavim, işgal ettikleri topraklarda köy mülkiyetini beraberinde getirmiştir. Başlarda köylüler arasında üleştirilen topraklar, şeflerin imparatorluğun büyük arazilerini kendi özel mülküne almasıyla birlikte bir toprak aristokrasine ait alanlar haline gelmiştir. Üretim biçiminin tarım olmasından dolayı zenginlik ve gücün kaynağı topraktır ve köylüler lordlara/derebeylerine bağlı serfler haline gelmişlerdir (Denis, 1973: 81). Bu düzende serfleri kölelerden ayıran bazı temel özellikler söz konusuydu. İlk uygarlıklarda ve Antik dünyada köleler tek tek, ayrı ayrı alınıp satılabiliyorken, Ortaçağ’ın serfleri ailelerini bir arada bulundurma hakkına sahipti. Köleler topraksızdı ve her zaman, her durumda satılabiliyordu. Fakat serfler, az miktarda toprağa sahipti ve topraktan ayrı satılamazdı. Yani lord, serfi değil toprağı satabilirdi ve bu da serf için yeni bir lord demekti. Dönemin çoğunluk nüfusunu oluşturan serfler hem kullanım hakkına sahip olduğu toprağı işler hem de lordun toprağında haftanın iki veya üç günü angarya olarak çalışırdı (Huberman, 2009: 15). Ancak homojen bir serf topluluğı da söz konusu değildi. Lorda ödenen vergiler ve nüfusun artmasıyla bölünen araziler köylülerin elindeki toprak gelirini azaltmıştı. Önemli bir üretim aracı olan ‘saban takımına sahip olan aileler’ ile ‘olmayan aileler’ arasında sınıfsal ayrımlar derinleşmekte ve başta yoksul köylülerin varsılların bağımlı işgücü haline gelmeleri olmak üzere tarımsal faydalar toprağı ve toprağı işleme araçlarına sahip olanlar lehine gelişmekteydi (Anderson, 2017: 211-212).

Orta Çağ’ın feodal toplumsal düzeninde çocuklar (genellikle serf/özgür köylü ailelere mensup olanlar) erken yaşlarda tarımsal üretimin ve gündelik yaşamdaki işlerin bir parçasıydı. Çocukların emeğinin genellikle malikânenin ihtiyaçları ve lordun şahsi işleri için kullanılmasının yanı sıra, kız çocukları annelerine yardım etmek, erkek çocukları ise tarlada babalarının yanında getir götür işleri yapmak gibi işlerde kullanılırdı. Uzun çalışma süreleri ve ücretsiz ya da düşük ücretli işlerde çocuk emeğı kullanımı bir norm halini almıştı (Nicholas, 1995: 1103). Hatta senyörler çocuk emeğinin sekteye uğramaması için kendi malikânesindeki

serflerin başka malikânedeki serflerle evlenmesine izin vermez ya da verse bile yüklü miktarda tazminat alırdı (Barkan, 1973’den akt. Öksüz, 2011: 83).

Orta Çağ’da günümüzdeki anlamda bir çocukluk düşüncesi söz konusu değildi ve çocukların toplumsal konumu yetişkinlerden farklı değildi. Kırsal alanlarda, sokaklarda, oyun/eğlence mekânlarında ve zanaatın yaygınlaşmasıyla kentsel alanın loncalarında çocuklar yetişkinlerden ayrı bir yaşam sürmezdi. Alt sınıfa mensup çocuklar yetişkinler için feodal itaatle özdeşleşmiş genç birer hizmetçiydi. Fakat bu durum çocuklara karşı bir sevgisizlik ya da gayri ahlaki bir durumdan ziyade dönemin koşullarında biçimlenen emek sürecinin zorunlu bir sonucuydu (Aries, 1962: 27, 59, 411).

Feodal dönemin ilerleyen evrelerinde çocuk emeği kırsal alandan kentsel alana taşınmaya başlamıştı. Bu dönemin çalışan çocuklar için anlamı, çocukların kapitalizmin ilkel, emekleme aşaması olan atölyelere ve işevlerine adım atmasıdır. Bu dönem, kır ile kent, senyör/lord ile tüccar, para ile ihtiyaca yönelik üretim ve kapalı malikâne ekonomisi ile merkantilist ekonomi arasındaki çatışmaların arttığı bir dönemdir. İçinde tüccar sınıfın gücünün arttığı bir süreç olan “pazar ekonomisinin genişlemesi” emek süreci, iş bölümü ve çocuk emeği açısından oldukça önemlidir.

Pazar ekonomisi genişleyene kadar mahalli zanaatkârlar bulundukları kentin ihtiyacını bir biçimde karşılayabiliyordu. Fakat ulusal ve uluslararası ticaretin gelişmeye başlamasıyla mahalli zanaatkârların ürettikleri malları yüzlerce, binlerce mil öteye taşımaları bir sorun haline geldi ve iş bölümünün yeni bir halkası olan “aracı” sınıfını ortaya çıkardı. Bu yeni sınıf ortaya çıkana kadar geleneksel lonca ustalarının mal üretmekten başka dört işlevi daha vardı: Kullandığı malı arayıp bulduğu ölçüde bir tüccar, yanında çırak ve kalfa çalıştırdığı için bir işveren, çırak ve kalfaların çalışmalarını denetlediği için bir ustabaşı/foremen ve bitmiş malı tezgâhta alıcıya sattığı için bir satıcıydı. Aracı sınıf olan tüccarların hammadde bulma ve bitmiş malı tüketiciye satma işini üstlenmesiyle bu işlevleri üçe inmişti. Tüccarların bu iki işlevi üstlenmesi “eve iş verme” sistemiyle sonuçlanmıştı. Talebin giderek artması, araçların işevlerine/yapımevlerine daha fazla hammadde getirmesine karşın üretim tekniklerinin aynı oluşu kaçınılmaz olarak emeği yoğunlaştırmıştı. Hatta taleplerin geleneksel lonca düzeninin imkân sınırlarını aşmaya başlamasıyla emek süreci, loncaların işi sadece kendi tekeline tutmalarını sağlayan katı kurallarına rağmen, kırsal alana da taşmış, feodal düzenin yoksullaştırdığı köylüler tüccarın köye iş getirmesiyle kadın, çoluk çocuk tümünden işe girerek birkaç kuruş gelikle dayanma gücü elde etmişti (Huberman, 2009: 126-130).

Kendisi de bir dönem tüccar olan, ünlü *Robinson Crusoe*’un yazarı Daniel Defoe, 1724 tarihli *Boydan Boya Büyük Britanya Gezisi (A Tour Through the Whole Island of Great Britain)*

adlı kitabında oldukça küçük yaşlardaki çocukları da içeren bu yoğun emek sürecini şöyle tasvir etmiştir:

Yapımcı evleri (işevleri) arasında bir sürü küçük evler ve kulübeler vardır ve buralarda işçiler eşleri ve çocuklarıyla, kumaş dokuma işiyle uğraşır dururlar. Böylece evde herkes çalıştığı için en küçükten en büyüğe kadar kendi ekmeğini kazanmayan yoktur; dört yaşını geçmiş her çocuk ellerini kullanır. Ama bir de yapımcı başılardan birinin kapısını çalarsak evin birçok hamarat işçiyle dolu olduğunu görürüz, kimi boyayla, kimi çıkık başında, kimi kumaş sarmaktadır... Hepsi çalışıyordur, hepsinin yapımcı yeri vardır ve hepsinin yeterli işi vardır... (Defoe, 1962'dan akt. Huberman, 2009: 130).

Bu dönem Avrupa'da bir taraftan çevresel olarak pazarın genişlediği ve ticaretin canlandığı, diğer taraftan 16. ve 18. yy. arasında Orta Çağ'ın bağımsız zanaatkarlarının yok olma sürecine girdiği ve kendi işleri yerine gitgide tüccarın/aracının işlerine bağımlı olan ücretli bir sınıf haline dönüştüğü yıllardı (Huberman, 2009: 132). Bunun çalışan çocuklar için anlamı talebe göre ve parça başı iş, yani uzun süreli çalışma demektir. Çocuk emeği, işevlerinde, tarımda ve gemilerde yaygın olarak kullanılmaktaydı. Bunun en yaygın biçimi işevi emek sürecini de içeren ev ekonomisiydi. Çocuklar yürümeye başladıklarında getir götür işleri yapmaya, yedi yaşlarına geldiklerinde ise yün eğirmeyi öğrenmek üzere tezgâhın başına oturtulurdu. Çocuklar bu emek sürecinde bobin sarmak, çömlek içinde yün çığnemek gibi işlerde kullanılırdı (Thompson, 2004: 407-410). En yaygın istihdam alanı ise tekstildi. Haneler için önemli bir katkı olan ve olmaması durumunda çocuk işsizliğinden endişe duyulan tekstil ve çocuk istihdamı arasındaki ilişki, fabrika sistemine gösterilen erken dirençlerin nedenlerinden biriydi. Dönemin “Yün Ticaret Komitesi” (Committee of the Woollen Trade) 1806 kayıtlarından bir tanık, fabrika sisteminin egemen olması durumunda olacakları şöyle tasvir ediyordu:

Fabrika sistemi egemen olursa yoksul çalışanları yerlerinden yurtlarından ederek fabrikalara çekecek ve orada ailelerinden gördükleri yardımdan ve kimi avantajlardan yoksun kalacaklar. Diyelim ben bir ebeveynim ve dört, beş ya da altı çocuğum var ve birisi 14, diğeri 12 ve birisi de 10 yaşında; eğer ben ailemle birlikte evde çalışıyorsam onlara iş verebilirim. Birisi bobinleri sarar, diğeri tezgâhta çalışır ve bir diğeri de bükme işine bakar. Ama ben fabrikaya gidersem bu çocukları yanıma almama izin vermezler ve ben onları bu uçsuz dünyada yok olmaya terk etmek zorunda kalırım... (Thompson, 2004: 409).

Geleneksel istihdam biçimleriyle karakterize olmuş ve nüfusun çoğunluğunu oluşturan alt ve orta sınıftan insanlar, esasında, fabrika sisteminin hem ekonomik olarak hem de toplumsal olarak neleri getirip götüreceğini az veya çok kestirebiliyordu. Buna bağlı olarak ta zaman zaman pozisyon alışlar, dirençler, tepkiler ya da mücadeleler meydana gelebiliyordu. Ancak geleneksel emek sürecinin aktörlerinin anlamlandırmaya ve karşısında durmaya çalıştığı şey, o yıllarda henüz adı konulmamış, farklı zaman dilimlerinde neredeyse tüm toplumlarda köklü değişim ve dönüşümlere yol açacak olan durdurulamaz bir gücü: “Sanayi Devrimi!”

2.1.2. Sanayi Devrimiyle Yükselen Çocuk Emegi Sömürüsü

Avrupa’da Sanayi Devrimi’yle beraber inşa edilen büyük endüstriyel fabrikalardaki emek süreci, feodal ya da yarı feodal toplumların topraksız ya da az topraklı yoksul ailelerin yetişkin üyeleri için olduğu kadar, çocuklar için de bir kopuşu ifade etmektedir. Hatta çocuklar için bu süreç daha yıkıcıdır. Bununla beraber çocuk emeği kullanımının biçimsel olarak sertliği, sömürü düzeyi ve yoğunluğu sanayi öncesi ve sonrası dönemler bağlamında tartışma konusu olabilmektedir. Örneğin Cunningham ve Viazzo (1996), çocuk emeği kullanımının genellikle Sanayi Devrimi’yle birlikte arttığı ve yoğunlaştığı yönündeki görüşlere karşın Sanayi Devrimi öncesi geleneksel çalışma biçimlerinde ve Sanayi Devrimi’nin bir önceki evresi olan işevleri ve atölyelerdeki çalışma biçimlerinde çocuk emeği kullanımının daha yoğun olduğunu öne sürmektedir (Cunningham ve Viazzo, 1996: 14-16). Humphries (2012) ise İngiltere’de 18. ve 19. yy.’da yaşamış, geneli işçi sınıfına mensup 600’ün üzerinde kişinin otobiyografileri üzerinden yaptığı araştırmasında çocuk emeğinin kullanımının ve sömürü biçiminin en yoğun döneminin Sanayi Devrimi’nin klasik dönemi olan 1790-1850 arası dönem olduğunu ileri sürmektedir (Humphries, 2012: 6-7).

Thompson (2004)’a göre bu klasik dönem (1780-1840) tartışmasız çocuk emeğinin sömürülmesinin yoğunluğunda muazzam bir artışın olduğu bir dönemdir. Çocuk emeği sömürüsü her ne kadar Sanayi Devrimi öncesinde de yaygın olsa da, fabrika disiplindeki sömürüye kıyasla hafif kalmaktadır. Çünkü endüstri öncesi dönemde çocuklar ev işlerinde, tarlalarda, çiftliklerde çalıştırılmalarına, bütün evlerde kız çocuklarının yemek ve temizlik gibi günlük işlerde kullanılmalarına ya da çocukların tarımda kötü hava koşullarında çalıştırılmalarına karşın, en nihayetinde ailesinin gözetimi altındaydı. Ayrıca pre-endüstriyel dönemde işlerin yapılmasında belli zaman aralıkları vardı ve çocukların bobin sarması ya da dokumacıya yardım etmesi bütün gün sürmezdi. Ya da hiçbir küçük çocuk günde sekiz saat ve haftada altı gün çömlek çiğnemezdi. Bu dönemin çocuklara az da olsa oyun, dans ve spor şansı bırakmasına karşın, klasik endüstriyel dönemin fabrika disiplinde çalıştırılan çocukların çalışma saatlerini, işin düzenliliklerini, hızını ve ortamını makine belirliyordu. Fabrika sistemini çocuk emeği açısından ev içi sisteminden daha kötü yapan özellik; ev içi sisteminin tüm kötü özelliklerini, iyi yanlarını dışarıda bırakarak almış olmasıydı (Thompson, 2004: 408-412). Buna paralel bir yaklaşımda bulunan Ongan (2017), Talas (1997)’in emeğin metalaştırılması için kullandığı “kapitalistlerin emeğin sömürülmesini kurumsallaştırmaları” ifadesinden hareketle, çocuk emeği kullanımının sanayi kapitalizmiyle beraber sistematik hale geldiğini ve bu dönemdeki çocuk emeğinin kurumsal sömürünün bir parçası olarak önceki dönemlerden ayrıldığına dikkat çekmektedir (Ongan, 2017: 4).

18. yy.'ın ikinci yarısından itibaren başlayan ve 19. yy.'ın ilk çeyreğine kadar süren dönem İngiltere'de işçi sınıfının ücretlerdeki düşüişlere bağılı olarak yaşam standartlarının oldukça kötüleştiğı dönemdir. Çocuklar bu dönemin ücretsiz ya da en düşük ücretli üretim girdileri olarak ilk fabrikalarda çalıştırılmışlardır. İş günleri on dört ile on sekiz saate varan çocuklar bu fabrikalarda sık sık iş kazalarına uğramışlar ve katı yöntemlerle disipline edilmişlerdir (Hunt ve Lautzenheiser, 2011: 66-67). Bu kötü çalışma koşulları Michael Sadler ve Lord Ashley'in öncülüğünde kurulan parlamento komisyon raporlarında da yer almıştır. Örneğin dönemin Sadler Komisyonu'nun bir tanığı gözlemlerini şöyle ifade etmiştir:

“Komşularımdan birisi”, sabah saat beş buçukta, yoksul fabrika çocukları geçerken Komisyon'un Leeds Köprüsü'ne gelmesini önermemi benden istedi. Böylece orada yedi yıllık teftiştten daha fazla kanıtı bir saat içinde elde edeceklerdi. Ellerinde birer parça ekmekle fabrikaya doğru koşan çocuklar gördüm. Ve bu onların öğlen saat on ikiye kadar yiyecekleri tek şeydi ve geç kalmaktan korktukları için ağlıyorlardı (Thompson, 2004: 414-415).

Fabrika üretiminin genişlemesiyle kırsal alanlardan kentin çeperlerine göç eden, sayıları artan yoksul ailelere mensup çocukların bu fabrikalarda maruz kaldıkları, yoksulluk nedeniyle katlanmak zorunda oldukları yaşam ve emek koşulları oldukça kötüydü. Sanayi kapitalizminin bu ilk yıllarında oldukça küçük yaşlardaki çocukların makinanın bir uzantısı olarak çalıştırılmaları çocuklarda başta elleri olmak üzere yoğun bedensel acı ve yaralanmalara yol açmaktaydı. Stearns (2018), bu dönemlerde çocukların bazen dövülerek şiddete maruz kaldıklarını, bunun sonucunda da fiziki ve psikolojik umutsuzluğa sürüklendiklerini belirtmektedir. Stearns, bu dönemlerde yatakhanelerde yatakların gece gündüz sürekli sıcak tutulduğu ve bir çocuğun yataktan kalkıp işe giderken başka bir çocuğun diğer vardiyadan gelip yatak soğumadan yatağı girdiğı bir iş sirkülasyonunun varlığına dikkat çekmektedir. Ayrıca Stearns, bu koşullar altında yaşayan ve çalışan çocuklardan bazılarının intihara sürüklenmelerinin hiç te şaşırtıcı olmadığını ifade etmektedir (Stearns, 2018: 4).

İngiliz emek tarihinde çocuk emeğı sömürüsünün belki de en vahşi biçimlerinden biri çocukların bu fabrikalarda baca temizleyicileri olarak kullanılmalarıdır. Sanayileşmenin yeni yükselmeye başladığı yıllarda fabrikaların bacalarının tıkanması patronlar açısından önemli bir sorundu ve onların gözünde küçük, zayıf eklemlili ve kıvrak çocuklar bu sorunu çözmenin en pratik aracıydı. Bu dönemde henüz altı, yedi yaşlarındaki çocuklar ellerine fırça verilerek içi kurum/is dolu dar ve uzun bacalara tırmandırılmaktaydı. Aylaklık etmemesi ve olabildiğince hızlı tırmanması istenen çocuklar alttan ateş yakılarak, bacaya sıkışma ihtimali olan çocuklar ise çıplak biçimde tırmandırılmaktaydı. Sık sık yaşanan fiziki yaralanmaların ötesinde, çocukların gözlerine ve ciğerlerine dolan kurum/is onları kanser yaparak erken yaşta ölmelerine neden oluyordu (Nurmi, 1964: 3; Hobbs vd., 1999: 39-40; Shore, 2015: 567). Bu ciddi sorunu

ilk tespit eden kişi, bir cerrah olan ve aynı zamanda kanser alanında da önemli çalışmalar yürütmüş olan Percivall Pott (1714-1788) idi. Percivall Pott, baca temizleyicilerdeki kanser oranının toplumun genel toplamına kıyasla daha yüksek olduğunu ortaya koymuştu. Percivall Pott ayrıca çoğunluğu ocuk olan baca temizleyiciler arasında sıklıkla görülen scrotum kanserinin başlıca nedeninin “is” olduğu sonucuna ulařmıřtı²² (Fişek, 1996: 21).

ocuk emeği sömürüsünün akıl ve vicdan sınırlarını zorlayan bu hali dönemin edebi eserlerine de yansımıştı. Charles Dickens nl *Oliver Twist* romanında; çocukları baca temizleme içinde çalıştıran Mr. Gamfield’ın, kiralanmak üzere ilana çıkarılan kimsesiz bir ocuk için kabaran iştahını şöyle anlatıyordu:

“İlanı okurken Mr. Gamfield da gülümsüyordu, çünkü beş sterlin tam ona gereken paraydı. Paranın ceremesi olan oğlan çocuğuna gelince; yoksullar evinin gıda rejimini bildiğinden bacacı, onun tam dar bacalara sığabilecek yapıda, küçücük, sıska bir şey olacağından emindi...” (Dickens, 2009).

William Blake ise *Baca Temizleyicisi (Chimney Sweeper)* şiirinde baca temizleyen çocuklara şöyle yer veriyordu:

“Annem öldüğünde çok küçüktüm
Babam sattığında henüz dilim
Bile dönmüyordu “temizle” sözüne
İşte yatıp baca temizliyorum böyle”²³

ocuk emeği sömürüsünün batıdaki tarihsel örnekleri kuşkusuz, başta İngiltere olmak üzere, endüstriyel üretim yayıldığı farklı bölge ve sektörlerle genişletilebilir. Fakat çok fazla örnek yoluyla kötü, duygu yüklü ve ajitatif bir perspektif sunmanın sosyal bilimsel açıdan faydası yoktur. nemli olan, çalışan çocukları tarihsel süreçte üretim yapılarındaki değişim ve dönüşümlerle, değişen emek süreçleriyle ve çocukların bu süreçlerden etkilenme biçimleriyle beraber anlamlandırmaktır. Bu açıdan fabrikasyon sisteminin yayılmasının kırsal alanda ve lonca düzeninde çalışanları bir anda işlerinden ve yerlerinden koparıp fabrikalara hapsettiği gibi doğrusal bir bakış açısı pek sağlıklı değildir.

²²Bu konuda daha detaylı bir çalışma için bkz. John R. Brown and John L. Thornton (1957). “Percival Pott (1714-1788) and Chimney Sweepers’ Cancer of the Scrotum”. *British Journal of Industrial Medicine*, 14(1): 68-70.

²³ William Blake. (2014). *Kehanetin Gölgeleri*. (ev. Tozan Alkan), Varlık Yayınları, İstanbul.

Tablo 2.1 Çalışan Çocukların Yaşlarına Göre Dağılımları (1934)

<i>Yaş</i>	<i>Çalışan Çocuk Sayısı</i>
2-3	2
3-4	2
4-5	8
5-6	2
6-7	7
7-8	13
8-9	15
9-10	19
10-11	23
11-12	21
12-13	40
13-14	26
14-15	29
15-16	35
Bilinmeyen	4
Toplam: 246	

Kaynak: Connecticut Fabrikasyon Metal Endüstrisinde Evişleri Raporu; Eyalet Çalışma Müdürlüğü, Asgari Ücret Bölümü, Hartford, Conn., Eylül 1934.²⁴

Huberman (2009: 133)'a göre endüstriyel gelişmenin belli bir evresinin fazla yaygın oluşu bir önceki aşamanın tümünden yok olduğu anlamına gelmemelidir. Fabrikasyon ile lonca sistemi uzun süre birlikte devam etmiştir ve bunun en iyi örneklerinden biri eve iş verme sistemidir. Bu sistem 18. yy. ve 19. yy. arası dönemde sadece İngiltere’de bir anda ortaya çıkmış ve sanayileşmeyle birlikte yok olmuş değildir (Huberman, 2009: 133-134).

²⁴ Huberman (2009: 135)’dan aktarılmaktadır.

Tablo 2.2 Ortalama Saatlik Kazançlara Göre Evde İş Yapanların Dağılımı (1934)

<i>Saatlik Ücret</i>	<i>Aile Sayısı</i>
1 sent ve 2 sent altında	5
2 sent ve 3 sent altında	9
3 sent ve 4 sent altında	15
4 sent ve 5 sent altında	9
5 sent ve 6 sent altında	14
6 sent ve 7 sent altında	8
7 sent ve 8 sent altında	5
8 sent ve 9 sent altında	15
9 sent ve 10 sent altında	14
10 sent ve 11 sent altında	13
11 sent ve 12 sent altında	5
12 sent ve 13 sent altında	2
13 sent ve 14 sent altında	5
14 sent ve 15 sent altında	3
15 sent ve 2 sent altında	7
15 sent ve üstünde	Toplam: 129

Kaynak: Connecticut Fabrikasyon Metal Endüstrisinde Evişleri Raporu; Eyalet Çalışma Müdürlüğü, Asgari Ücret Bölümü, Hartford, Conn., Eylül 1934.²⁵

Çocuk emeğinin aile ekonomisi içindeki yaygın kullanımı sanayi devriminin sonraki evrelerinde sistematik olarak azalmış değildir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri Eyalet Çalışma Müdürlüğü’nün 1934 yılı verilerine göre fabrikasyon metal endüstrisi için evlerde yapılan işlerde çocuk emeği oldukça yaygındı. Bu verilere göre “incelenen 129 ailenin 96’sında 16 yaşından küçük çocuklar çalışıyordu... Bu çocukların yarısı 12 yaşından küçüktü. 34’ünün yaşı 8 veya altında, 12’si ise 5 yaşından küçüktü” (Tablo 2.1).

²⁵Huberman(2009: 134)’dan aktarılmaktadır.

Aynı verilere göre “çocuklar burada genellikle aileleriyle beraber çengeller, çıtçılar, toplu iğneler, çengelli iğneler ve madeni paralar yapıyorlardı. İp ya da telleri birbirine bağlamakta yapılan işler arasındaydı. İnsanlar bu evlerde oldukça düşük ücretlere çalışıyorlardı (Tablo 2.2). Sağlığa aykırı, kötü beslenme, barınma ve giyinme koşulları, incelenen evlerdeki gözlemlerin başlıca özelliklerindendi (Huberman, 2009: 134). Dolayısıyla çocuklar emek sürecinin yoğun ve yorucu koşullarının yanı sıra yoksulluğun sosyolojik ve psikolojik olumsuzluklarına da maruz kalmaktaydı.

1982-83 yılında İngiltere’nin Londra, Luton ve Bedfordshire kentlerinde 1700 okul çocuğuyla yapılan anket sonuçlarına ve alt örneklem olarak seçilen 145 çocukla yapılan görüşmelere dayanan veriler çocuk emeği sorununun yakın tarihte de yaygın ve önemli boyutları olduğunu göstermiştir. Araştırmaya göre çocukların %40’ı okul döneminde dahi çalışıyordu. Üstelik bu işler cep harçlığının ötesinde ve işçilik denilebilecek; gazete dağıtıcılığı (üçte biri), dükkân işleri (beşte biri), otel ve yiyecek işleri, boya-badana, dikiş makinası, dekorasyon, kalıpcılık, temizlik, mobilya nakliyatı, inşaat ve garajlarda kol emeğiyle çalışıyordu. Kırsal alanlardaki çocukların ise yaklaşık üçte ikisi (%70 erkek, %60 kız) bahçe ve çiftlik işlerinde çalışıyordu (MacLennan, 1993).

2.2. Dünyada Çocuk Emeği Sorununun Mevcut Durumu

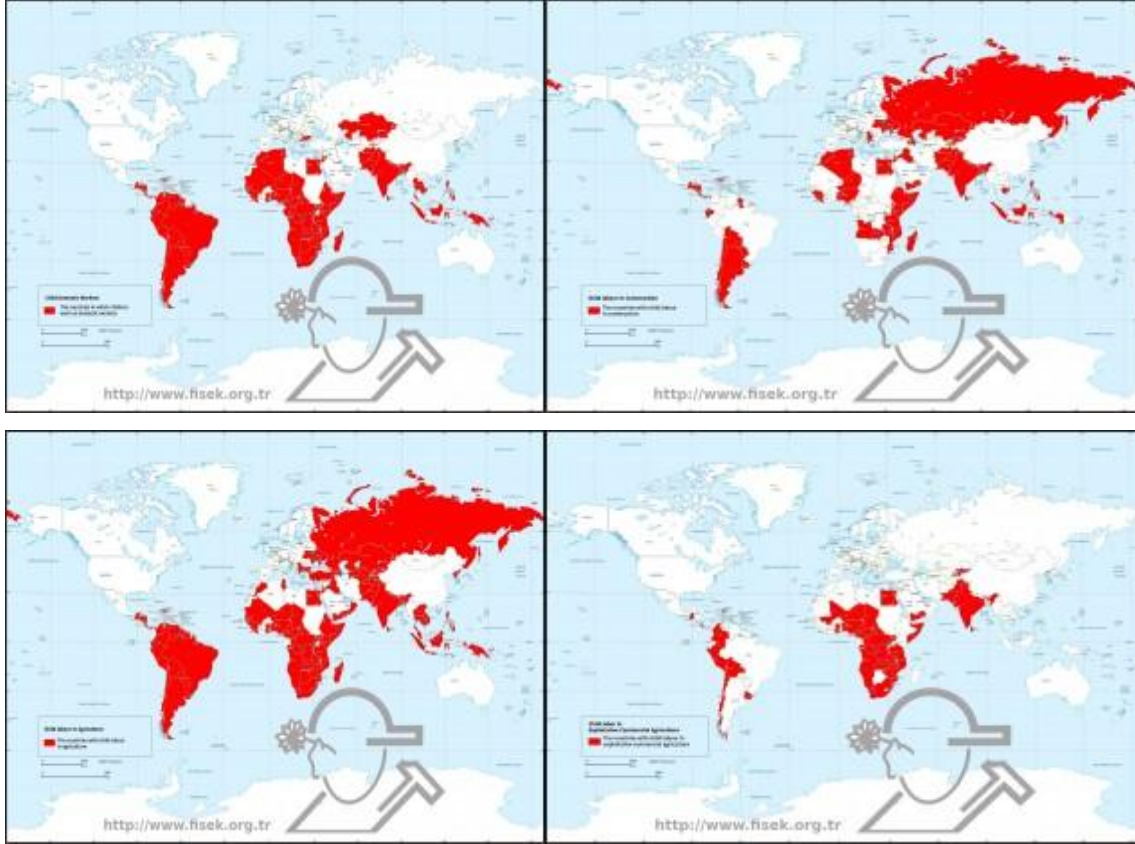
Türkiye’de 1979’dan beri çocuk emeği sorunu üzerine önemli araştırma ve proje faaliyetleri yürütmüş, yaklaşım ve geliştirdiği Fişek Model’i²⁶ ile gerek ulusal gerek ise uluslararası alandaki çalışmalara örnek teşkil etmiş olan A. Gürhan Fişek (1951-2017), oturum başkanlığı yaptığı bir kongredeki konuşmasında dinleyicilerden “dünya haritasını gözlerinin önüne getirmelerini ve çocuk işçi çalıştıran ülkeleri hayali olarak kırmızıya boyamalarını, diğerlerinin ise beyaz kalmasını” istemiştir. Hemen ardından da şu soruyu sormuştur: “Kim kızarttı bu dünyayı? (Harita 2.1)”²⁷

Çocuk işçiliğine ilişkin bu soru duygusal bir refleksle ortaya atılmış gözükse de, esasında dünyada çocuk emeği sömürsünün faillerini işaret eden ekonomi-politik bir sorgulamadır. Çocuk işçiliğinin sektörel yoğunluğunu gösteren Harita 2.1’deki çocuk işçi çalıştırılan (kırmızıyla boyalı) ülkelere bakıldığında, çocuk işçilik sorununun dünya genelinde yaygın olduğu görülmektedir. Her bir harita, tek bir harita olarak toplandığında ise Kuzey

²⁶ Fişek Model’ine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Fişek (1996: 25-27) ya da <https://fisek.org.tr/calismalar/cocuk-emeği/calisan-cocuklara-saglik-hizmeti-sunumu/fisek-modeli/> (erişim tarihi: 27.03. 2020).

²⁷ Kongrenin tamamı ve konuşmanın geçtiği 32:27-32:52 arası saniyeler için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=pbJqrXw2HgI> (erişim tarihi: 27.03.2020).

Amerika ile Batı ve Kuzey Avrupa dışındaki ülkelerin tamamına yakınında çocuk emeği sorununun çeşitli biçimlerde var olduğu bir manzara ortaya çıkmaktadır.

Harita 2.1. Dünya Çocuk İşçiliği Atlasları: Hane içi (sol-üst), İnşaat (sağ-üst), Tarım (sol-alt) ve Sömürücü Ticari Tarım (sağ-alt)

Kaynak: Fişek Enstitüsü²⁸

Dünyada çocuk emeği sömürsünün faillerini aramak ve dünyada egemen güç konumunda olan merkez ülkeler karşısında çevre ülkelerin avukatlığına soyunmak -ya da A. Gürhan Fişek’in deyimiyle “dünyayı kimin kızarttığı”nı” izini kapsamlı biçimde sürmek- bu çalışmanın amacını ve sınırlarını aşmaktadır. Ancak çocuk emeği sorununun dünyadaki yoğunluk noktalarına ve merkez-çevre arasında küresel tedarik zincirleriyle kurulan üretim ağındaki yeri ve önemine bakıldığında, dünyadaki çocuk emeği verilerinin bu ilişkilere değinilmeksizin sunulmasının büyük bir eksiklik olacağı da ortadadır. Bu nedenle, dünyada çocuk emeğine ilişkin nicel ve nitel verilerin, çocuk işçiliğin var olduğu ülkelerin genel karakteristik özellikleriyle beraber, merkez-çevre ülkeler arası küresel ilişki ağlarıyla beraber sunulması daha sağlıklı olacaktır.

²⁸ Damlanur Tat (2015) tarafından hazırlanan detaylı bir çocuk işçiliği atlası için bkz. <https://fisek.org.tr/en/projeler/cocuk-emeginin-cografya-atlasi/2015-2/atlas/> (erişim tarihi: 27. 03. 2020).

Uluslararası ve ulusal düzeydeki çok sayıda hukuki düzenlemeye rağmen çocuk emeği sorunu halen dünya genelinde yaygındır. Ancak bu yaygınlık dünyanın geneline eşit ölçüde yayılan bir yaygınlık değildir. Çocuk emeği sorununun uluslararası karakteri esas olarak üçüncü dünya ülkelerinde yaygın oluşudur. Bu yayılma, 1970’li yılların sonların itibaren başlayan neoliberal dönüşüm süreçleriyle ilgilidir ve temel olarak iki süreç bunda başat rol oynamıştır. Birincisi, Batı merkezli çok uluslu şirketlerin üretim zincirlerini üçüncü dünya ülkelerine kaydırmaları ve bu ülkelerde başta çocuk ve kadınlar olmak üzere ucuz işgücüne dayalı bir emek rejiminin ortaya çıkışıdır. Diğeri ise ileri sanayi kapitalist ülkelerin uluslararası kuruluşlara etkin bir biçimde yön vererek çevre ülkeleri sosyal politikalar aleyhine dışa açık hale getirmiş olmalarıdır.

UNICEF’in 5-17 Yaş Küresel Çocuk Emeği Anketi’ne göre dünyada çocuk emeğinin yoğun olarak kullanıldığı, çocuk emeği sömürsünün yaygın olduğu bölge ve ülkeler Afrika, Orta Doğu ve Asya’nın bazı ülke ve bölgeleridir (Tablo 2.3). Özellikle kıtasal açıdan Batı ve Merkez Afrika %31’lik oranla çocukların en fazla çalıştırıldığı bölgedir. Bu bölgedeki ülkelerden Burkina Faso ve Benin’in (Benin Cumhuriyeti) sırasıyla %42 ve %41 seviyesindeki yüksek oranları oldukça dikkat çekicidir.

Anket verilerinde, Irak %6 olmak üzere, genel olarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde çocuk emeği oranı %5 olarak görünmektedir. Ancak anket verilerinde bu bölgelere ilişkin göçmen emeği ya da kayıt dışılık gibi kategoriler söz konusu değildir. Orta Doğu coğrafyasında 2000’li yılların başından beri süregelen sürekli çatışma ve savaş hali, buna bağlı olarak çocukların da içinde bulunduğu yoğun göç dalgası ve bu sürecin sonunda meydana gelen geniş bir kayıt dışı göçmen işçi kitlesinin varlığı düşünüldüğünde, Orta Doğu coğrafyasına ilişkin bu oranların tam olarak gerçekliği yansıttığı söylenemez. Hatta gelişmemiş ülke ve bölgelerde halen çok sayıda çocuğun doğum kaydının (ve bununla bağlantılı olarak aşı, sağlık hizmeti, eğitim, iş vb. alanlarda kayıtlarının) olmaması²⁹ diğer ülke ve bölgelere ilişkin oranların da sağlıklı olmadığı anlamına gelmektedir. Üstelik bu sorun, istatistiki verilerin doğruluğundan öte, çocukların sömürü ve istismara daha açık bir hale gelmesinden ve doğum, ölüm, eğitim, sağlık, iş ya da iş kazası kayıtlarının olmamasına bağlı olarak sömürü ve istismarın tespitinin yapılamamasından dolayı önemlidir.

²⁹ Bu ülkeler için bkz. UNICEF (2007: 99).

Tablo 2.3 UNICEF 5-17 Yaş Arası Küresel Çocuk Emeği Anketi

Bölge/Ülke	Çocuk Emeği (%)		
	Toplam	Erkek	Kız
Sahra-altı Afrika	29	29	29
Doğu ve Güney Afrika	27	27	26
Batı ve Merkez Afrika	31	30	31
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	5	5	4
Benin	41	42	41
Kamerun	39	40	38
Burkina Faso	42	44	40
Şili	6	7	5
Kolombiya	13	12	14
Fildişi Sahili	29	27	31
Demokratik Kongo	29	27	31
Gana	20	19	21
Haiti	36	44	26
Irak	6	6	6
Kırgızistan	16	18	14
Mali	37	40	35
Nepal	22	20	23
Paraguay	18	20	13
Peru	15	14	15
Az Gelişmiş Ülkeler	29	29	29

Kaynak: UNICEF Veritabanı, Mart, 2019³⁰

Dünyada çocuk emeğinin genel görünümüne bakıldığında, sorunun çevre ülkelerde yoğunlaştığı ve sorunların çözümüne yönelik çalışmaların ağırlıklı olarak, özellikle 1990'lı yıllardan sonra daha yoğun bir biçimde olmak üzere, Avrupa Birliği ülkelerinin öncülük ettiği uluslararası kuruluşlar aracılığıyla yürütüldüğü görülmektedir (Gün, 2010: 104). Oysa ilginçtir ki, 18. ve 19. yy.'da (hatta 20. yy.'ın başlarında), çevre ülkelerde genellikle patriarkal sistemde 'görece' daha koruyucu biçimde tezahür etmiş olan çocuk emeği, bu çalışmanın bir önceki bölümü olan 2.1.2.'te ortaya koyulduğu gibi, Batı'da çocukların en ağır koşullarda, akıl ve vicdan sınırlarını zorlayan biçimlerde çalıştırıldığı bir süreçti. Ancak günümüzde tam tersi; merkez ülkelerdeki çocukların daha koruyucu politika ve önlemlerle güvence altına alındığı, buna karşın çevre ülkelerdeki çocukların oldukça ağır, tehlikeli ve sömürücü koşullarda çalıştırıldığı bir manzarayla karşı karşıyayız. Bu manzara bazı çalışmalarda ülkelerin az gelişmişliğine ve çocukların yetenekli olup olmadığına dayalı olarak, rasyonel biçimde ülkesel ve bireysel başarısızlıklarla açıklanmaktadır. Örneğin, Rasheda and Mohammad (2008), gelişmekte olan ülkelerdeki çocuk işçiliğini o ülkelerdeki okulların sunduğu imkânlarla göre çocukların okula

³⁰ Tüm ülkeler dâhil edilmemiştir. Ülkelerin tamamı için bkz. UNICEF Global Databases, <https://data.unicef.org/topic/child-protection/child-labour/#> (erişim tarihi: 02.03.2020).

devam edip etmeme konusundaki tercihleriyle ilişkilendirirken, ülkeler arasındaki çocuk işçiliğine ilişkin oransal farkı büyüme oranlarıyla açıklamaktadır. Buna göre daha hızlı ve daha çok büyüyen ülkelerde çocuk işçiliği nicel olarak düşmektedir (Rasheda ve Mohammad, 2008: 179-184). Biggeri vd. (2007) ise çocuk işçiliğini çocukların bireysel yetenekleriyle ilişkilendirmektedir. Bu ilişkide çocuklara ‘tanımlanabilir yetenekleri olan özne’ rolü atfedilmekte ve böylesine yeteneğe dayalı bir yaklaşımın çocukların refahını ve yoksulluğunu analiz etmede kavramsal bir çerçeve ve normatif bir araç olarak kullanılabileceği ileri sürülmektedir. Hatta Biggeri vd., yaklaşımın da ötesinde, metodolojik bir önermeyle, çocukların başarı düzeyi, refahı, yoksulluğu vb. durumlarıyla beraber çocuk işçiliğinin yetenek yaklaşımıyla kategorize edilmesi gerektiğini öne sürmektedir (Biggeri vd., 2007: 60 ve 77).

Oysa mevcut durumu itibarıyla dünya genelindeki çocuk emeği sorunu bireysel nitelik ve tercihlerle ya da merkez ülkelerin gelişip başarılı olduğu, çevre ülkelerin ise gelişemeyip başarısız olduğu ve dolayısıyla çocuk emeği sorununun ardında yatan temel nedenin bu başarısızlık olduğu şeklinde doğrusal, biçimsel ve bireysel bir yaklaşımla açıklanamaz. Bu türden yaklaşımların ardında yatan temel düşünsel mantık, ülkelerin çoğu zaman piyasa ekonomisine doğru bir biçimde eklemelenip refaha ulaşabilmeleri ya da çarpık bir bütünleşmeyle işsizlik ve yoksulluk gibi sorunlara maruz kalmalarıdır. Oysa mevcut kapitalist düzende bir ulusun (ya da ulus içinde bir toplumsal sınıfın) refahı, bir başkasının sömürülmesiyle mümkündür. Akpınar (2019), çocuk emeği sorununun ‘piyasa düzenine eklemelenip eklemelenememe’ sorununa indirgendiği *residualist* yaklaşıma karşı çıkmaktadır. Bu türden yaklaşımlar çocuk emeği sorunu bahsinde, sorunu nedensellik bağlamında açıklamaktan uzaktır ve bu durum bilinçli ideolojik bir tercihtir. Gerçekte sorunun kaynağında piyasa düzeninin küresel ölçekte yaygınlaştırılması ve bu çabanın yerel ölçekteki yansımalarının kitleleri yoksullaştırarak çocukları birer ucuz işgücü haline getirmesi yatmaktadır. Bu nedenle de sorun sınıflar arası ilişkisellik bağlamında ele alınmalıdır (Akpınar, 2019: 5-7).

Çocuk emeği sorununa ‘dünya geneli’ bağlamında değinen çalışmaların, sorunu ‘küreselleşme’ kavramına indirgemeleri yaygın bir eğilimdir. Ancak ‘küreselleşme’ kavramına ‘kendiliğinden’, ‘doğal’ ve ‘kaçınılmaz’ gibi anlamlar yükleyerek sorunu sadece bu kavrama indirgemek sorunlu bir yaklaşımdır. Yeldan (2010), küreselleşmenin “dünya ekonomisini oluşturan sosyal ve iktisadi parçaların birbirleriyle ve giderek dünya piyasalarıyla eklemelenmesi” şeklinde algılandığına, fakat küreselleşmenin mal ticareti ve finansal sermaye akımlarının serbestleştirilmesinin aslında kapitalizmin bizzat kendisi olduğuna dikkat çekmektedir. Yeldan (2010)’a göre küreselleşme, esasında, nesnel bir gerçeklikten ziyade, dünya kapitalizminin öncü aktörleri olan çokuluslu şirketlerin ve uluslararası finans kuruluşlarının öznel ve iradi bir

projesidir (Yeldan, 2010: 17-21). Dolayısıyla çevre ülkelerdeki yoksulluk ve çocuk işçiliği sorununu, doğal ve kendiliğindenci bir küreselleşme söylemine indirgemek yerine, merkez-çevre ülkelerin üretim, yatırım ve emek süreçleri açısından ana omurgasını oluşturan ‘küresel meta zincirleri’ (ya da literatürdeki yaygın kullanımıyla ‘tedarik zincirleri’) açısından ele almak daha sağlıklıdır.

Wallerstein (1974 ve 1996), *Kapitalist Dünya Sistemi* yaklaşımıyla dünyanın bir ülke veya bölgesindeki ekonomik süreç ve ilişkilerin, dünyanın geri kalanından bağımsız ele alınamayacağı temel mantığından hareketle, uluslararası üretim ve bölüşüm ilişkilerinde merkez-çevre ülkeler arası sömürü ilişkilerine odaklanan bağımlılık kuramının temellerini atmıştır. Wallerstein (1996), küresel meta zincirlerinin coğrafi olarak çevre ülkelerden merkez ülkelere doğru kanalize olduğuna dikkat çekmektedir. Üretim süreçlerindeki coğrafi ya da mekânsal hiyerarşi, merkez-çevre ülkeler arasındaki gelir ve refah bölüşümünün ötesinde, hatta bundan da temel bir sorun olarak, sermaye birikimi açısından tarihsel süreçte rastlanmamış bir kutuplaşmaya neden olmuştur. Sermaye birikiminin ‘artığın merkez ülkelere kaydırılması’ yoluyla gerçekleşmesi, merkez ülkelerin rekabet üstünlüğünü sürekli olarak elinde tutmasıyla sonuçlanmıştır. Buna karşın, bu sermaye birikim süreci çevre ülkelerdeki devlet aygıtını zayıflatarak kamusal alanı yıpratmış ve küresel meta zincirleri hiyerarşisinin en alt düzeyindeki işlerin dayatılması yoluyla merkez ülkelerin lehine bir ucuz işgücü havuzu yaratmıştır. Bu ucuz işgücü havuzunun çevre ülkeler için kritik önemi, düşük ücretli ve güvencesiz bir emek rejiminin oluşumuyla beraber, hanelerin küresel meta zincirlerindeki işlere tamamen bağımlı kılındığı yapısal bir dönüşümün dayatılmış olmasıdır (Wallerstein, 1996: 30-32).

Bu bağımlılık ilişkilerinin yoksul çevre ülkeler aleyhine en yıkıcı sonuçlarından biri kuşkusuz çocuk emeği sömürüsü ve bu sömürünün bir döngü olarak sonraki kuşağa aktarılması ve yerleşik bir hal almasıdır. White (1996), küresel meta zincirleriyle merkez ülkelerden çevre ülkelere aktarılan ürün, hizmet ve alışkanlıkların çevre ülkelerdeki aile ve çocukların yaşam tarzlarını etkilediğini ve çocukların çeşitli yiyecek, giyim ya da süs eşyası gibi mallara bağımlılığının artarak bu malları elde edebilme arzularının işgücü piyasasına girmelerinin önemli bir nedeni olduğunu öne sürmektedir. Buradaki çocuk işçiliği, genellikle temel ihtiyaçlarını dahi karşılamakta güçlük çekmelerine bağlı olarak çalışmaktan başka çıkış yolu olmayan çocukların yanı sıra, maddi durumları nispeten daha iyi olan ‘görelî’ yoksul çocuklar için de geçerlidir (White, 1996: 830-831). Küresel çocuk emeği sömürüsünü gelişmiş Kuzey ülkelerinin az gelişmiş ya da gelişmemiş Güney ülkelerine müdahaleleri bağlamında ele alan Nieuwenhuys (2007)’a göre çocuk işçiliği, Güney’deki kırsal aile çocukları açısından tarihsel bir sömürü biçiminin yeniden üretilmesidir. Bununla beraber, göç ve yer değiştirmelere bağlı olarak yeni

düzen, çocukları kendi bölgelerinden kopararak çocukluğu da dönüştürmektedir. Ancak küreselleşme ve çocuk işçiliği ilişkiselliğinde kavranması gereken temel nokta, endüstriyel Kuzey’de ortaya çıkan kapitalist dinamiklerin farklı alanlardaki yaşam pratiklerinin üretiminde yol açtığı sorunlar olmalıdır (Nieuwenhuys, 2007: 160-161).

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), her ne kadar küresel meta zincirlerinin ulus-ötesi ticari faaliyetlerinin yıkıcı sonuçlarından biri olan çocuk emeği sorununu baskın bir yaklaşım olarak sömürü ilişkileri çerçevesinde ele almasa da, küresel tedarik zincirlerindeki çocuk emeği riskine dikkat çekmektedir (Tablo 2.4). Buna göre çevre ülkelere kaydırılan ticari faaliyetlerin hemen her sektör ve kolunda çocuk emeği riski söz konusudur. Söz konusu çocuklar olduğunda hemen her sektör ve işkolunun belli ölçülerde risk ve tehlike taşıdığını söylemek mümkündür. Ancak Tablo 10’da görüldüğü üzere, maden ve tarım başta olmak üzere, tekstil, enerji ve kimyasal işkollarında da çocuk emeği söz konusudur ve bu alanların çocuklar için son derece zor ve tehlikeli olduğu açıktır. Ayrıca Tablo 2.4, bu çalışma boyunca çocuk emeği sorununun üretim ilişkileri çerçevesinden kopmadan ele alınma çabasıyla da örtüşmektedir. Nitekim bir ülkedeki yetişkin ya da çocuk emeğinin durumu, o ülke ve bölgenin üretim ve buna bağlı istihdam biçimleriyle doğrudan ilgilidir.

İşgücü piyasasında en zor işlerden biri olarak kabul gören madencilik, bir yetişkin açısından dahi çalışması oldukça zor bir alandır. Bu zorluk çocuklarda daha olası olan ölümlere, ağır sakatlanma ve yaralanmalara yol açmaktadır. ILO (2006b)’nın IPEC çerçevesinde yayımladığı bir bültene göre, sadece Afrika’nın Sahel Bölgesi’nde bulunan iki ülkede (Burkina Faso ve Niger) bile, madende çalıştırılan çocuklar, bölgedeki 18 yaş altı çocukların %30 ila %50’sini oluşturmaktadır. Bu da yaklaşık 200.000 ile 500.000 arasında çocuk anlamına gelmektedir. Asya’da zengin altın rezervlere sahip Moğolistan ve Filipinler gibi ülkelerde çocuklar işgücünün önemli bir bölümünü oluşturmakta ve hane gelirine ortalama yaklaşık %30 oranında katkı yapmaktadır. Latin Amerika’da ise Bolivya, Peru ve Ekvator gibi ülkelerde daha çok küçük ölçekli altın madenciliği yaygındır ve sadece bu üç ülkede 65.000 civarında çocuk işçi olduğu tahmin edilmektedir (ILO, 2006b: 1-7). ILO (2006c)’ya göre, IPEC kapsamında yapılan başka bir araştırmada Nijer ve Senegal’de Saloum Deltası’na kıyısı olan bölgelerde tarım dışı sınırlı geçim araçlarından biri olan tuz madenciliğinde de yoğun olarak çocuk emeği kullanıldığı saptanmıştır. Burada işler tarımla dönüşümlü yapılmakta ve aktif olarak çalıştırılan çocuklar çoğu zaman okula devam edememektedir. Tuz madenciliğinde sıcak güneşin altında herhangi bir koruma olmaksızın çalışan çocuklar ellerde ve ayaklarda çatlama, görme bozuklukları, 15-25 kg ağırlığındaki yükleri taşımaya bağlı kas ve eklem rahatsızlıkları ve aşırı sıcağa bağlı baş dönmesi gibi ciddi risk ve tehlikelere maruz kalmaktadır (ILO, 2006c: 1).

Tablo 2.4 En Yüksek Beş İhracat Endüstrisi ve Tedarik Zincirlerinde Çocuk Emeği Riski: Doğrudan ve Dolaylı Katkıları (2015)

Bölge	Doğrudan Katkıları	Dolaylı Katkıları
Sahra-altı Afrika	Tarım Toptan ve perakende Nakliye ve depolama Tekstil Gıda Ürünleri	Gıda ürünleri Madencilik, enerji-dışı Temel metaller Nakliye ve depolama Toptan ve perakende
Doğu ve Güneydoğu Asya	Tarım Tekstil Toptan ve perakende Madencilik, enerji Nakliye ve Depolama	Gıda ürünleri Tekstil Ahşap Madencilik, enerji Bilgi ve iletişim teknolojileri, elektronik
Merkez ve Güney Asya	Tekstil Tarım Toptan ve perakende Nakliye ve perakende Gıda ürünleri	Tekstil Gıda ürünleri Toptan ve perakende Nakliye ve depolama Diğer ticari hizmetler
Kuzey Afrika ve Batı Asya	Tarım Toptan ve perakende Nakliye ve depolama Madencilik ve enerji Konaklama ve yiyecek	Gıda ürünleri Madencilik, enerji Tekstil Toptan ve perakende Tarım
Latin Amerika ve Karayipler	Tarım Toptan ve perakende Konaklama ve yiyecek Nakliye ve depolama Tekstil	Gıda ürünleri Motorlu taşıtlar Kimyasallar Temel metaller Tekstil

Kaynak: ILO, 2019b

Madenlerdeki çocuk emeği sömürüsü, teknolojik ilerlemelere de bağlı biçimde, gelişen kitle iletişim araçları sayesinde daha da görünür olmaktadır. Uluslararası düzeyde faaliyet

gösteren TV/İnternet kanalları, yayınladıkları çeşitli belgesel ve haber niteliğindeki kısa filmlerle önemli görsel veriler sunmaktadır. Örneğin Al Jazeera English’te yayınlanan *DRC child labour: Mining companies accused of exploitation* Demokratik Kongo Cumhuriyeti’nde bir bölgede topraktan kobalt madeni çıkaran çocuklara ve bu süreçte çocuk emeği sömürüsüyle suçlanan maden şirketlerine ilişkin kısa bir kesit sunmaktadır.³¹ ILO’nun youtube kanalında yayınladığı *Peru: Altın madenlerinde çocuk işçiliği* video haberi ise Peru’da altın madenlerinde çalıştırılan, yaşları sekize kadar inen ve tünel çökmesi ya da cıva gibi maddeleri solumaya bağlı olarak toksit zehirlenmelerine maruz kalan çocukları gözler önüne sermektedir.³² DW Türkçe’nin *Kozmetiğin ardındaki gerçek: Çocuk işçiliği* isimli belgeseli³³, çocuk emeği sömürüsünün küresel şirketlerin tedarik zincirleri ve yerel aracılar eliyle sürdürüldüğüne ve başka herhangi bir gelire ulaşma ihtimali olmayan ailelerin çocuklarıyla beraber bu sisteme tamamen bağımlı hale geldiklerine dikkat çekmektedir. Hindistan’ın yoksul kırsal bir bölgesi olan Jharkhand Eyaleti’nde kaçak madenlerde topraktan “mika” toplayan çocukları odağına alan belgeselde gösterildiği üzere, yaşları 5’e kadar inen çocuk işçiler gün boyu, kavurucu sıcaklığın altında, değeri yalnızca 20 cent edecek olan 1 kilo mikayı tamamlamak için çalışmaktadırlar. Mika, başta kozmetik olmak üzere, boya, elektrik ve inşaat gibi pek çok endüstriyel alanda kullanılan bir hammaddedir. Belgesel, çocukların aşırı zor, tehlikeli ve hatta ölümcül olabilen çalışma koşullarını ortaya koyduğu gibi, sürecin arka planına da değinmektedir. Hindistan’da 1980’li yıllara kadar 700’ü aşkın maden şirketi vardır ve 1980 sonrasında yürürlüğe giren Ormanların Korunması Yasası’ndan sonra şirket sahipleri resmi olarak madenlerle ilişkilerini kesmişlerdir. Ancak yasal değişiklik buradaki çocuk emeği sömürüsünü engellemediği gibi, kayıt dışılığı arttırmış ve sömürüyü görünmez ve kontrol dışı bir alana kaydırmıştır. Çocuk emeği sömürüsünü sürekli kılan merkez-çevre ilişkisi (belgesele göre Almanya-Hindistan örneği), yasal düzenlemelere rağmen, yerel ve uluslararası aracılar vasıtasıyla halen devam etmektedir. Söz konusu şirket yetkilileri her ne kadar etik ilkeler doğrultusunda kendilerine ulaşan mikalarda çocuk emeği sömürüsü olmamasına önem verdiklerini ifade etseler ve var olan ya da olası sömürüyü tedarik zinciri olan aracı kişi ve kurumlarla ilişkilendirseler de, küresel meta endüstrilerinin üretim sürecinin bir sonucu olarak, Hindistan Hükümeti’ne göre 12 milyon, uluslararası yardım kuruluşlarına göre ise 44 milyon çocuk bu madenlerde çalışmaktadır.

Çocuk emeğinin dünyada önemli bir sorun olduğu alanlardan biri de çocukların minimum ücret düzeyinde, kölevari koşullarda çalıştırıldığı kakao endüstrisidir. Schrage ve

³¹ <https://www.youtube.com/watch?v=ovuh792E008> (erişim tarihi: 03.03.2020).

³² <https://www.youtube.com/watch?v=I7EizOnDSLc> (erişim tarihi: 03.04.2020).

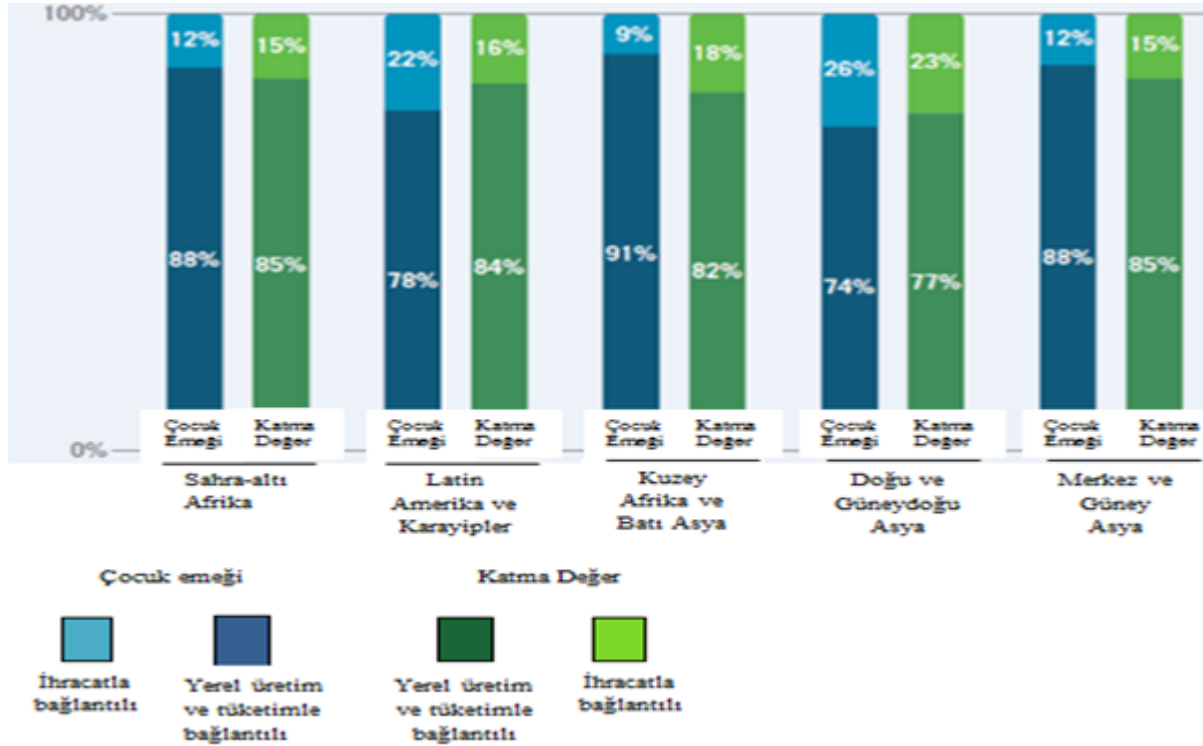
³³ <https://www.youtube.com/watch?v=DqyREw3AmmY> (erişim tarihi: 03.03.2020).

Ewing (2005), Fildişi Sahili'nde çoğu 12 yaşın altında olan çocuğun günde ortalama 12 saat boyunca yalnızca 140 dolara (yıllık) çalıştırıldığını ifade etmektedir. Dünyadaki kakao ihtiyacının %40'ını karşılayan Fildişi Sahili'nde yaklaşık 450.000 kakao çiftliği yer almaktadır ve bu çiftliklerde 7 milyondan fazla kişi istihdam edilmektedir. Buradaki istihdam, Fildişi Sahili'ne komşu ülkeler olan Burkina Faso, Togo ve Mali'de yaşayan binlerce çocuğun ebeveynlerinden satın alınarak kakao çiftliklerine satılmalarıyla tamamlanmaktadır. Kakao çiftliklerinin %90'ında çocuk işçiliğin var olduğu iddia edilmektedir (Schrage ve Ewing, 2005: 100). Burada dikkat çeken nokta, Fildişi Sahili ve buradaki kakao çiftlikleri için ek emek gücü kaynağı olan Burkina Faso, Togo ve Mali gibi çevre ülkeler, hammadde yönünden zengin olmalarına karşın, dünyanın sömürü yoluyla en geri bırakılmış ülkeleri arasındadır. Bu ülkelerin kişi başına GSYİH istatistikleri, çocuk emeği sömürüsünün bağımlılık ilişkileri açısından önemli göstergeleridir. Dünya Bankası'nın 2018 verilerine göre Mali 2,3 dolar, Togo 1,7 dolar ve Burkina Faso 1,9 dolar ile dünyada kişi başı en düşük GSYİH payına sahip ülkeler arasındadır.³⁴ Oysa tedarik zincirleri aracılığıyla hammaddeleri işleyen ve sonrasında işlenmiş ürünleri (kahve, çikolata vb.) dünyanın çeşitli ülkelerine satarak önemli ticari karlar elde eden Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri, bu ülkelere kıyasla, başta yıllık ülke geliri ve kişi başı gelir olmak üzere, pek çok açıdan oldukça zengindir.

Dünya ölçeğinde çocuk emeği sorunu bu bağlamda ele alındığında küresel ölçekli ticari faaliyet yürüten şirketlerin üretim zincirlerinde yer alan çocuk işçilik faaliyetlerine eğilmek kaçınılmazdır. Şekil 2.1'de ILO'nun çok sayıda uluslararası kuruluşun anket ve ölçeğinden derlediği istatistikler yer almaktadır. Buna göre Şekil 2.1.'de gösterilen bölgelerdeki çocuk emeği ve katma değer oranları, bu bölgelerdeki yerel üretim ve ihracata dayalı üretim faaliyetlerine göre ayrılmıştır. Sütunların koyu renkli kısımları (koyu mavi ve koyu yeşil) yerel üretim ve tüketimle ilgili faaliyetleri göstermektedir. Bu koyu sütunlardaki çocuk emeği ve katma değer oranlarının tüm bölgelerde anlamlı farklılıklar olmaksızın yüksek olması, çocuk emeği sorununun büyük çoğunluğunun yerel üretim ve tüketim ilişkilerinden kaynaklandığına işaret etmektedir. Sütunların açık renkli kısımları ise (açık mavi ve açık yeşil) ihracatla bağlantılı faaliyetlerde çocuk emeği ve katma değer oranlarını göstermektedir. Şekil 2.1.'deki verilere göre Afrika'nın Sahra-altı ve Kuzey bölgeleri ile Asya'nın merkez, Batı ve Güney bölgelerinde ihracata dayalı üretimde kullanılan çocuk emeği oranları %9 ve %12 bandındadır. Bu bölgelerin bilinen tipik bir özelliği, Sahra-altı Afrika başta olmak üzere, kapitalist üretim ilişkilerinin bu ülkelere belli düzeyde sirayet etmesine karşın önemli bir bölümünde halen yerel

³⁴ World Bank. "GDP per capita, PPP (current international \$) – Cote d'Ivoire". <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?locations=CI>. (access: 01.04.2020).

üretim ve tüketim ilişkilerinin faaliyet göstermesidir. Nitekim bu bölgelerde çocuk emeğinin yerel üretim ve tüketim ağında kullanılan payı %88 ile %91 aralığında görünmektedir. Buna karşın diğer bölgelerde ihracatla bağlantılı üretim ve tüketim ilişkilerinde çocuk emeği oranları daha yüksektir. Bu oranlar Latin Amerika ve Karayipler’de %22, Doğu ve Güneydoğu Asya Bölgesi’nde %26’dır. Bu bölgelerdeki yerel üretim ve tüketim ilişkileriyle bağlantılı olan çocuk emeği oranları ise ihracat bağlantılı çocuk emeği oranlarıyla ters orantılı olarak Latin Amerika ve Karayipler’de %78, Doğu ve Güneydoğu Asya’da %74’tür.

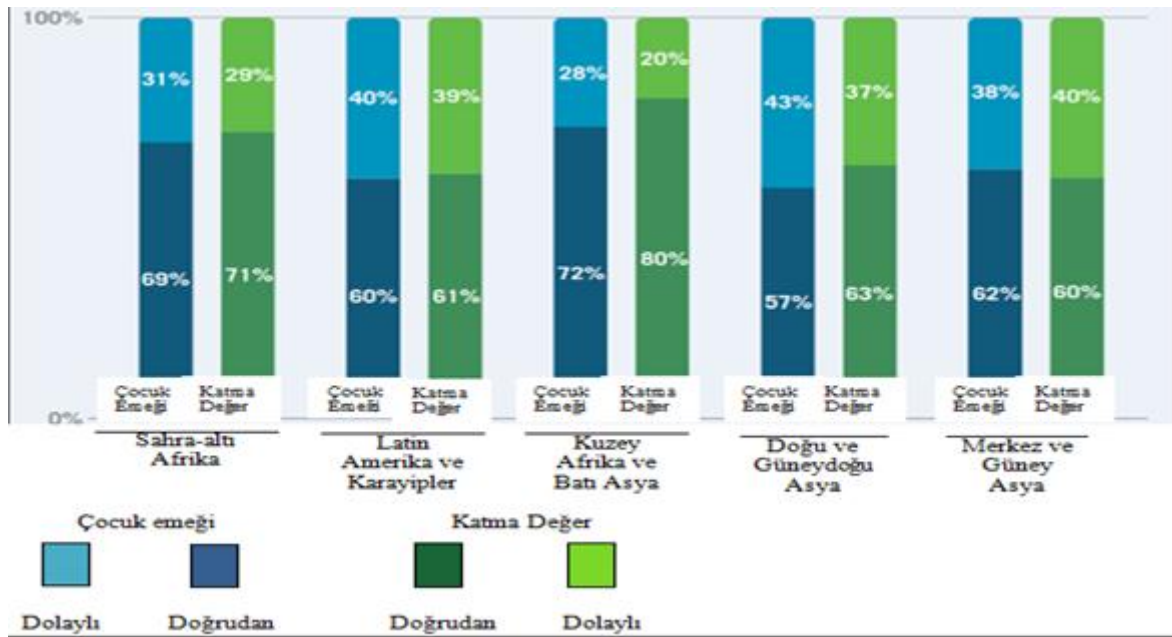
Şekil 2.1 İhraç Edilen Ürün-Hizmet ve İç Talep İçin Katma Değer ve Çocuk Emeği Tahminleri (Yurtiçi Talep ve Bölgelere Göre, 2015)

Kaynak: ILO, 2019b³⁵

ILO’nun bu verileri dolaylı ve doğrudan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunun anlamı, çocuk emeğinin doğrudan üretimin merkezinde kullanılabildiği gibi, tedarik zincirlerinin çeşitli aşamalarında da kullanılabildiğidir. Doğrudan etki; ihracat için mal ve hizmetlerin üretimidir. Dolaylı etki ise anonim şirketlerle bağlantılı olan tedarik zincirlerindeki mal ve hizmet üretimidir. Şekil 2.2’ye göre ihracatta dolaylı olarak kullanılan çocuk emeği

³⁵ ILO (2019b: 9)’dan aktarılan bu grafikteki veriler: a) 2017 ILO çocuk işçiliği küresel tahminlerinde kullanılan 65 ülke veri setinden alınan çocuk işçiliği verilerinden (ulusal işgücü araştırmalarında çocuk işçiliği veya çocuk işçiliği modülleri hakkında ILO destekli ulusal anketler ile UNICEF destekli çoklu gösterge kümesi anketleri, ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) DESTEKLİ demografi ve sağlık anketleri dâhil edilmiştir); b) OECD 2018 tablolarından ve c) OECD (Ulusal Hesaplar ve Yapısal Analiz Veri Tabanları), BM temel kümeleri ve BM ulusal hesaplar resmi ülke verilerinden elde edilen katma değer verilerine dayalıdır.

(örneğin tarım veya topraktan hammadde toplama-çıkarma), çeşitli bölgelere göre %28 ile %43 oranında değişmektedir. Bu aralık tedarik zincirinin önsel katmanlarını oluşturmaktadır. Burada Doğu ve Güneydoğu Asya Bölgesi'nin %43'lük oranı dikkat çekicidir. Kuzey Afrika ve Batı Asya Bölgesi'ndeki %28'lik oran ise diğer bölgelere göre düşüktür. Doğrudan mal ve hizmet üretiminde kullanılan çocuk emeği oranları Kuzey Afrika ve Batı Asya (%72) ile Sahra-altı Afrika (%69) bölgelerinde daha yüksektir.

Şekil 2.2 İhraç Edilen Ürün ve Hizmetler İçin Katma Değer ve Çocuk Emeği Tahminleri (Yurtiçi Talep ve Bölgelere Göre, 2015)

Kaynak: ILO, 2019b³⁶

ILO'ya göre bu ayırım, çocuk emeği arzının üretimin hangi aşamalarında yoğunlaştığını saptamak ve buna göre çözümler geliştirmek açısından önemlidir. Çünkü küresel tedarik zincirlerinden oluşan endüstrilerde üretim ağlarındaki karmaşıklığa ve ihracat faaliyetlerinin geniş alana yayılmasına bağlı olarak, çocuk emeğinin kullanılıp kullanılmadığının ya da ne oranda kullanıldığının izlenebilmesi, tespit edilmesi ve hafifletilmesi oldukça zordur. Bu nedenle, başta zincirin merkeze yakın tedarikçileri olmak üzere, tüm tedarik zinciri katmanlarındaki aktörlerin katılımının içerilmesi ve bir an önce harekete geçirilmesi gerekmektedir (ILO, 2019b: 10).

³⁶ ILO (2019b: 10)'dan aktarılan bu grafikteki veriler: a) 2017 ILO çocuk işçiliği küresel tahminlerinde kullanılan 65 ülke veri setinden alınan çocuk işçiliği verilerinden (ulusal işgücü araştırmalarında çocuk işçiliği veya çocuk işçiliği modülleri hakkında ILO destekli ulusal anketler ile UNICEF destekli çoklu gösterge kümesi anketleri, ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) DESTEKLİ demografi ve sağlık anketleri dahil edilmiştir); b) OECD 2018 tablolarından; ve c) OECD (Ulusal Hesaplar ve Yapısal Analiz Veritabanları), BM temel kümeleri ve BM ulusal hesaplar resmi ülke verilerinden elde edilen katma değer verilerine dayalıdır.

Dünya genelinde çocuk emeğinin sömürü düzeyinde, tehlikeli ya da riskli işlerde kullanıldığı pek çok örnek söz konusudur. Örneğin Arhin (2012), Karadağ Hükümeti'nin tüm ulusal eylem planlarına rağmen Montenegro'da Romen çocukların dilendirilerek sömürüldüğüne dikkat çekmektedir. Çocuk işçiliğin bu biçimi modern sömürünün en kötü biçimlerinden biridir ve dilenmek buradaki Romen çocukların savunmasızlığını arttırmaktadır (Arhin, 2012: 180-181). Aynı savunmasızlığın bir diğer Balkan ülkesi Makedonya'da da olduğuna ilişkin bulgular sunan ILAB³⁷ (2018)'a göre dilencilik ve kız çocuklarının cinsel sömürüsüne dayalı ticari çocuk işçilik Makedonya'da önemli bir sorundur. Verilere göre bu ülkede 5-14 yaş arası çocuk nüfusunun %18,3'ü (44.161) çalışmaktadır. 7-14 yaş arası çocukların %19,5'i ise hem okula devam edip hem çalışmaktadır. Çalışan çocukların ezici çoğunluğu Romen, Mısır ve Aşkale kökenli olup, sokaklarda araba camı silerek, mendil satarak ya da doğrudan para dilenerek çalışmaktadır. 14-17 yaş aralığındaki kız çocukları ise restoran, bar ve gece kulüplerinde ticari amaçlı cinsel sömürüye maruz kalmaktadır (ILAB, 2018: 901-902).

Khan vd. (2007) tarafından yapılan bir araştırmada, Pakistan'ın Sialkot kentindeki dünyanın en büyük futbol topu üretim endüstrisinde, küresel ölçekli şirketler ve yerel girişimciler yoluyla oluşturulan hegemonik ilişkiler sonucunda çocuk emeği sömürüsünün meydana geldiği öne sürülmektedir. Araştırmada, literatürde yaygın biçimde yenilik, rekabet, inovasyon ve ilerleme gibi kavramlara dayandırılarak olumlu anlam yüklenen kurumsal girişimcilik teorisine karşı çıkılarak, buradaki çocuk emeği sorununun post-kolonyal dönemden itibaren yoğunlaşan sömürge faaliyetleriyle artan yoksulluğun bir sonucu olduğu ve bu dinamiklere bakılmaksızın ortaya koyulan sorunun gerçekliği yansıtmayacağı ifade edilmektedir (Khan vd., 2007: 1055). Bangladeş'te 5-14 yaş arası 1.326.411 çocuk tarımda (%39,7), hizmetler sektöründe (%30) ve endüstride (%29,4) oldukça zor, tehlikeli ve sağlıksız koşullarda çalışmaktadır. Çocukların önemli bir bölümü kurutulmuş balık işletmelerinde ve tuğla endüstrisinde, kimyasal maddelere maruz kalarak balık kurutma ve tuğla yükü taşıma işlerinde kullanılmakta ve bu çalışmalar genellikle 16 saati bulabilmektedir (ILAB, 2018: 177).

Başta uluslararası kuruluşların araştırmaları olmak üzere, literatürde çocuk emeği sorunu söz konusu olduğunda her ne kadar az gelişmiş ülkeler işaret edilse de, bu sorun merkez ülkelerde de görülmektedir. Özellikle de 2000'li yılların ortalarından itibaren Ortadoğu'da patlak veren savaş ve çatışmalara bağlı olarak artan Batı-yönelimli göç hareketleri, Batı dünyasını genel bir göçmen emeği sorunuyla ve bu sorundan bağımsız olmayan göçmen çocuk emeği sorunuyla karşı karşıya getirmiştir. Özdemir ve Özdemir (2005), bu sorunun genellikle

³⁷ Uluslararası Çalışma İşleri Bürosu (Bureau of International Labor Affairs)

kaçak ve göçmen olarak bu ülkelere girmiş işçilerin çocuklarının denetim dışı ve ucuz ücretlerle çalıştırıldığı bir süreç olduğuna dikkat çekmektedir. Söz konusu göçmen emeği olduğu için de, çocukların yaşam ve emek koşullarından ziyade, artan milliyetçilik ve radikal dincilik karşısında çocukların konumları ve çocukların sosyal dışlanmışlıkları daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda merkez ülkelere yöneltilen eleştiriler genellikle bu ülkelerin göçmen emeğini ucuz işgücü olarak kullanmak için yasal denetimleri gevşek bıraktığı yönündedir (Özdemir ve Özdemir, 2005: 9).

Nihai olarak, çocuk emeğinin dünyadaki nicel ve nitel dağılımına bakıldığında, sorunun 21.yy. dünyası için halen ciddi bir sorun olduğu görülmektedir. Sorun her ne kadar gelişmemiş ya da az gelişmiş ülkelerde yoğunlaşmış görünse de, merkez ülkeleri de ilgilendirmektedir. Hatta bu ilgi, söz konusu gelişmiş ülkeler olduğunda, sorunu çözme girişimlerindeki öncü rollerinden ziyade, bu ülkelerin çevre ülkelerde kurdukları sömürü ilişkilerindeki rollerinden ileri gelmektedir.

2.2. Türkiye’de Çocuk Emeğinin Tarihi ve Mevcut Durumu

Türkiye’de sosyal tarih ve emek tarihi alanlarında hatırı sayılır bir ilgi yakalanmış olsa da, çocuk emeğinin tarihi konusunda aynı ilgiden henüz söz edilemez. Gerek böyle bir ilginin olmayışı, gerek ise Türkiye tarihinde toplumsal kesimlerin yaşam ve emek koşullarının önemli bir bölümün kırsal alanlarda oluşu nedeniyle kaynaklar oldukça sınırlıdır. Ancak yine de Türkiye’de çocuk işçiliğin bugününü anlamlandırmak için sınırlı da olsa tarihsel bir veri seti sunmak yerinde olacaktır.

2.2.1. Türkiye Tarihinde Çocuk Emeği

Osmanlı ve Türkiye tarihinin uzunca bir süre baskın resmi-kurumsal tarih yazınından dolayı genellikle yönetici, asker ya da ulema gibi üst zümrelerin tarihsel sürecini odağına aldığını söylemek mümkündür. Sosyal tarih ve emek tarihi alanlarındaki çalışmalarla beraber bu hâkim, resmi yazın alanı yerini alt kesimlerin tarihine bırakmaya başladı ve uzun süre ihmal edilen köylüler, göçebeler ve zanaatkârlar tarih disiplini içinde daha fazla yer almaya başladı. Ancak tarihsel süreçte Osmanlı toplumunun ve yakın dönem Türkiye tarihinin ezici çoğunluğunu oluşturan bu kesimler odak noktası olma yönünde ivme kazanırken, yetişkin erkeklere atfedilen önemin kadınlara ve çocuklara aynı düzeyde atfedildiği söylenemez. Yani, daha net bir ifadeyle, uzunca bir süre resmi tarih yazını toplum ve emek tarihini, toplum ve emek tarihi ise kadınları ve çocukları ihmal etmiştir. Oysa kadınlar ve çocuklar hem hanenin devamlılığı hem de genel ekonomik ve toplumsal üretimin sürekliliği açısından tarihsel sürecin

aktörleri olmuşlardır. Bu aktörler bazen dayanışma bazen ise toplumsal çelişkilerin bir sonucu olan mücadele biçimleriyle en az yetişkin erkekler kadar tarihin yaratıcılarıdır.

Osmanlı toplumsal düzeninde köylü ve işçi kesimlere mensup çocukların konumu, Batı'nın sert sınıfsal ilişkilerinin bir sonucu olan, serbest piyasa düzeninin sermaye birikim sürecinde ucuz emek olarak kullanılan çocuk işçilerden farklıydı. Buradaki çocukluk Batı'daki dinamik koşulların aksine, daha statik, yavaş dönüşen, ailelerin ve devletin (ya da zanaatlarda ustaların) kontrolü altında çalışma hayatında var olan bir çocukluktu. Osmanlı Devleti'nin henüz dünya ekonomisiyle bütünleşmeye başlamadığı, kuruluşundan 19. yy.'a kadar olan, klasik toplumsal düzeninde çocukların üretime katılıp değer ürettiği iki sistemden bahsetmek mümkündür: Kırsal alanın “çift-hane sistemi” ve kentsel alanın “esnaf lonca sistemi”.

Tarımsal örgütlenmenin temeli olan çift-hane sisteminin üç temel unsuru vardı. Bunlar “aile/hane emeği”, genellikle hane başı bir çift öküzden oluşan “hayvan gücü” ve çiftliğin büyüklüğüyle üretim kapasitesinin bu iki unsur tarafından belirlendiği topraktı. Çocuk emeği de bu sistemin parçasıydı ve gerektiği ölçüde kullanılmaktaydı. Tek bir birim olarak görülen köylü hane halkının tek geliri olan emek geliri yıllık olarak hesaplanırken ailenin yetişkin erkek işçisi temel ölçü kabul edilmekte, kadın ve çocuk emeği de buna göre hesaplanmaktaydı. Ayrıca kişilerin üretim kapasitesinin temel alındığı vergi sisteminde yetişkin erkek birey, kişisel statüsünün ve belli bir toprak parçasıyla gerekli hayvan gücüne tasarruf edip etmediğinin yanı sıra, karısının ve çocuklarının emeğini kullanıp kullanmadığına göre de az veya çok vergi ödemekteydi. Siyasi üstyapıdaki değişikliklere rağmen bu üretim tarzı ve emek süreci Osmanlı Devleti'nde kırsal alanların ekonomik ve mali düzeninin temelini oluşturmaktaydı (İnalcık, 2017: 170-182). Yani çocuk emeği tarımsal alanda hem emek geliri hem de vergi açısından bir ölçüt niteliğindeydi.

Bununla beraber toprak mülkiyetinin çoğunluğunu oluşturan miri arazi topraklarını işleyen reayanın/köylünün elindeki topraklar tarıma elverişli olduğu sürece, reayanın çocukları başka yerlere gidip tarımla uğraşmazdı. Ayrıca gemilerde kürekçi sayısını tamamlamak için reaya içinden her yıl belli oranda genç seçilip gemilerde kürekçi olarak çalıştırılmaktaydı. Genellikle her dört haneden bir tane seçilen bu gençlere 10 akçe ücret verilmekte ve belli bir süre çalıştırılmaktaydı (Özdemir, 1996: 186-187).

Osmanlı emek tarihinde (ve hatta yakın dönem Türkiye emek tarihinde) kırsal alandaki emek süreçleri hakkındaki veriler oldukça sınırlıdır. Genel olarak emeğin alanı sınırlıyken bu alan içinde daha spesifik bir alan olan çocuk emeği alanı daha da sınırlıdır. Burada genel hatları çizilmeye çalışılan çerçevenin ötesinde, Osmanlı-Türk tarihinde çoğunluk nüfusu olmasına

rağmen kırsal alanın köylü emeği ve köylü emeği içindeki çocuk emeği konusu enine boyuna ele alınıp tartışılmış değildir.

Kentsel alana bakıldığında ise, köylü emeği ve köylü içindeki kadın ve çocuk emeği kadar olmasa da, küçük atölye ve evlerde çalışan zanaatkârların çalışma koşullarının, örgütlenme deneyimlerinin ve giriştikleri mücadelelerin de ihmal edildiği görülmektedir. Vatter (1995), toplum ve emek tarihçilerinin uzunca bir süre Osmanlı ekonomisinin modern kapitalist kesiminde ücretli sanayi işçileri ile sınıfa dayalı örgütler üzerinde yoğunlaştıklarını, fabrika ortamı dışında küçük, dağınık atölye ve evlerde çalışan zanaatkârların ise kapsam dışında bırakıldığına dikkat çekmektedir (Vatter, 1995: 55). Zürcher (1995)'e göre ise sorun sadece loncaları kapsama almak değildir. Araştırmacılar her ne kadar loncalar gibi kayıtlı kaynak alanlarına yönelseler de, gerek devletin gerek ise loncaların norm koyucu niteliğinden dolayı loncalara ilişkin yazılı kaynaklar (hukuki ve dini metinler) gerçek durumu değil, olması gereken, ideal durumu ifade etmektedir. Bununla beraber, bu küçük işletmelerde çalışan kesimler günlük yaşantılarıyla değil, sadece normlarla mücadeleye giriştiklerinde araştırmaya konu olmaktadır. Ayrıca kadınlar ve çocuklar gibi Osmanlı ekonomisinde hayati rol oynayan işçi grupları bu araştırmalarda söz konusu bile değildir (Zürcher, 1995: 9). Yani çocuk emeğinin tarihsel sürecinde söz konusu kentsel alanın yazılı kaynakları bile olsa, geçmişten günümüze belli sorunlar bu alanı sınırlamıştır.

Ancak yine de önemli çalışmalar söz konusudur. Örneğin Vatter (1995), Şam'ın tekstil sektöründe çalışan ücretli zanaatkârların yaşam ve emek koşulları üzerine yaptığı araştırmasında (1850-1914) sınırlı da olsa çalışan çocuklardan bahsetmektedir. Önce üretimdeki örgütlenme biçimine dair bir betimleme yapan Vatter (1995)'e göre 1840'larda Şam önde gelen tekstil imalat merkezlerinden biriydi. Şehrin 125.000'lik nüfusunun 10.000'i kadınlar ve çocuklarla beraber tekstil üretimiyle ilişkiliydi. Kadınların yoğun olduğu işler; ipek ipliğinin bobine sarılması, yünün keçe ve kumaş haline getirilmek üzere işlenmesi, düğme ve saçak yapımı gibi az para ödenen işlerdi. Üretimin ara aşaması olan çözü, dokuma ve boyama gibi işler ise erkeklerin tekelindeydi. Çocuklar burada genellikle çırak olarak ayak işlerine bakar ve yetişkin işçilere yardım ederdi. Çocuklar çırak olarak başladıkları bu işlerde belirli bir zanaatta yetişmek için birkaç yıl cep harçlığı alıp boğaz tokluğuna çalışırlardı. Osmanlı'nın bu vilayetinde 1870'li yıllarda 5.000'i kalfa, kalanı usta ve çırak olmak üzere 6.000-7.000 kişi ufak atölyelerdeki el tezgâhlarında yan yana çalışıyorlardı (Vatter, 1998: 57-63). Bununla beraber, Faroqhi (2004: 710), çırakların en az üç yıl süren çıraklıkları boyunca ücret almadığını ve mesleği öğrenme aşamasında oldukları için hiçbir ücret talep etmeye haklarının olmadığını belirtmektedir.

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemindeki şekliyle, çocukların kırsal alanda çift-hane sisteminde hane emeğinin bir parçası olması ve kentsel alanda zanaatkârların çatısı altında meslek öğrenmek üzere çalışması elbette ki tek ve mutlak bir süreç değildi.

Osmanlı Devleti'nde çocuk emeğinin piyasa için değer üretmek üzere ucuz emek olarak kullanılması ağırlıklı olarak sanayileşme çabalarının ürünüdür. Özellikle İmparatorluğun son dönemlerinde İstanbul, İzmir ve Selanik gibi şehirlerdeki tekstil ve tütün fabrikalarında önemli ölçüde çocuk ve kadın emeği kullanılmaktaydı (Araz, 2014: 208). Örneğin 1840'lı yıllarda Selanik'te sanayileşmeye koşut olarak ipek fabrikalarındaki tezgâh ve işçi sayısında artışlar olmaya başlamıştı. Bu fabrikalarda çalışanların çoğunluğu yoksul Hristiyan ve Yahudi ailelerin çocuklarından oluşmaktaydı. 14-15 yaşlarındaki bu çocuklar 6 ay boyunca günde ortalama 14 saat çalıştırılmaktaydı. Selanik'teki fabrikaların sınırlı düzeydeki rekabet gücünü koruyabilmesi, çocukların yoğun bir biçimde ucuz işgücü olarak çalıştırılmasıyla ve kadın işçilere ödenen olağanüstü düşük ücretlerle mümkün olmuştu (Akkaya, 2010: 35-36).

Tablo 2.5 1913-1915 Sanayi Sayımı Sonuçlarına Göre 1915'te Erkek, Kadın ve Çocuk İşçilerin Ücretleri (Günlük, kuruş olarak)

<i>Sektörler</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Çocuk</i>
Şekercilik	17-25	8-10	-
Konserve	25-30	8-10	-
Dokuma	10-13	4-6	2-4
Kırtasiye	10-15	-	-
Matbaacılık	8	3-5	2-4
Sabunculuk	12-15	2-6	-
Kimya	13-15	-	2-5

Kaynak: 1913-1915 Sanayi İstatistiklerinden düzenlenmiştir.³⁸

Makal, Osmanlı'nın son dönemlerinde Anadolu'da da çocuk emeğinin yaygın olarak kullanılmakta olduğunu belirtmektedir. Kabaca 19. yy.'ın sonu ile 20. yy.'ın başları diyebileceğimiz bu dönemlerde sadece Şark Halı Şirketi'nin halı tezgâhlarında 15.000 kadın ve çocuk işçi çalışmaktaydı. 1920 yılında İstanbul'da yapılan bir araştırmaya göre ayakkabıcılık alanında 2500, giyim sanayiinde 600'ü erkek 200'ü kadın olmak üzere toplam 800, lokanta ve otellerde 200 erkek 40 kız çocuk, küçük fabrikalarda 500 çocuk, sigara ve tütün imalatında ise

³⁸ Makal (1997: 195)'dan aktarılmaktadır.

170 çocuk istihdam edilmişti. Kadınlar ve çocuklar yetişkin erkek işçilerin beşte üçü ile dörtte üçü arasında ücret almaktaydı (Makal, 1997: 194-195). 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçları da aynı yıllarda çocukların düşük ücretlerle istihdam edildiklerini göstermektedir (Tablo 2.5).

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki liberal açık ekonomi ve sonrasındaki devletçi-korumacı sanayileşme yıllarına gelindiğinde ise çocuk emeği sorunu bitmiş değildir. Boratav (2003)'a göre siyasi ve bürokratik olarak geçmişle kesin bir kopuş olan Cumhuriyet, resmi iktisat politikaları anlamında bir kopuşun aksine geçmiş dönemle süreklilik içindedir (Boratav, 2003: 39). Bu süreklilik Osmanlı'dan devralınan sınırlı sayıdaki sınai işletme ve sınırlı işgücüyle beraber çocuk emeğini de içeriyordu. 1927'de tarım ve tekstil sektöründe kadın ve çocuk emeği oldukça yaygındı. İstanbul ve İzmir sanayilerinin genelinde kadın ve çocuk istihdamı yüksekti. Kimya sanayisinde çalışan kadın ve çocukların oranlarının yüksek olması ayrıca önemli bir noktadır (Tablo 2.6, Tablo 2.7 ve Tablo 2.8).

Tablo 2.6 İstanbul'da Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre 14 Yaş Altı İşçilerin Dağılımı (1927)

<i>Sanayi Kolları</i>	<i>Erkek (%)</i>	<i>Kadın (%)</i>
Tarım	71.0	29.0
Madencilik	0.0	0.0
Tekstil	39.3	60.7
Ağaç Ürünleri	92.0	8.0
Kağıt Ürünleri	85.3	14.7
Demir	98.2	1.8
İnşaat	100.0	0.0
Kimyevi maddeler	63.4	36.6
Muhtelif	0.0	0.0
Elektrik	0.0	0.0

Kaynak: Makal, 1997

İzmir İli'ne ilişkin veriler Cumhuriyet'in ilk yıllarında çocuk emeğinin sektörel oranlarının ilden ile değişebildiğini göstermektedir. Örneğin İzmir'de tarımda çalışan çocukların oranı (%50), İstanbul'da tarımda çalışan çocuklara (%71) kıyasla daha azdır. Bu durum, kentleşme sürecinin esas olarak henüz 1950'li yıllardan sonra hız kazandığı ve günümüz Türkiye'sinin sınırlı sayıdaki kır ve kırsal nüfusa sahip İstanbul'una kıyasla 1920'li yıllarda

İstanbul’da tarımın ve tarımsal emek sürecinin önemli olduğu şeklinde düşünülebilir. Kız çocukları açısından, başta kimyevi maddeler olmak üzere, ağaç, demir ve inşaat alanlarında İstanbul’da azımsanmayacak oranlara sahip çocuk işçi sayısına karşın, İzmir’de söz konusu bu istihdam alanlarında çalışan çocukların tamamı erkektir. Tekstil alanında ise çalışan çocukların cinsiyete göre oransal farklılığı bu iki il için birbirine yakındır (Tablo 2.7).

Tablo 2.7 İzmir’de Sanayi Gruplarına ve Cinsiyete Göre 14 Yaş Altı İşçilerin Dağılımı (1927)

<i>Sanayi Kolları</i>	<i>Erkek (%)</i>	<i>Kadın (%)</i>
Tarım	50.0	50.0
Madencilik	0.0	0.0
Tekstil	33.4	66.6
Ağaç Ürünleri	100.0	0.0
Kağıt Ürünleri	79.3	20.7
Demir	100.0	0.0
İnşaat	100.0	0.0
Kimyevi maddeler	100.0	0.0
Muhtelif	92.9	7.1
Elektrik	100.0	0.0

Kaynak: Makal, 1997

Cumhuriyet’in liberal ekonomi politikalarının denendiği, kabaca ilk on yıllık dönem olarak ayırabileceğimiz dönemden devletçi ekonomi modeline ilk adımların atıldığı ikinci on yıllık dönemle beraber, çocuk işçiliğine ilişkin verilerin en azından biraz daha derlenip toparlandığı ve görece daha netleşmeye başladığı görülmektedir. Ancak bu verilerin kesin doğruları yansıttığı da söylenemez.

Tablo 2.8 Sanayilere Göre Kadın ve Çocuk İşçi Dağılımı (1935)

<i>Sanayiciler</i>	<i>Kadın (%)</i>	<i>Çocuk (%)</i>
Tarım	47.7	26.7
Madencilik	2.9	1.6
Metalik Olmayan Madenler	4.9	2.6
İnşaat	-	1.3
Ahşap Üretimi	14.1	4.9
Demir	0.1	6.8
Makine	-	2.4
Kimyevi Ürünler	4.2	1.8
Tekstil	41.0	6.6
Kâğıt ve kâğıt Ürünleri	2.4	2.6
Deri ve Kauçuk	1.9	3.6
Gıda ve İçki	18.5	3.3
Elektrik, Gaz ve Su	0.8	0.8
Teknik ve İdari	5.2	0.3
Muhtelif	3.8	7.0
Ticaret	5.3	1.7
Taşıma	2.4	1.7
İdare ve Hizmetler	4.5	0.4
Yurtiçi Ekonomi ve Şahsi Hizmetler	59.2	14.1

Kaynak: Yavuz, 1998

Tablo 2.8’de ilk göze çarpan durum, kadın ve çocuk emeğinin en fazla olduğu sektör, %47,7 kadın ve %26.7 çocuk olmak üzere tarımdır. Tarımla bağlantılı olan tekstil sektöründe de kadın emeği oldukça yüksek bir oranla %41’dir. Çocuk emeği tekstilde %6,6’dır. O yıllarda, tekstilin hammaddesi olan pamuk başta olmak üzere, tarımın baskın üretim biçimi olduğu ve

1935 genel nüfus sayımına göre nüfusun dörtte üçünün (76,5) kırsal alanlarda yaşadığı³⁹ ve dolayısıyla baskın istihdam biçiminin de tarımsal işler olduğu düşünüldüğünde, bu oranların yüksek oluşu olağandır. Kalan diğer alanlara kıyasla ahşap üretimi (%4,9) ve demir (%6,8) alanlarında çalışan çocukların oranı kalan diğer alanlara kıyasla görece yüksektir (Tablo 2.8).

Cumhuriyet'in liberal iktisat politikalarının sonundan 2. Paylaşım Savaşı yıllarına kadar olan dönemde çocuk emeğine ilişkin veriler oldukça sınırlıdır. Bunda nüfusun çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşam sürmesi ve kentsel işgücünün çoğunun beş kişiden az işçi çalıştıran küçük işletmelerde çalışıyor oluşu önemli etkenlerdir. Buna bağlı olarak da kayıt dışı ve İş Kanunu kapsamı dışında bir istihdamın varlığı verileri sınırlamaktadır. Bununla beraber bu dönemde çocuk emeğinin belirli yıllarda bir biçimde var olduğu gözükmemektedir (Tablo 2.9).

Tablo 2.9 Kadın ve Çocuk İşçiler, İşçiler ve Diğer Çalışanların Dağılımı (1935-1945)

Yıllar	Kadın (%)	Çocuk (%)	İşçi (%)	Diğer Çalışanlar (%)	Teknik (%)	
					Türk	Diğerleri
1927	32.8	-	-	-	-	-
1932	25.8	3.1	94.3	5.7	85.5	14.5
1933	23.4	4.1	95.7	4.3	74.4	25.6
1934	24.9	2.7	95.8	4.2	83.2	16.8
1935	19.7	-	94.0	6.0	80.1	19.9
1936	(18.9)	-	93.5	6.5	82.8	17.2
1937	(18.1)	-	94.6	5.4	81.1	18.9
1938	(17.4)	-	94.6	5.4	80.5	19.5
1939	(16.6)	-	94.7	5.3	84.5	15.5

Kaynak: Yavuz, 1998

Erken dönem Cumhuriyet tarihinde çocuk emeğine, 2 paylaşım savaşı yıllarının işgücü üzerindeki etkileri bağlamında da değinmek gerekir. Çünkü 1930'larda çocukların istihdam edilmesi sürekli düşerken savaş yıllarında tersine dönmüştü. Çocukların işgücü içindeki payı

³⁹ Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü. (1935). Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu. 20 İlkteşrin (20 Ekim), Ulus Basımevi, Ankara. <http://www.mku.edu.tr/files/200-0bb55d9e-e0bb-413b-a4a9-d21120852f52.pdf> (erişim tarihi: 09.04.2020). Bu nüfus sayımına göre 3,799,742 kişilik toplam nüfusun sadece %23,5'i kentlerde ve kasabalarda, %76,5'i köylerde yaşıyordu. Ancak dönemin fiziki koşulları düşünüldüğünde kasabaların kategorik olarak kentsel alandan çok kırsal alana uygun olması muhtemeldir ve bu da kırsal nüfusun ve dolayısıyla kırsal emeğin daha da baskın olması demektir.

1927’de %15 iken, 1934’te %3’e gerilemişti. 1937-1943 arası dönemde yetişkin erkek işçilerin işgücü içindeki oranının %78’ten %61’e düşmesi, sanayide çalışan 12-18 yaş arası çocukların %8’den %19’a çıkmasıyla sonuçlanmıştı. İş Kanunu’nun koruyucu hükümleri olmaksızın çocukların ve kadınların oluşturduğu bu işgücü daha ucuz ve itaatkârdı (Yavuz, 1998: 211). Bu durum ağırlıklı olarak 1940 yılında Milli Korunma Kanunu’nun⁴⁰ (MKK) iş mevzuatına ve işgücü piyasasına etkilerinin bir sonucuydu. MKK’nın 19. Maddesi; “Kadınların ve 12 yaşından yukarı kız ve erkek çocukların sanayi işlerinde ve 16 yaşından yukarı erkek çocukların maden işleri hakkındaki kanunlarda mevcut hükümler uygulanmayabilir” şeklindeydi. Kanunu’nun 4. Maddesi uyarınca kurulan Koordinasyon Heyeti 1940 yılında kadınlar ile çocukların şeker fabrikalarında gece vardiyasında çalışmalarına izin vermiş ve bu gruptaki işçiler için işgünü 11 saat olarak belirlemişti. Alışlageldiği üzere, Koordinasyon Heyeti’nin bu yeni kararı yine mevcut mevzuatın önüne geçmişti (Esen, 1944’dan akt. Yavuz, 1998: 210).

Sonuç olarak çocuk emeği, gerek Osmanlı’nın klasik dönemini kapsayan zaman diliminde kırsal alanın çift-hane sistemi ile kentsel alanın lonca düzeninde, gerek ise Osmanlı’nın son dönemleri ve devamındaki erken Cumhuriyet Dönemi’nde sınırlı sayıdaki fabrikalarda, ucuz, kolay kontrol ve disipline edilebilir bir işgücü olarak kullanılmıştır. Ancak önemli bir noktayı belirtmek gerekir ki, dönemin istatistiki bilgileri (güvenilir olmamakla beraber) sınırlı bir sınai işgücüne ait verilerdir. 1927’de sanayi işçilerinin oranı yalnızca %3.9’du ve sınai işgücünün %90.8’i beş kişiden az işçi çalıştıran küçük işletmelerde çalışmaktaydı (Yavuz, 1998:158). Ayrıca Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk yıllarında nüfusun %76’sı köylerde yaşamaktaydı ve 1950’lerin sonuna kadar kayda değer bir değişim olmamıştı (Yılmaz, 2015: 164). Dolayısıyla nüfusun ezici çoğunluğunun sınıfsal deneyimleriyle, yaşama biçimleriyle ve çalışma koşullarıyla köylü olduğu düşünüldüğünde; Türkiye emek tarihinde çocuk emeği olgusunun, batıdaki sanayi kapitalizmi sürecindeki varlık koşullarına kıyasla daha durağan ve kendine özgü sosyolojik süreçlere sahip olduğu söylenebilir. Ancak, ülkeler tarihinde kapitalist birikim sürecinin belki de en önemli evresinin ‘sanayileşme’ olduğu düşünüldüğünde, bu evrede çocuk emeği sömürsünün hemen her ülkede mutlak artmış olması, tüm özgün koşulları gölgede bırakan temel bir gerçektir. Yani üretim tarzının ve üretilen artığın bölüşüm biçimlerinin genel olarak emek sürecini ve bu sürecin girdileri olan çocukların çalışma koşul ve biçimlerini etkilediği ortadadır.

⁴⁰Milli Korunma Kanunu, <https://mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3780.pdf> (erişim tarihi: 18.02.2020).

2.2.2. Türkiye’de Çocuk Emeği Sorununun Mevcut Durumu

Türkiye’de çocuk emeği sorunu, dünya genelindeki kapitalist ilişkilerden bağımsız değildir. Önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere, mülkiyet ve gelir açısından alt sınıflara mensup çocuklar Osmanlı’dan günümüze piyasa ve hane içi emek sürecinin ucuz ve kolay kontrol edilebilir birer parçaları olmuşlardır. Ancak çocuk emeği sorununun mevcut niceliği ile günümüzde aldığı biçim ve koşullar büyük ölçüde 1970’lerin sonlarından itibaren meydana gelen bir dizi olayın ve hayata geçirilen çeşitli düzenlemelerin sonucudur. Bu olay ve düzenlemeler literatürde yaygın olarak bir ‘politika’ ve aynı zamanda bir ‘süreç’ olan neoliberalizm kavramıyla ifade edilmektedir. Bu bağlamda öncelikle Türkiye’de çocuk emeği sorununa ilişkin verileri en güncel haliyle sunmak ve bu verilerin neoliberal süreçteki değişimlerini nedensel boyutlarıyla ortaya koymak yerinde olacaktır.

2.2.2.1. Nicel Durum

Türkiye’de çocuk işçiliğine ilişkin en güncel resmi istatistik, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 31 Mart 2020 tarihinde yayımlanmıştır. Bu istatistik TÜİK’in 2019 yılının 4. çeyreğinde (Ekim-Kasım-Aralık) 5-17 yaş grubuna uyguladığı “Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları”dır.⁴¹ 2019 yılına ait bu verilere göre Türkiye’deki 5-17 yaş grubundaki tahmini çocuk sayısı toplam 16 milyon 457 bindir. Kurumsal olmayan nüfusun %20,3’ünü oluşturan bu grupta bir ekonomik faaliyette çalışan çocuk sayısı 720 bindir. Bu sayının 5-17 yaş grubundaki tüm çocuk sayısı içindeki payını gösteren istihdam oranı %4,4’tür.

Çocuk işçilere yaş ve cinsiyet açısından bakıldığında (Tablo 2.10), çalışan çocukların büyük bir bölümünün 15-17 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Bu yaş grubunda çalışan çocuk sayısı 574 bin (%79,7)’dir. Diğer yaş grupları için ise 12-14 yaş grubunda çalışan çocuk sayısı 114 bin (%15,9) ve 5-11 yaş grubunda 32 bin (%4,4)’dir. TÜİK bu araştırmada 5 yaşında çocuğun gözlenmediğini ifade etmektedir. Cinsiyet açısından, çalışan çocukların çoğunluğunun erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Çalışan toplam 720 bin çocuğun 508 bini (%70,5) erkek, 212 bini (%29,5) kadındır. 508 bin çalışan erkek çocuğun 407 bini (%80) 15-17 grubunda, 77 bini (%15,2) 12-14 yaş grubunda ve 24 bini (%4,7) 5-11 yaş grubundadır. 212 bin çalışan kız çocuğun ise 167 bini (%78,8) 15-17 yaş grubunda, 37 bini (%17,4) 12-14 yaş grubunda ve 8 bini (%3,8) 5-11 yaş grubundadır.⁴²

⁴¹ TÜİK (2020). “Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2019”. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Child-LabourForce-Survey-2019-33807> (erişim tarihi: 29.01.2021).

⁴² a.g.e.

Tablo 2.10 Türkiye’de Çalışan Çocukların Yaş ve Cinsiyet Dağılımları

	Toplam		Erkek		Kadın	
	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)
5-17 yaş grubu nüfus	16 457					
Ekonomik faaliyette çalışan	720	100	508	100	212	100
Yaş grubu						
5-11 yaş arası	32	4,4	24	4,7	8	3,8
12-14 yaş arası	114	15,9	77	15,2	37	17,4
15-17 yaş arası	574	79,7	407	80	167	78,8

Kaynak: TÜİK Çocuk İşgücü Anketi, 2019

Eğitime devam eden/edemeyen açısından bakıldığında, çocuk işçiler içinde 473 bin (%65,7) çocuğun aynı zamanda eğitime devam ettiği, kalan 247 bin (%34,3) çocuğun ise devam edemediği görülmektedir (Tablo 2.11). TÜİK verilerine göre çocuk işçilerin eğitime devam etme/edememe durumları cinsiyet açısından oransal olarak birbirine oldukça yakındır. Çocuk işçiler içinde erkeklerin 333 bini (%65,6) ve kızların 140 bini (%66,1) eğitim hayatına devam edebilmiştir. İleri yaşlara doğru gidildikçe eğitime devam edebilen çocuk işçilerin sayılarında azalma olduğu görülmektedir. 5-14 yaş grubundaki çocukların %72’si eğitim hayatına devam edebilirken, bu oran 15-17 yaş grubunda %64,1’e düşmektedir.⁴³

Tablo 2.11 Türkiye’de Çalışan Çocukların Eğitim Hayatına Devam Durumları

Eğitime devam durumu	Toplam		Erkek		Kadın	
	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)
Devam eden	473	65,7	333	65,6	140	66,1
Devam edemeyen	247	34,3	175	34,4	72	33,9

Kaynak: TÜİK Çocuk İşgücü Anketi, 2019

Çocuk işçilere ilişkin sayı ve oranlara sektörel açıdan bakıldığında, tüm yaş grupları için çocuk işçilerin en fazla çalıştığı sektörün hizmet sektörü olduğu görülmektedir (Tablo 2.12). Çalışan çocukların 328 bini (%45,5) hizmet, 221 bini (%30,8) tarım ve 171 bini (%23,7) sanayi sektöründe çalışmaktadır. Bununla beraber, sektörel dağılıma yaş gruplarına göre bakıldığında bazı farklılıklar görülmektedir. Tüm çalışan çocuklar içinde en fazla çalışılan sektörün hizmet sektörü olmasına karşın, söz konusu 5-14 yaş grubu olduğunda çocukların yoğunlaştığı sektörün tarım sektörü olduğu görülmektedir. Bu yaş grubunda çalışan çocukların 94 bini (%64,1) tarımda, 35 bini (24,2) hizmet sektöründe ve 17 bini (%11,7) sanayide çalışmaktadır.

⁴³ a.g.k.

15-17 yaş grubunda ise çalışan çocukların 292 bini (%51) hizmet, 153 bini (%26,8) sanayi ve 128 bini (%22,3) tarım sektöründe çalışmaktadır.

Tablo 2.12 Türkiye’de Çalışan Çocukların Sektörel Dağılımı

	Toplam		Tarım		Sanayi		Hizmet	
Yaş grubu	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)
Tüm	720	100	221	30,8	171	23,7	328	45,5
5-14 yaş arası	146	100	94	64,1	17	11,7	35	24,2
15-17 yaş arası	574	100	128	22,3	153	26,8	292	51

Kaynak: TÜİK Çocuk İşgücü Anketi, 2019

TÜİK’in 2019 yılına ait “Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları” çocuk işçilerin çalışma koşul ve biçimlerine ilişkin de bazı göstergeler sunmaktadır. Bu göstergelere göre, çalışan çocukların %63,3’ü ücretli veya yevmiyeli, %36,2’si ücretsiz aile işçisi, %0,5’i ise kendi hesabına çalışmaktadır. Çocuklar bu işlerde çalışırken fiziki olarak çeşitli olumsuzluklara maruz kalmaktadırlar. Çocukların %12,9’u aşırı ısıya veya aşırı soğuğa maruz kalırken ya da aşırı nemli ortamda çalışırken, %10,8’i kimyasal madde, toz, duman veya çeşitli zararlı gazlara maruz kalmaktadır. Zor duruş ve harekete maruz kalan ve ağır yük taşıma işlerinde kullanılan çocukların oranı %10,1 iken, gürültülü veya şiddetli sarsıntılı ortamlarda çalışan çocukların oranı %10’dur. Çalışan çocukların %1,3’ü işyerinde bir yaralanma veya sakatlanmaya maruz kalırken, çocukların %4,4’ü sakatlanma veya yaralanmaya tanık olmuştur. Ayrıca çalışma koşullarından kaynaklı herhangi bir rahatsızlık yaşayan çocukların oranı %0,6 iken, bu tür bir rahatsızlığa tanık olan çocukların oranı %1,5’tir.

TÜİK’in 2019 verileri son olarak hane içi çocuk emeğine ilişkin bazı oranlar sunmaktadır (Tablo 2.13). Ancak TÜİK, buradaki çocuk emeğini çocuk işçilik ya da çalışan çocuk kategorisinde değil, ev işlerine ve/veya evdeki küçük çocuklara, yaşlı/hasta/engellilere yardım edip haneye destek olma kapsamında ele almaktadır. Buna göre 5-17 yaş grubu çocuklar içinde ailesine ev işlerinde yardımcı olan çocukların oranı %45,5’tir. Bu oran erkeklerde %40 iken, kızlarda %51,3’tür. Ev işlerine yardımcı olan bu çocukların referans haftası içinde ortalama çalışma saati 5,8 saattir. Çocukların %40,2’si referans haftasında ev işlerine 2 ve daha az zaman harcarken, %37’si 3-7 saat arası, %14,5’i 8-14 saat arası, %5,4’ü 15-20 saat arası ve %3’ü ise 21 saat ve üzerinde zaman harcamıştır. Cinsiyete göre bakıldığında, kız çocuklarının ev işlerine daha fazla zaman harcadığı görülmektedir. Erkek çocukların %16,3’ü ev işlerinde 8 saat veya üzerinde zaman harcarken, kızlarda bu oran %28,3’tür.

Tablo 2.13 Türkiye’de Referans Haftasında Ev İşlerine Harcanan Haftalık Fiili Çalışma Süresine Göre Çocuklar (5-17 Yaş Grubu)

	Toplam		Erkek		Kadın	
Haftalık süre (saat)	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)
Toplam	7 488	100	3 379	100	4 109	100
0-2 saat	3 009	40,2	1 617	47,9	1 393	33,9
3-7 saat	2 768	37	1 211	35,8	1 557	37,9
8-14 saat	1 083	14,5	386	11,4	698	17
15-20 saat	401	5,4	119	3,5	283	6,9
21 saat ve üzeri	227	3	47	1,4	180	4,4

Kaynak: TÜİK Çocuk İşgücü Anketi, 2019

Türkiye’de çalışan çocukların nicel durumlarındaki değişimleri gösterebilmek için buraya kadar sunulan TÜİK 2019 Çocuk İşgücü Anketi ile TÜİK’in geçmiş yıllardaki diğer Çocuk İşgücü Anketi olan 2012 ve 2006 yılı anketlerini karşılaştırmak gerekir. Ancak bir noktayı belirtmek gerekir ki, TÜİK’in bu anketleri içinde 2006 ve 2012 yıllarında uygulananlar 6-17 yaş grubunu ve 2019 yılında uygulanan anket 5-17 yaş grubunu kapsamaktadır. Bunun nedeni TÜİK’in 2014 yılından sonra ILO’nun çocuk işgücü araştırmalarında kapsama aldığı 5-17 yaş grubunu temel almaya başlamasıdır. Bununla beraber TÜİK’in 2019 yılı verilerine göre 5 yaşında çocuk işçinin gözlenmemiş oluşundan dolayı üç farklı yıla ait veriler aynı yaş grubu olarak düşünülerek kıyaslanabilir. Fakat genel çocuk nüfusu ve çalışan çocukların genel çocuk nüfusuna oranı olan çocuk istihdam oranı 2019 yılı için kıyaslamaya uygun değildir.

TÜİK’in 2019, 2012 ve 2006 yıllarında uyguladığı “Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları” Türkiye’de çocuk işçi sayısının 2006’ya kıyasla 2012 yılında arttığını, 2019 yılında ise 2006 ve 2012 yıllarına kıyasla azaldığını göstermektedir (Tablo 2.14). Bu verilere göre 2006 yılında 890 bin olan çalışan çocuk sayısı 2012’de yaklaşık 3 bin artarak 893 bin olmuştur. Bu sayı 2019 yılına gelindiğinde 720 bine gerilemiştir. Cinsiyet açısından, erkek çalışan çocukların sayısı genel toplamdaki değişimlerle doğru orantılı olarak 2006’dan 2012’ye 13 bin artmış ve 601 binden 614 bine yükselmiştir. 2019’da ise bu sayı azalarak 508 bine gerilemiştir. Ancak oransal olarak bakıldığında, söz konusu sayısal azalmaya karşın, erkek çocukların tüm çalışan çocuklar içindeki oranında düzenli bir artış görülmektedir. Erkek çalışan çocukların tüm çalışan çocuklar içindeki oranları sırasıyla 2006’da %67,5, 2012’de %68,8 ve 2019’da %70,5’tir. Çalışan kız çocuklarında ise hem sayısal hem de oransal olarak sürekli düşüş görülmektedir. Çalışan kız çocuk sayısının 2006’da 289 bin (%32,5), 2012’de 279 bin (31,5) ve 2019 yılında 212 bin (%29,5) olduğu görülmektedir.

Tablo 2.14 Türkiye’de Çalışan Çocukların 2019, 2012 ve 2006 “Çocuk İşgücü Anketlerine” Göre Karşılaştırmalı Sayı ve Oranları⁴⁴

	2006 (6-17 yaş)		2012 (6-17 yaş)		2019 (5-17 yaş)	
	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)
Çocuk nüfusu	15 025		15 247		16 457	
Çalışan çocuk	890	100	893	100	720	100
Çocuk istihdam oranı		5,9		5,9		4,4
Cinsiyet						
Erkek	601	67,5	614	68,8	508	70,5
Kadın	289	32,5	279	31,2	212	29,5
Sektör						
Tarım	326	36,6	399	44,7	221	30,8
Sanayi	275	30,9	217	24,3	171	23,7
Hizmet	289	32,5	277	31	328	45,5
Çalışma şekli						
Ücretli veya yevmiyeli	505	56,7	470	52,6	455	63,3
Kendi hesabına	24	2,7	10	1,1	4	0,5
Ücretsiz aile işçisi	362	40,7	413	46,2	261	36,2

Kaynak: TÜİK Çocuk İşgücü Anketleri (2019 ve 2012)

Çalışan çocukların sektörel dağılımları yıllara göre kıyaslandığında (Tablo 2.14), 2006’dan 2012’ye tarımda çalışan çocuk sayısının 326 binden (%36,6) 399 bine (%44,7) yükseldiği ve 2019’da 221 bine (%30,8) gerilediği görülmektedir. Sanayide çalışan çocukların sayı ve oranlarına bakıldığında ise 2006’da 275 bin (%30,9) olan sanayide çalışan çocuk sayısının 2012’de 217 bine (%24,3) ve 2019’da 171 bine (%23,7) gerilediği görülmektedir. Hizmet sektörüne bakıldığında ise bu sektörde çalışan çocuk sayısında sürekli artışların olduğu görülmektedir. Hizmet sektöründe çalışan çocuk sayısı 2006’da 289 bin (%32,5) iken, bu sayı 2012’de 277 bine (%31) gerilemiş ve 2019’da tekrar yükselerek 328 bin (%45,5) olmuştur.

Çalışan çocuklara çalışma şekillerine bakıldığında (Tablo 2.14), çocukların, her üç farklı yıl için geçerli olmak üzere, yarısından fazlasının ücretli veya yevmiyeli olarak çalıştığı görülmektedir. 2006’dan 2012’ye kadar ücretli veya yevmiyeli çalışan çocuk sayısının 505 binden (%56,7) 470 bine (%52,6) ve 2019 yılında 455 bine (%63,3) gerilemiştir. Ancak 2019 yılındaki sayısal gerilemeye karşın, oransal olarak bu çalışma biçiminde çalışan çocuk oranı diğer yılların üzerinde görünmektedir. Ücretsiz aile işçisi olan çocukların dağılımlarına bakıldığında, 2006 yılında 362 bin (%40,7) olan çocuk sayısının 2012’de 413 bine (%46,2)

⁴⁴ TÜİK’in 2019 yılı ve 2012 Çocuk İşgücü Anketi’nden derlenmiştir. Bkz. TÜİK 2012 Çocuk İşgücü Anketi <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuk-Isgucu-Anketi-Sonuclari-2012-13659> (erişim tarihi: 29.01.2021).

yükseldiği ve 2019’da 261 bine (%36,2) gerilediği görülmektedir. Diğer çalışma biçimlerine kıyasla daha az bir yüzdelik dilime sahip olan kendi hesabına çalışan çocukların sayılarında ise düzenli düşüş görülmektedir. Buna göre 2006’da 24 bin (%2,7) olan kendi hesabına çalışan çocuk sayısı 2012’de 10 bine (%1,1) ve 2019’da 4 bine (%0,5) gerilemiştir.

Eğitime devam edebilme/edememe açısından bakıldığında (Tablo 2.15), çalışan çocukların önemli bir bölümünün eğitim hayatına devam edemediği görülmektedir. 2006 yılında 890 bin çalışan çocuğun 618 bini (%69,4) eğitim hayatına devam edememiştir. Sonraki anketlere göre bu sayı azalmış ve sırasıyla 2012’de 448 bine (%50,1) ve 2019’da 247 bine (%34,3) gerilemiştir. Cinsiyet açısından bakıldığında çocuk işçilerin içinde okula devam edemeyen erkeklerin sayısının kız çocuklara kıyasla daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 2.15 Türkiye’de Eğitime Devam Edemeyen Çocuk İşçilerin “Çocuk İşgücü Anketlerine” Göre Karşılaştırmalı Sayı ve Oranları, 2019, 2012 ve 2006 Yılları

	2006		2012		2019	
	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)
Toplam çalışan çocuk	890	100	893	100	720	100
Eğitime devam edemeyen çalışan çocuk						
Toplam	618	69,4	448	50,1	247	34,3
Erkek	398	44,7	311	34,8	175	24,3
Kadın	220	24,7	136	15,2	72	10

Kaynak: TÜİK Çocuk İşgücü Anketi (2019 ve 2012 anketleri)

Okula devam etme/edememe konusundaki cinsiyet farklılığında önemli bir noktayı belirtmek gerekir ki, o da TÜİK’in “ekonomik faaliyette çalışan çocuk” kategorisinden ayrı olarak kapsama aldığı ve kimi zaman ücretsiz aile işçisi, kimi zaman hane içi çalışan çocuk olarak adlandırılan çocuklardır. TÜİK’in “ev işlerine katkı sağlayan çocuklar” olarak kapsama aldığı bu çocukların çoğunluğunun kızlardan oluştuğu bilinmektedir. Tablo 2.16’da da görüldüğü üzere, ev işlerinde çalışan çocukların ezici çoğunluğu kız çocuklarından oluşmaktadır. Her üç yıla ait anket sonuçlarında da durum böyle olmakla beraber, genel tabloya bakıldığında, 2006’dan 2019’da, ev işlerinde çalışıp okula devam edemeyen çocukların sayı ve oranlarında önemli düşüşler olduğu görülmektedir. 2006’da 1 milyon 23 bin olan toplam sayı, 2012’de 503 bine ve 2019’da 490 bine gerilemiştir. 2006’dan 2019’a, okula devam edemeyen erkek ve kız çocukların sayılarında genel bir gerileme olmakla beraber, 2012’de 98 bin (%19,4) olan erkek sayısı 2019’da 47 binlik bir artışla 145 bine (%29,5) yükselmiştir.

Tablo 2.16 Türkiye’de Ev İşlerinde Faaliyet Gösteren Çocuklar ve Cinsiyete Göre Dağılımları

	2006		2012		2019	
	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)	(Bin kişi)	(%)
Toplam	1 023	100	503	100	490	100
Erkek	180	17,6	98	19,4	145	29,5
Kadın	843	82,4	405	80,6	345	70,5

Kaynak: TÜİK Çocuk İşgücü Anketi (2019, 2012 ve 2006)

Türkiye’de çocuk emeğinin nicel durumuna ilişkin buraya kadar sunulan TÜİK verileri yeterli değildir ve bazı açılardan sorunludur. Bu nedenle eleştirel bir değerlendirmeye de muhtaçtır. Bu açıdan, öncelikle değinilmesi gereken nokta, TÜİK’in 2019, 2012 ve 2006 yıllarında uyguladığı çocuk işgücü anketlerinin 6-7 yıl gibi uzun aralıklarla gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu uzun aralıklar, ara yıllardaki değişimlerin kıyaslanmasına engel olmaktadır. Örneğin, 2018 yılında Türkiye’de çocuk işçiliği üzerine yapılan bir araştırmanın ortaya koyabileceği en yakın resmi veri TÜİK’in 2012 yılına ilişkin verileridir. Benzer biçimde, TÜİK’in 2019 verilerinin yine 6-7 yıl sonra yayımlanacağı bir durumda, 2025 yılında yapılacak bir araştırma kaçınılmaz olarak 2019 verilerini temel almak zorunda kalacaktır.

Öte yandan çocuk işgücü anketlerinin tamamının yılın son çeyreği olan Ekim-Kasım-Aralık aylarında gerçekleştirilmesi yaz döneminde tarımda, sanayide ya da hizmet sektöründe çalışan çocukların kapsam dışında bırakılmasına neden olmaktadır. Oysa iyi bilinmektedir ki, yaz tatilinin büyük bir bölümünü veya tamamını tarlada veya sanayide çırak olarak geçiren, hatta aileleriyle beraber yaşadığı bölgeden göç ederek gezici tarım işçisi ağının birer üyesi olan çocuklar fiili olarak çocuk işçiliği kapsamındadır. Bu çocukların resmi verilerde kapsam dışı bırakılması, sorunun boyutunun tam olarak ve gerçekçi biçimde tespit edilememesinin ötesinde, çocukların başta sağlık olmak üzere ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak ne durumda olduklarının bilinmemesi ve buna yönelik çözüm önerilerinin getirilememesi demektir.

Çocuk işgücü anketlerinin çocuk işçiliğinin sürekli bir azalış gösterdiğine ilişkin sonuçlara karşın, Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Vakfı’nın 2020 (Ocak-Şubat-Mart) yılında Çalışma Ortamı Dergisinde yayımlanan “2019 Yılı Çocuk Emeği Değerlendirme Notu”⁴⁵ (Fişek Enstitüsü, 2020) Türkiye’de çocuk emeğine ilişkin resmi verilerin sorunlu olduğuna dikkat çekmektedir. Bu değerlendirme notuna göre Türkiye’de çocuk işçiliği kayıt dışılaşmakta, çocuklar çok uzun süreler çalışmakta ve çocuklar iş kazalarında hayatlarını kaybetmektedir. Hem Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) 2017 verilerine hem de TÜİK 2018 Hanehalkı İşgücü Anketi verilerine göre 15-17 yaş grubu çalışan çocuk sayısı azalmaktadır.

⁴⁵ Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Vakfı (2020). “2019 Yılı Çocuk Emeği Değerlendirme Notu”. *Çalışma Ortamı Dergisi*, sayı: 162 (Ocak-Şubat-Mart).

Ancak SGK verilerine göre kayıtlı çocuk işçi sayısı 74 bin azalırken, TÜİK verilerine göre kayıtlı ve kayıtsız çalışan çocuk sayısındaki azalma 30 binde kalmıştır. Bu da çocuk işçiliğinin kayıt dışı bir hal aldığını, çocukların görece daha korunaklı ve sigortalı işlerden, korumasız, güvencesiz ve sigortasız işlerde çalışmaya başladığını göstermektedir (Fişek Enstitüsü, 2020: 6-7).

Yine Fişek Enstitüsü (2020)'ne göre Türkiye'de resmi olarak öğrenci olmasına karşın gerek uzun çalışma saatleriyle gerek ise çalışma koşul ve biçimleriyle fiili olarak çocuk işçi olan çıraklar çocuk emeğine ilişkin resmi verilerin dışında kalmaktadır. Benzer biçimde, Türkiye'de işgücü piyasasında çalışan sığınmacı çocukların çalışma koşulları çeşitli saha araştırmalarıyla ortaya koyulsa da, tüm çalışan çocuklar içindeki dağılımlarını gösteren istatistikler söz konusu değildir. Ayrıca, İş Sağlığı ve Güvenliği Meclisi'nin (İSİG) verilerine göre 2018 yılında 67 ve 2019 yılında 29'u 14 yaş ve altında olmak üzere yine 67 çocuk işçi yaşamını yitirmiştir (İSİG, 2020). Oysa TÜİK çocuk işgücü anketlerinde çocuk işçi ölümleri yer almamaktadır.

Sınırları ve sorunları düşünüldüğünde, Türkiye'de çocuk emeği sorununun sadece resmi verilerden hareketle ortaya koyulamayacağı açıktır. Çocuk emeğinin resmi istatistiklere indirgenmesi, sorunun nitel boyutunun göz ardı edilmesi olacaktır. Bu nedenle bu bölümün bir sonraki kısmında, çocuk emeğinin durumunu ortaya koymada yetersiz kalan nicel veriler bazı saha araştırmalarıyla desteklenmeye çalışılacaktır.

2.2.2.2. Çalışan Çocuklara Yönelik Saha Araştırmaları

Türkiye'de çocuk emeği sorununu sadece nicel verilerle ortaya koymak çocukların çalışma koşul ve biçimlerini göz ardı ederek onları sayılara indirgemek olur. Bu nedenle saha araştırmalarına da yer vermek yerinde olacaktır. Ancak mevcut saha araştırmalarının elde ettiği verilere (ki bu genellikle çocuk işçilerin çalışma koşulları ile eğitime devam durumlarıdır) birer paragrafla değinip geçmenin toplum bilimsel açıdan katkısı oldukça sınırlı olacaktır. Bunun yerine, bu araştırmaları sorunla kurdukları neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde ele alarak eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutmak daha anlamlı olacaktır. Hatta anlamlı olmanın ötesinde, bu bir gerekliliktir. Çünkü bu araştırma bir saha araştırması değildir ve bu nedenle mevcut saha araştırmalarının bulgularını kendi bulgularıyla kıyaslaması söz konusu olamaz. Türkiye'de akademik alanda çocuk emeği sorununun irdeleneceği bu bölüm, çocuk emeği sorunu üzerine mevcut saha araştırmalarının elde ettiği verilerin sunulduğu bir derleme değil, söz konusu araştırmaların sorunu kuramsal açıdan nasıl ele aldıkları ve temel aldıkları kuramlarla elde ettikleri veriler arasında nasıl bir ilişkisellik kurduklarına ilişkin eleştirel bir değerlendirmedir.

Bu değerlendirmedeki yaklaşım, çalışmanın en başından beri temel aldığı ve her bölüme dayanak olan sınıfsal perspektiftir.

Türkiye’de çocuk emeği sorunu ciddi bir problem olmasına rağmen akademik gündemde hak ettiği ilgiyi halen görebilmiş değildir. Var olan sınırlı sayıdaki çalışma ise çeşitli açılardan bazı temel sorunları barındırmaktadır. Akpınar (2019), eleştirel değerlendirmesini yaptığı sınırlı sayıdaki derleme ve saha araştırmasından hareketle, çocuk emeği sorunu üzerine yapılan akademik çalışmalarda çocukların çalışma koşullarının sadece betimlendiğine, buna karşın çocukların neden üretim sürecinde olduğuna dair neden sonuç ilişkisinin kurulmadığına dikkat çekmektedir. Bu değerlendirmeye göre mevcut çalışmalar belirli bir kuram ya da kuramsal yaklaşımdan hareket ederek sorunu analiz etmek yerine, ampirik verileri gerçekliğin kendisi olarak sunmaktadır. Sorunun öznesiz ve failsiz kavranması, uluslararası kuruluşlara ve devlete sınıflar üstü bir rol atfedilmesi, toplumsal yapının değişmez ve dönüşmez olarak kavranması ve bu nedenle soruna ilişkin köklü bir çözüm önerisi yerine sistem içi geçici çözüm önerilerinin getirilmesi söz konusu çalışmaların belli başlı tipik özelliklerindendir (Akpınar, 2019b: 5-6).

Çocuk emeği çalışmalarındaki bu sorunların literatürün geneline yayıldığını söylemek mümkündür. Dedeoğlu vd. (2019)’nin Adana ve Şanlıurfa illerinde Türkiyeli ve Suriyeli tarım işçilerinden oluşan 209 hane temsilcisiyle yürüttükleri saha araştırmasına göre 6-14 yaş grubundaki 276 çocuğun yaklaşık yarısı (erkeklerin %40’ı ve kızların %49’u) tarım işçisi olarak çalışmaktadır. 15-17 yaş grubu çocuğun ise neredeyse tamamı tarım işçisidir. Çocukların eğitim hayatına devam edememeleri, 11-12 gibi küçük yaşlardan beri ebeveynleri tarafından çocuk olarak görülmemeleri ve ataerkilliğe bağlı olarak kız çocuklarının daha fazla çalıştırılması gibi sonuçlar araştırmanın elde ettiği belli başlı verilerdendir. Araştırmanın elde ettiği verilerin önemi bir tarafa, araştırmada Suriyeli göçmen emeğiyle sayıları artan tarım işçisi hanelerin ve bu hanelere mensup çocukların emek sürecinin bir göç ve prekaryalaşma süreci olduğu ve araştırmanın da göç, prekaryalaşma ve çocuk emeği arasındaki ilişkiyi irdeleyeceği taahhüt edilmektedir. Oysa araştırmanın giriş bölümünde Guy Standing’e atıfla yapılan prekarya tanımı haricinde, prekarya kavramının taahhüt edilen göç ve çocuk emeğiyle ilişkilendirildiği, hatta sonuç bölümü haricinde kavramın geçtiği herhangi bir bölüm söz konusu değildir. Araştırmada tarımda çocuk emeğinin nedeninin “tarımda uzun çalışma saatleri, kayıt dışı istihdamın ve güvencesizliğin yaşanması” olduğu belirtilmektedir (Dedeoğlu vd., 2019: 2587-2599). Ancak emek sürecinin böyle bir biçim almasının arka planında yatan sürece dair bir açıklık getirilmemektedir. Oysa Guy Standing (2011)’in prekarya (*the precariat*) kavramı, derin bir emek-semaye analizi ve bölüşüm ilişkileri tahlili sunmamakla beraber, güvencesiz emek

rejiminin çağımızdaki biçimlerini 1970'lerin sonlarından itibaren hayata geçirilen neoliberal süreçle ilişkilendirmektedir. Ayrıca Standing, emeğin güvencesizleşme ve esnekleşme sürecini bazı uluslararası kuruluşları, çeşitli hükümetleri, şirketleri ve karşısına aldığı neo-klasik görüşü içererek ortaya koymaktadır (Standing, 2011: 5-6).

Uysal vd. (2016), Lordoğlu ve Etiler (2014), Gülçubuk (2012) ve Geçgin (2009)'ın çalışmaları tarımda çocuk emeği üzerine yapılan çeşitli saha araştırmalarıdır. Uysal vd. (2016), Diyarbakır, Şanlıurfa, Adana, Ordu, Rize, Ankara ve Manisa illerini kapsayan araştırmasında aileleriyle çadırlarda kalan çocuk işçilerin eğitime devam konusunda ciddi sıkıntılar çektiklerini ve çeşitli kamusal projelere rağmen çocukların eğitimle bütünleştirilemediğini ortaya koymaktadır. Araştırmada sorunun mevsimlik tarım işçilerinin toplumsal koşullarından bağımsız bir pedagojik probleme indirgenemeyeceğine ve çocukların eğitim koşullarıyla beraber ailelerin yaşam koşullarını iyileştirici sosyal politikaların da hayata geçirilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir (Uysal, 2016: 194). Lordoğlu ve Etiler (2014), Sakarya, Düzce ve Zonguldak illerinde fındık hasadında fiili olarak çalışan 102 mevsimlik gezici tarım işçisi çocuğun çalışma koşullarını gözlemledikleri saha araştırması, çocukların 10 saatin üzerinde ve kötü hijyen koşullarında çalıştıklarına ve buna ilaveten hanenin iş yükünü paylaştıklarına dair veriler sunmaktadır (Lordoğlu ve Etiler, 2014: 127). Gülçubuk (2012) ise Adana İli Karataş İlçesi'nde pamuk hasasında çalışan mevsimlik gezici tarım işçisi çocuklar üzerine yürüttüğü saha araştırmasında, çocukların 9-10 yaşında işe başladıklarını, ortalama 11 saat çalıştıklarını ve 7 aya varan hasat sürecinin sonucunda eğitim hayatından ciddi kayıplar yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Hatta bunun da ötesinde, ailelerin büyük bölümünün naylon çadırlarda kalmaları, yarıdan fazlasının barınma yerinde tuvaletinin olmaması ve içme suyunu, içinin temizliği işverenin duyarlılığına bağlı olan tankerlerden karşılamaları, sorunun daha temel yönleridir (Gülçubuk, 2012: 81-83).

Tarımda çocuk emeği üzerine olan bu araştırmalardan, Geçgin (2009) dışındaki üç araştırmanın (Uysal vd. 2016; Lordoğlu ve Etiler 2014; Gülçubuk, 2012) çocuk işçiliği sorununu genellikle benzer nedenlere dayandırdıkları ve soruna dair benzer sonuçlara ulaştıkları söylenebilir. Yoksulluk, işsizlik, göç ve işverenlerin çocuk işgücü talebi gibi olgular söz konusu araştırmaların birer bağımsız değişkenidir. Bu olguların arka planına dair kuramsal bir tartışma olmamasının ötesinde, bu olgular kavramsal düzeyde dahi tartışılmamaktadır ve genellikle “çocuk işçiliğinin arka planında yoksulluğun olduğu bilinmektedir” gibi ifadelerle geçiştirilmektedir. Oysa, tarımda emeğin aldığı biçim ve koşullar, esasında üretim ve bölüşüm ilişkilerinin bir sonucudur ve ücretli tarım işçilerinin sömürülmesi tarımsal işletmenin aldığı kapitalist biçime göre değişecektir. Ancak Türkiye’de küçük köylü işletmelerinin varlığı,

sömürü ilişkilerinin farklı çıkar gruplarıyla birlikte ele alınmasını gerektirir. Küçük toprak sahibi olan çiftçi ile ücretli emek, ücretli emeğin denetimini gerçekleştiren dayıbaşı veya çavuş olarak bilinen kesim, tarımsal ürünleri satın alan sınai ve hizmet işletmeleri, ürünlerin transferini gerçekleştiren tüccarlar ve kredi yoluyla borçlanma aracı olan bankalar genel olarak tarımsal artığın belirli bölümüne el koyan sınıflardır. Çocuklarıyla beraber, genellikle topraksız ya da olsa bile toprağını işleyecek üretim araçlarına sahip olmayan ailelerin sömürü koşullarının temel belirleyicileri bu sınıflar arası çıkar çatışmalarıyla belirlenmektedir. Ayrıca devlet aygıtı da bu ilişkilerden bağımsız değildir. Soruna bir süreç olarak bakıldığında, 1980’li yıllarla beraber hayata geçirilmeye başlayan neoliberal politikalar Türkiye’de büyük ölçüde devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. Pamuk, 1980’lerdeki bu ekonomi politikalarının ve 1990’lardaki Güneydoğu’daki terörle mücadelenin ve buna bağlı zorunlu göçlerin bölgeler arası gelir eşitsizliklerini arttırdığını ifade etmektedir (Pamuk, 2013: 312).

Çocuk emeği bahsinde araştırmalarda kendine yer bulan bir diğer konu Suriyeli çocuk işçilerdir. Lordoğlu ve Aslan (2018) ve Harunoğulları (2016) Suriyeli çocuk işçiler üzerine yürüttükleri saha araştırmalarında farklı illerden veriler sunmaktadır. Lordoğlu ve Aslan (2018)’nin Şanlıurfa, Mardin ve İstanbul’da Suriyeli 57 aile ve bu ailelere mensup 165 çocukla yürüttükleri araştırmaya göre 165 çocuğun 62’si çalışmaktadır. Araştırmada Suriyeli göçmen işçilerin ve çocuklarının göç etme ve Türkiye emek piyasasına eklemlenme süreçleri görüşme verileriyle ortaya koyulmaktadır. Buna göre, savaş koşulları nedeniyle ülkelerinden göç etmeleri ve ekonomik zorluklar nedeniyle inşaat, tekstil atölyeleri ve ekmek fırını gibi işyerlerinde 12-14 saat gibi uzun çalışma saatleriyle düşük ücret karşılığı çalışmak zorunda kalmaları Suriyeli yetişkin ve çocuk işçilerin genel özelliklerindendir (Lordoğlu ve Aslan, 2018: 725-728). Benzer sonuçlar elde eden Harunoğulları (2016), Kilis’te 62 Suriyeli çocuk ile yaptığı saha araştırmasında, çocukların yaşlarının 8 ile 17 arasında değiştiğini, 50’sinin sokakta çalıştığını ve çalışan çocuklardan sadece 7’sinin eğitim hayatına devam edebildiğini ifade etmektedir. Araştırma, işyerindeki sağlıksız koşullar, düşük ücretler ve zor çalışma koşullarıyla beraber, çocukların uyum sorunu ve geleceğe yönelik umutlarını da içeren daha detaylı veriler sunmaktadır. Yazar, söz konusu çocukların içinde bulunduğu koşulların nedenini yoksulluk, göç, ailenin geleneksel bakışı, eğitim olanaklarının yetersizliği, işsizlik ve işverenlerin çocuk işgücü talebi olarak belirtmektedir. Ayrıca araştırmada ‘göç’ olgusu küreselleşme ve savaş sürecinin sonucu olarak açıklanmaktadır (Harunoğulları, 2016: 30-44).

Resmi çocuk işgücü istatistiklerinde yer almayan göçmen çocuk işçilere dair nitel bulgular onların yaşam ve emek koşullarını yansıtmaması ve olumsuzlukların giderilmesi adına kuşkusuz çok önemlidir. Ancak, olgu niteliği taşıyan bir sorunu kaçınılmaz olarak bilimsel bir

sorun, yani ‘sorunsal’ olarak ele almak gerekir. Bunun için de ele alınan sorunun bilimsel kuram ve kavramlarla neden-sonuç ilişkisi kurularak açıklanması gerekir. Bu bağlamda, söz konusu araştırmalar Suriyeli çocuk işçilerin emek piyasasının birer ucuz işgücü halkaları olmasına ilişkin nedensel bir açıklama getirmemektedir. Süreci dayandırdıkları nedenler genellikle yoksulluk, işsizlik, yetersiz eğitim, ailenin zorlaması ve işveren talebi olmaktadır. Ancak yoksulluğun ve işsizliğin neden var olduğu ya da ailelerin neden böyle bir tutum içinde olduklarına dair bir nedensellik ortaya koyulmamaktadır. Ayrıca göç konusunun sadece küreselleşme ve savaş sürecine indirgenmesi de Lordoğlu ve Aslan (2018) ve Harunoğulları (2016)’nın ortak eğilimidir. Oysa genel olarak göçmenlerin, özelde ise Suriyeli göçmenlerin eklemlendikleri yaşam ve emek koşullarını belirleyen olgu, onların sınıfsal koşulları ve buna bağlı olarak sahip oldukları (ya da olamadıkları) ekonomik, toplumsal ve kültürel sermayeleridir. Emek piyasasındaki zor ve düşük ücretli işlere tüm göçmen işçiler değil, mülksüz, parasal sermayesi olmayan, daha iyi koşullarda çalışmak için gerekli çevresel ağlardan yoksun ve piyasa düzeninin genel talebini karşılayacak kültürel (özellikle de dilsel) sermayesi olmayan kesimler dâhil olmak zorunda kalmaktadır. Sınırlı da olsa literatürde Suriyeli girişimci kavramı yer almaktadır. Örneğin Yıldız (2017)’ın Türkiye’ye göç etmiş ve işletme sahibi olmuş 259 Suriyeli girişimci üzerinden yaptığı saha araştırması, göç ve göçmenlerin işgücü piyasasına eklemlenme biçimine ilişkin bir bakış açısı sunmaktadır. Buna göre söz konusu girişimcilerin 191’i (%73,3) göç ederken parasal sermayesini yanında getirmiş, 37’si (%14,3) Türkiye’de başka bir işte çalışarak biriktirmiş, 23’ü (%8,8) aile, akraba veya arkadaşlarından borç almış, 8’i (%3,1) ise banka kredisi veya başka kaynaklardan temin etmiştir. Bu girişimcilerin, büyük çoğunluğu mikro ölçekli işletme sahibidir (Yıldız, 2017: 203-205). Bununla beraber, bu girişimcilerin emek piyasasında güvencesiz ve ezici çalışma koşullarında çalışan kesime kıyasla daha güvenceli ve görece refah düzeyinin yüksek olduğu söylenebilir. Yani ekonomik sermayeye ve borç alabilecek toplumsal sermaye ağlarına sahip olanların oranının %87 olduğu düşünüldüğünde, işgücü piyasasına eklemlenme biçiminin sınıfsal koşullar tarafından belirlendiği söylenebilir. Ancak bu durum emek merkezli bir yaklaşım için böyledir. Söz konusu genel olarak göçmen emeği, Suriyeli sığınmacılar ve bu ağ içindeki çocuk emeği olduğunda, makro bir ilişkisellik kurmak gerekir. Akpınar (2020), Suriyelilerin Türkiye’ye gelerek işgücü piyasasına eklemlenmesinin sadece emperyal oyunlarla (ve dolayısıyla savaş koşullarıyla⁴⁶) açıklanamayacağını, bunun ötesinde, durumun esasında 1990’ların ortalarından itibaren içeride göçmen işgücü talebinin sürekli kılınma süreci olduğuna dikkat çekmektedir. Bu süreç, yasal düzenlemelerle devletin de için de olduğu, kayıt

⁴⁶ Parantez içi tarafıma aittir.

dışılık, düşük ücret, uzun ve yoğun çalışma koşullarıyla yaratılacak artı değer oranının sermaye lehine çevrilme sürecidir (Akpınar, 2020: 123-128).

Nihai olarak, çocuk işçiler üzerine yapılan saha araştırmalarının sorunu kuramsal bir yaklaşımdan bağımsız olarak ele aldıkları, elde ettikleri verileri olduğu biçimiyle sundukları ve çocukların emek piyasasındaki varlıklarını neden-sonuç ilişkisine dayandırmadıkları görülmektedir. Ayrıca herhangi bir kuramdan olguya, ya da olgudan kurama hareketle kuram-veri ilişkisi kurmayan bu araştırmalar, uluslararası kuruluşların ve ulusal mevzuatın çocuk işçilik tanım ve kriterlerini verili ve ideal olarak varsaymalarına bağlı olarak, sorunun çözümüne ilişkin resmi kurum ve kuruluşların mevcut mevzuatı uygulaması ya da devletin sorunun muhatabı olan kesimlerin koşullarını iyileştirmesi gerektiği gibi ideal çözüm önerileri getirmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOCUK EMEĞİ SORUNUNA KARŞI MÜCADELE POLİTİKALARININ İNCELENMESİ

Çalışmanın birinci bölümünde çocuk emeği sorununun kavramsal ve kuramsal açıdan ne olduğu, ikinci bölümünde ise tarihsel ve güncel veriler ışığında sorunun geçmişten günümüze aldığı nicel ve nitel biçimler ortaya koyulmaya çalışıldı. Bu iki bölümde, sorunun esasında sınıfsal bir sorun olduğu ve tarihsel süreçte üretim ve bölüşüm ilişkilerinin aldığı ulus içi ve küresel biçimlere göre değişim ve dönüşümlere uğradığı, buna karşın, başta uluslararası kuruluşların tanım ve kriterleri olmak üzere, literatürdeki genel eğilimin, sorunu sınıflardan bağımsız, teoriden kopuk ve uluslararası ya da ulusal kurum ve kuruluşları idealize ederek ele aldığı gösterilmeye çalışıldı. Çalışmanın son bölümü olan bu üçüncü bölümde ise çocuk emeği sorununa karşı uluslararası alanda ve Türkiye’de yürütülen mücadele politikaları ele alınacaktır. Mücadele politikaları çerçevesinde, resmi belge niteliği taşıyan ve ulus devletlerin bir taahhüdü olan uluslararası sözleşmeler ve tavsiye kararlar, dâhil olunan plan ve programlar, çocuk ve çocuk işçiliği ile mücadele için ilan edilen özel gün ve yıllar, hayata geçirilen projeler, uluslararası kalkınma hedeflerinde mücadele ve bunların Türkiye’ye yansımaları bağlamında ulusal mevzuatta çocuk işçiliği ile mücadele konuları kapsama alınmıştır. Mücadeleye ilişkin tüm bu yasal ve eylemsel faaliyetler, hayata geçirildikleri dönemin koşulları ile mücadeleyi yürüten kesimlerin konumlarını da içerecek şekilde değerlendirilecektir. Ancak böyle bir değerlendirmeye girişmeden önce “mücadele” kavramına (ya da terimine) yüklenen anlam üzerine birkaç söz söylemek yerinde olacaktır.

Sosyal bilimler literatürüne bakıldığında, toplumsal sorunların giderek çoğaldığının da bir göstergesi olarak, “... ile mücadele” başlığı taşıyan çalışmaların arttığı görülmektedir. İşsizlikle mücadele, yoksullukla mücadele, terörle mücadele ya da cinsiyet ayrımcılığı ile mücadele gibi pek çok alanda toplumsal bir sorunla mücadele üzerine çalışmalar yürütülmektedir. Bu gibi alanlarda kullanılan “mücadele” kavramı, genel olarak ele alınan sorunu ortadan kaldırmak, azaltmak ya da etkilerini hafifletmek anlamlarında kullanılmaktadır. İngilizce literatürde genellikle “mücadele etmek” anlamındaki “combating”, “struggle” gibi kavramlar ile “yok etmek”, “ortadan kaldırmak” anlamlarındaki “eliminate” kavramı kullanılmaktadır. Toplumsal sorunlarla mücadele ederken kullanılan bu kavramların literatürde iç içe geçtiği ve sıkça birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken nokta, kavramın etimolojik ya da güncel anlamından ziyade epistemolojik ve ontolojik kullanımıdır. Ele alınan sosyal bir sorunla mücadeleye ilişkin akademik bir

çalışmada “mücadele” kavramına yüklenecek anlam yazarların teorik pozisyonlarından bağımsız değildir. Hatta yazarların deneyimleri, ideolojik tutumları ya da söz konusu mücadeleyi yürüten kurum ve kuruluşlara yüklediği anlamlar bilimsel çalışmaların sonuçlarının önemli belirleyicileridir. Yani mücadele edilen sorun mücadelenin bir değişkeni olabileceği ve mücadele politikalarının nitelik ve niceliğine göre sorunun kendisinde artış ya da azalış şeklinde değişimler olabileceği gibi, mücadelenin kendisi de bu gibi değişkenlere bağlı bir değişken olabilir.

Mücadeleye yüklenen anlamı çocuk işçiliği sorunu ve bu sorunla en fazla ilişkilendirilen kavramlardan biri olan yoksulluk kavramıyla kısaca açacak olursak, yoksulluğa ve çocuk işçiliğine karşı yürütülen veya yürütülecek mücadele politikalarının en başta teorik olarak farklılaştığı görülecektir. Yoksulluğun çocuk işçiliğinin temel belirleyicisi olduğu varsayıldığında (ki bu genel olarak kabul görmüştür), çocuk işçiliğine karşı yürütülecek politikaların doğal olarak etkin bir yoksullukla mücadele politikasını da içermesi beklenir. Böyle bir politikanın içerilip içerilmediği şimdilik bir tarafa, yoksullukla nasıl mücadele edileceği konusu teorik olarak farklılaşmaktadır. Örneğin sorunu keynezyen iktisadi perspektifle ele alan biri için yoksulluk ve çocuk işçiliği gibi sorunlar yetersiz devlet müdahalesinin bir sonucu olarak yeterli talep yaratılamamasından kaynaklanır. Bu nedenle de sorunların çözümü, kamu eliyle ya da kamu ruhu taşıyan girişimci bir elit sınıf yoluyla “yatırımların sosyalleştirilmesi” ve yoksul işçi sınıfı lehine istihdamın arttırılmasından geçmektedir (Jung ve Smith, 2007: 25-26). Çocuk emeği sorununu “kültürel bir sorun” olarak ele alan yaklaşımlara göre ise çocukların çalışması onlara özgüven, gurur, sosyalleşme ve geleceğe olumlu bakış sağlamaları, ailelerine katkı yapmaları ve aile dışı dünyadaki tehlikelere karşı koruma işlevi gördüğü için kabul edilebilir bir durumdur. Bu nedenle soruna kültürel ilişkiler bağlamında yaklaşan biri için çözüm, çocuk işçiliğiyle tümünden bir mücadele yerine, sömürü ve istismar gibi durumların olmadığı ve çocuğun lehine bir iş-yaşam dengesinin kurulduğu süreçten geçmektedir (Abebe ve Bessell, 2011: 770-772). Çocuk emeği sorununu, kültürel perspektiften daha yaygın bir yaklaşım olan ve literatürde giderek daha fazla yer kaplayan “yeni sosyoloji” çerçevesinde ele alan bir başkası için ise çözüm yolu, çocukların sosyal içerilmesi ve bu yolla değerinin arttırılması amacına dayalı olarak ‘hak temelli’ bir politika sürecinden geçer. Ancak bu perspektif, Michael Lavalette’in de dikkat çektiği gibi, çocukluğun yeni bir sosyolojik inşasına odaklanmaktadır ve çocuk emeği sorununu ele alırken yoksulluk, eşitsizlik, sömürü, sınıf ve iş bölümü gibi unsurları kapsam dışında bırakmaktadır (Lavalette, 1999a: 15-16). Soruna neoliberal açıdan yaklaşan bir başkası için ise söz konusu sorunlar uluslararası finans hareketlerindeki serbestliğin beklenen seviyeye ulaşamaması,

uluslararası finans kuruluşlarının koordinasyon eksikliği ya da finansal serbestliğin önündeki çeşitli engellerdir. Hatta neoliberal perspektif için konuyu bir adım ileriye taşırsak, sorunu bu yaklaşımla ele alan birinin bu ve benzeri sosyal sorunların kaynağını yeterince ehil olmayan sivil toplum örgütlerinde araması da muhtemeldir. Nitekim Şenses (2004)'in de ifade ettiği gibi, neoliberalizmin ve onun sözcülerinin var olmasını istedikleri sivil toplum örgütü profili; neoliberal modelin temel ilkelerini sorgulamayan, neoliberal yaklaşımların çizdiği rotanın dışına çıkmayan ve politik alanda etkisiz bir örgütlenme süreci yürüten türden özelliklere sahiptir (Şenses, 2004: 9).

Bu türden yaklaşımlar, çocuk işçiliği ile mücadeleyi odağına alan ya da mücadele politikalarına bağlamsal olarak değinen çalışmalar içinde oldukça sınırlı olup, genellikle örtük olarak benimsenir. Daha yaygın epistemolojik konumlanış ise çocuk işçiliği ile mücadele politikalarındaki sorunların, teorik ilişkiselliğin göz ardı edilmesinden kaynaklı olarak, uluslararası ya da ulusal kurum ve kuruluşların mücadele sürecinde yürürlüğe koydukları yasal mevzuat ile bu mevzuatın yeterli denetim mekanizmalarıyla desteklenip desteklenmediğine indirgenmesidir. Böyle bir yaklaşım ise mücadeleyi kurumların işleviyle sınırlandırmasından dolayı, örtük ya da doğrudan, bilerek ya da bilmeyerek, sorunu ve sorunla mücadeleyi yapısal-işlevselci bir çerçevede ele alır.

Yukarıda bahsi geçen yaklaşımlar, bu bölümde ele alınacak olan mücadele politikalarının irdelenip tartışılmasında reddedilen teorik pozisyonlardır. Bu bölümde “mücadele” kavramına yüklenen anlam; sorunun kapitalizmin dinamiklerinden kaynaklı sınıfsal üretim ve bölüşüm ilişkilerinin bir sonucu olduğu ve dolayısıyla bu soruna karşı yürütülecek mücadelenin de bu ilişkileri içermesidir. Bu açıdan üçüncü bölüm, benimsenen sınıfsal perspektif bağlamında önceki bölümlerle teorik sürekliliği sürdürmeye çalışacaktır. Bu süreklilik, mücadele politikalarının odağa alındığı bu bölüm için epistemolojik hareket noktasıdır.

Bu bölümde “mücadele” kavramına yüklenen ontolojik anlam ise daha temel bir noktadır. Çocuk işçiliğine karşı mücadele politikalarında genel eğilim, hiyerarşik olarak tavandan tabana doğru salık verilen bilinçlenme talebidir. Bu bilinç talebi, çocukların çalıştırılmasına ön ayak olan kesimlerin mevzuat yoluyla cezalandırılması ya da çeşitli projelerle farkındalık yaratılarak bilinçlendirilmesi olmaktadır. Uluslararası kuruluşlar ulusal hükümetlere, ulusal hükümetler kendi örgütsel organlarına ve bu örgütsel organlar da konunun muhatabı olduğunu düşündükleri kesimlere bilinç aktarmaya çalışmaktadır. Bu zorlayıcı veya rızaya dayalı bilinç oluşturma girişimlerinin sonucunda ise çalışan çocukların aileleri ve onları çalıştıran işverenlerin yaşam koşullarının değişmesi ve böylece çocuk işçiliğinin önüne

geçilmesi beklenmektedir. Oysa bu beklenti gerçekliğin dışında, ideal bir beklentidir. Marx ve Engels'in de ifade ettiği gibi, “yaşamı belirleyen şey bilinç değildir. Aksine bilinci belirleyen şey yaşamdır” (Marx ve Engels, 2013: 35). Çocuk işçiliğine karşı mücadelede çalışan çocuğun, onun refahının önündeki temel engel olan sınıfsal koşulları değişmeksizin ve değişen koşulların sürekliliği garanti altına alınmaksızın ideal bir bilinç dönüşümü beklemenin anlamı yoktur. En azından bu bölümde “mücadele” kavramına yüklenen anlam ve çocuk işçiliğine karşı yürütülecek etkin ve gerçekçi bir mücadele politikasından beklenti bu yöndedir. Böylesine bir beklenti de mücadele politikaları bağlamında bu bölümün ontolojik çıkış noktasıdır.

Son olarak, çocuk emeği sorununa karşı uluslararası mücadele gündemi konusunda uluslararası kuruluşlara bu bölümde yüklenen anlamı da net olarak ifade etmek gerekir. Çünkü pek çok toplumsal sorunda olduğu gibi, çocuk emeği sorunu alanında da mücadelenin öncülüğüne uluslararası örgütler soyunmuştur. Uluslararası örgütler günümüzde çocuk emeği yazınına önemli ölçüde domine etmektedir. Dünyanın pek çok ülkesinde araştırma ve proje geliştirme faaliyetleri yürüten bu örgütler, gerek akademik metinlerin kavramsal ve kuramsal olarak ele alınış biçimlerinde, gerek ise sağladıkları finansal destekler ile çocuk işçiliği üzerine yürütülen projelerin hayata geçirilmesinde önemli bir etkiye sahiptir.⁴⁷ Bu etkinin de bir sonucu olarak, geçmişten günümüze, çocuk emeğiyle mücadele yazınında uluslararası örgütler genellikle ideal kurumlar olarak ele alınmıştır.

Buna karşın, özellikle 20. yy. başlarındaki “klasik emperyalizm” kuramlarına dayalı çalışmalar, 1970’li ve 80’li yıllardan sonra Robert Cox’un temeli Gramsci’ye dayanan “uluslararası hegemonya yaklaşımı” ve 21. yy.’ın “yeni emperyalizm” kuramlarından sonra uluslararası örgütleri idealize eden yaklaşımlar temelinden sarsılmıştır. Bu kuramsal yaklaşımlarda genel olarak uluslararası örgütlerin küresel ekonomik ve toplumsal düzende gücü elinde bulunduran kesimlerin lehine hareket eden hegemonik araçlar olduğu varsayılmaktadır. Bu varsayımdan hareketle, başta ILO olmak üzere, çocuk emeği sorunuyla ilgili çalışmalar yürütmüş/yürüten ya da dolaylı olarak bu soruna ilişkin mücadele gündemiyle ilişkili olduğu düşünülen uluslararası örgütlerin “mücadele” söylem ve eylemi bu bölümde uluslararası hegemonya bağlamında ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Uluslararası örgütlerin çocuk emeğiyle mücadele gündemi ve bu gündemin Türkiye’ye yansımaları; kapitalist yeniden üretim sürecine göre biçimlenen uluslararası hegemonya ile konunun muhatabı olan uluslararası örgütlerin kendini meşru kılma ve yeniden üretme çabalarıyla ilişkilendirilecektir. Ancak temel

⁴⁷ Bunun Türkiye açısından en son örneği, Uluslararası Çalışma Örgütü ile Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı - Çalışma Genel Müdürlüğü’nün işbirliği ile yürütülen “Mevsimlik Tarımda Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi” projesidir. 40 ay sürecek bu projeye 29,7 milyon Euro gibi ciddi bir bütçe ayrılmıştır ve proje Avrupa Birliği kaynaklarıyla finanse edilmektedir (ILO, 2020).

bir nokta belirtilmelidir ki, bu bölümde ağırlıklı olarak uluslararası ekonomi politik ya da uluslararası ilişkiler yazınında kullanılan kuram ve kavram setleri merkezi bir konumu işgal etmemektedir. Bu yazın alanlarından teorik olarak yararlanılmakla beraber, bölümün ağırlık merkezi çocuk emeği sorununa karşı mücadele konusuyla ilişkili olduğu varsayılan gelişmelerin içerildiği eleştirel bir sosyal politika yazınıdır.

3.1. Uluslararası Hegemonya Araçları Olarak Uluslararası Örgütler ve Emek

Bu bölümün ilerleyen kısımlarında, çocuk emeği sorunuyla mücadele gündeminin oluşmasındaki rolü nedeniyle daha sık bahsedilecek olan ILO başta olmak üzere, mücadele ya da mücadele gündemiyle ilişkili olan uluslararası kuruluşları “hegemonik araçlar” olarak nitelerek ve çocuk emeği sorunuyla mücadele politikalarında bu kuruluşların söylem, eylem ve işlevini ortaya koymak için önce hegemonya kavramından kısaca bahsetmek gerekir. Sonrasında ise bu kavramı uluslararası alana taşımak, bu bölümün ikinci kısmında yer verilecek olan çocuk emeği sorununa ilişkin mücadele gündemi öncesi ve sonrası düzenlemeleri açıklamak için tutarlı olacaktır.

3.1.1. Gramsci ve Hegemonya Kavramı

Antik Yunan dilinde *hegemonia* olarak kullanılan hegemonya sözcüğü, toplumsal düzen içindeki güçlü sınıfların, güçsüz sınıflardan daha güçlü ve baskın olduğu durumu ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Literatürde Antonio Gramsci’yle özdeşleşmiş olan ve başta siyaset bilimi olmak üzere, ekonomi, sosyoloji ve sosyal politika gibi alanlarda kullanılan bu kavram, esasında Gramsci öncesi Marksist yazın alanında da kullanılmaktaydı. Özellikle de 1890-1917 arasında Rus Sosyal-Demokrat hareketinin en temel kavramlarından biri olan “hegemonya”, başta Lenin olmak üzere, 2. Enternasyonel kongrelerindeki metinlerde sıkça kullanılmaktaydı ve genellikle işçi sınıfı ile sermaye arasındaki sınıfsal mücadeleleri içermekteydi (Çoban, 2012: 1-2). Ancak hegemonya kavramının Gramsci’yle özdeşleşmesinin nedeni, Gramsci’nin bu kavramı güçlü bir kuramsal temelin uzantısı olarak daha sistematik olarak ele almasıdır.

Gramsci’ye göre hegemonya, erkin (veya gücün) ele geçirilmesi, uygulanması ve sürdürülmesi için kullanılan yönetsel aygıtlar bütünüdür. Gramsci, toplumsal bir grubun diğer gruplar üzerindeki baskınlığını “egemenlik” ile “entelektüel ve moral yönetim” olmak üzere iki biçimde gösterdiğini ileri sürmektedir. Egemenlik, bir toplumsal grubun, çıkarının çatıştığı diğer gruplara hükmetme, boyun eğdirme ve gerektiğinde zor kullanma yoluyla buyurganlığını uygulamasıdır. Entelektüel ve moral yönetim ise bir toplumsal grubun diğerlerini egemenlik öncesi veya sonrasında yönetebilmesidir. Bu yönetim tarzı, baskı yerine

genellikle daha ılımlı yöntemlerin benimsendiği ve gücü elinde bulunduran grubun kendi lehine hareket eden aydınlar sınıfıyla birlikte diğer grupları yönetebilmesiyle ilgilidir. Bir toplumsal grup, egemenliği elde etmeden de diğer toplumsal grupları yönetebilir ve hatta bu, erklığın başlıca koşuludur. Buna karşın, egemenliği elinde bulunduran grup ise ancak kendi aydınlar grubuyla birlikte entelektüel ve politik bir hegemonya inşa edip tüm toplum üzerinde uyguladığı sürece yönetimi sürdürebilir. İdeolojik bir birliktelik olarak egemen-aydın ikiliği işlevini yitirmeye başlayınca bu ideolojik blokta çatlaklar meydana gelir ve bu çatlaklar yeniden baskıya ve zora dayalı egemenlik biçimiyle doldurulmaya çalışılır (Gramsci, 1986: 13-17). Yani gücü elinde bulunduran sınıfın toplumun geri kalanı üzerinde kuracağı hegemonya sürecinde “baskı” ve “rıza” iki önemli anahtardır ve hegemonik ilişkilerin devamı için birlikte kullanılmak zorundadır.

Gramsci (1986: 104-105), hegemonik ilişkilere dair çözümlemelerini ideoloji, devlet, kültür ve siyaset gibi üst yapısal unsurlara yoğunlaşarak sürdürmüştür. Ancak bu yoğunlaşma, üst yapıların lehine olmasına rağmen Marksist yaklaşımın alt yapı unsuru olan ekonominin aleyhine değildir. Ekonomi (ya da ekonomik çıkar ilişkileri), Marksist sınıfsal ilişkilerde olduğu gibi, hegemonik ilişkiler içinde de temel işlevini korumaktadır:

Hegemonya olgusu, üzerlerinde hegemonya uygulanacak grupların çıkar ve eğilimlerinin göz önünde bulundurulmasını, belli bir uzlaşma dengesinin kurulmasını, yani yönetici grubun ekonomik-korporatif nitelikte özverilerde bulunmasını kuşkusuz gerektirir. Ama bu türden özverilerin ve böyle bir uzlaşmanın işin özüyle ilgili olamayacakları da kesindir. Çünkü hegemonya her ne kadar politikse de, ekonomik de olmadan edemez. Temelini yönetici ekonominin kilit kesimlerinde yerine getirdiği kararlaştırıcı işleve dayandırmadan edemez.

Bu bağlamda Gramsci’nin hegemonya yaklaşımının, üst yapı unsurlarıyla zenginleştirilmiş Marksist bir perspektifin tutarlı bir sürekliliği olduğu söylenebilir. Gramsci’ye göre hegemonik ilişkilerde yapı ve üst yapılar “tarihsel blok” biçimini alır ve çelişkili üst yapılar bütünlüğü toplumsal üretim ilişkileri bütünlüğünün bir yansıması olarak tezahür eder. Üst yapılar bütünlüğü içinde hegemonik bir aygıtın gerçekleşmesi ise yeni bir ideolojik alan yarattığı ve bilinçlerde reformlara dönüştüğü ölçüde felsefi ve bilgisel olgudur. Yeni bir dünya görüşüne uygun olan yeni bir ahlakın benimsetilmesi demek, o görüşün de benimsetilmesi demektir (Gramsci, 1986: 247-248).

Yaşadığı dönemin tarihsel kesitine ve dönemin koşullarına da bağlı olarak, Gramsci’nin hegemonya üzerinden çözümlediği güç ilişkileri genel olarak burjuva, devlet, aydınlar ve işçi kesimlerini kapsayan ulus içi sınıfsal ilişkileri içermektedir. Ancak sınırlı da olsa, Gramsci’de bu sınıfsal ilişkilerin uluslararası izlerini bulmak mümkündür. Bu ilişkiler, Gramsci’nin ‘düşüncelerini ortaya koyduğu yılların dünyanın çeşitli bölgelerinde imparatorlukların ulus

devletlere dönüşme sancıları' diyebileceğimiz sömürü savaşları ile ulusal ve sınıfsal mücadelelerle karakterize olmuş toplumsal hareketlerle tarihsel olarak kesişmesinden kaynaklı olarak Enternasyonalizm ve ulusal politika ikiliğine dair sorunlarla ilgilidir. Gramsci'ye göre uluslararası bir sınıfın uluslararası bir perspektif ve yönergelere göre yöneteceği ulusal güçler birleşimini çok yakından irdelemek gerekir. Hegemonya kavramı, öncelikle ulusal taleplerin kendisinde düğümlenen bir kavramdır ve uluslararası bir sınıfın ulusal ve yerel toplumsal katmanları yönettiği ölçüde ulusallaşmaksızın hegemonik bir yönetimin sürekliliği mümkün değildir (Gramsci, 1986: 177-178).

3.1.2. Uluslararası Hegemonya, ILO ve Emeğin Dizaynı

Uluslararası örgütleri, uluslararası hegemonya bağlamında ele almak ve bu örgütleri ekonomik, politik ya da ideolojik olarak konumlandırmak, bizi zorunlu olarak uluslararası ekonomi politik yazınına sokar. Bu da kuşkusuz dünya düzenini çeşitli güç odakları çerçevesinde ele almayı gerektirir. Söz konusu dünya düzeni olunca da önümüze Marksist yazında oldukça zengin ve bir o kadar da tartışmalı olan bir kavram çıkar: “Emperyalizm”.

Emperyalizm kuramlarının temeli Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerinin tahliline dayanır. Fikir ayrılıklarıyla beraber, Marx'ın kapitalizm çerçevesinde ele aldığı sermayenin birikimi, yayılımı ve artı değerın bölüşümü gibi konuların güçlü kapitalist devletlerin güçsüz olanlar üzerindeki sömürü ilişkileriyle genişletilerek tarihsel materyalist yöntemle analiz edilmesi, emperyalizm kuramlarının genel karakteristik özelliğidir. Bu kuramlar, ister 20. yy. başlarında Vladimir Lenin, Rosa Luxemburg ve Nikolay Buharin gibi ilk kuşak kuramcılarının yaklaşımları olsun, isterse de onların ardılları olan ve çağımızın emperyal ilişkilerini ele alan Ellen M. Wood, David Harvey, R. Brenner ve Alex Callinicos gibi “yeni emperyalizm” kuramcıları olsun, dünya genelindeki güç ilişkilerini ve bu güç ilişkileri karşısında emeğin durumunu anlamak için ufuk açıcudur. Bu açıdan da, ele alınacak bir toplumsal sorunun ve bu toplumsal soruna ilişkin mücadele politikalarının (ya da gündeminin) ekonomi politiğini irdelemek için bu kuramsal yaklaşımlar bir bütün olarak ya da ayrı ayrı kavşak noktalarıdır.

Örneğin Lenin'in *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* ile Rosa Luxemburg'un *Accumulation of Capital (Sermaye Birikimi)*, günümüzdeki emperyalizm kuramcılarının tüm eleştirilerine rağmen pek çok açıdan çağımızın dünya düzenindeki güç mücadelelerini anlamlandırmada önemli bir temel ve hareket noktasıdır. Bu mücadeleleri Lenin (2003: 90-91)'in emperyalizm kuramı üzerinden okumanın (tümüyle geçerli olup olmadığı bir yana) günümüzün uluslararası kapitalist ilişkilerini çeşitli yönlerden içerip içermeyeceğini

göstermek için onun emperyalizmin beş temel özelliğini kapsayan tanımına atıfta bulunmak yeterlidir:

(1) Üretimde ve sermayede görülen yoğunlaşma öyle yüksek bir gelişme derecesine ulaşmıştır ki, ekonomik yaşamda kesin rol oynayan tekelleri yaratmıştır; (2) banka sermayesi sınai sermayeyle kaynaşmış ve bu mali sermaye karşısında mali-oligarşi yaratılmıştır; (3) sermaye ihracı, meta ihracından ayrı olarak, özel bir önem kazanmıştır; (4) dünyayı aralarında bölüşen uluslararası tekelleri birlikler kurulmuştur; (5) en büyük kapitalist güçlerce dünyanın toprak bakımından bölüşülmesi tamamlanmıştır. Emperyalizm, tekellerin ve mali sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir.

Benzer biçimde, Rosa Luxemburg'un yaklaşımı da uluslararası alandaki güç mücadelelerini anlamlandırmak için önemli bir temeldir. Luxemburg'a göre emperyalizm, kapitalist çevrelerin, kapitalist olmayan çevrelere doğru sermaye birikimlerini artan rekabet yoluyla genişletme ve bu çevreler üzerinde tahakküm kurma sürecidir. Bu emperyal genişleme, oldukça eski, tarihi bir yöntem olmakla beraber, kapitalizmin ömrünü uzatmanın ve onu hızlı sonuçlara götürmenin kesin bir yoludur (Luxemburg, 2003: 426). Luxemburg'un emperyalizm açıklamasının dayandığı kuramsal temel, Callinicos'un da ifade ettiği gibi, David Harvey ve Ellen M. Wood gibi önde gelen kuramcılar da dâhil olmak üzere, çağdaş anti-emperyalist kuramcılarının imgelemleri üzerinde güçlü bir etki oluşturmaya devam etmektedir (Callinicos, 2014: 76).

Çağdaş emperyalizm kuramcıları da, kendi düşünsel temellerini oluşturan klasik emperyalizm kuramlarından hareketle, çağımızın 20. yy. sonları ve 21. yy. başlarındaki küresel güç mücadelelerini tarihsel kökleriyle beraber açıklamaya girişmiş ve ortaya zengin bir yazın alanı çıkmıştır. Hatta neredeyse, herhangi bir toplumsal sorunu irdelemede, küresel güç mücadeleleri olmazsa olmaz bir eksen halini almıştır. Ellen M. Wood *Sermaye İmparatorluğu*'nda dünya düzeninin içinde bulunduğu durumu “yeni emperyalizm” olarak ifade etmektedir. Wood'a göre yeni emperyalizmi anlamak için kapitalist gücün özelliklerini ve kapitalizme içkin ekonomi ve ekonomi dışı ilişkilerin doğasını kavramak gerekir. Küreselleşme koşullarında sermayenin iktisadi gücü, ekonomi dışı güçler olmadan var olamaz ve buradaki ekonomi dışı güç, eskiden olduğu gibi devlet tarafından sağlanmaktadır. Bu açıdan, küreselleşme koşullarında sermayenin gücü devlet kontrolü dışına çıkmamıştır. Tam tersine, devletin her zamankinden çok sermayeye ve sermayenin de küreselleşmenin siyasi biçimi olan çoklu devletler sistemine ihtiyacı vardır (Wood, 2020: 21-22).

Bir başka “yeni emperyalizm” kuramcısı David Harvey'in *Yeni Emperyalizm* tezi emperyalizmin daha kapsamlı bir tanımını içermektedir. Harvey, emperyalizmi, “devlet ve

imparatorluk siyaseti” ile “sermayenin zaman ve mekândaki birikiminin moleküler süreçleri” arasındaki çelişkili bir karışım olarak “kapitalist emperyalizm” denen özel bir emperyalizm türü olarak tanımlamaktadır. Harvey, “gücünü bir başka ülkenin yönetilmesine ve siyasi, ekonomik ve askeri amaçlarla beşeri ve doğal kaynakların seferber edilebilme yeteneğine dayandıran aktörlerin siyasi bir projesi olarak emperyalizm” ile “sermaye kullanım ve yönetiminin önemli hale geldiği belirli bir zaman ve mekân içerisindeki siyasi ve ekonomik sürecin yayılması olan emperyalizm” ayrımını bütüncül olarak ele almaktadır. Bunlardan ilki, bir devlet veya siyasi bir güç bloğu olarak hareket eden devletler topluluğu tarafından izlenen ve kullanılan siyasi, diplomatik ve askeri stratejileri, diğeri ise ekonomik gücün üretim biçimleri, ticaret, sermaye hareketleri, para transferleri, işgücü göçü, teknoloji transferi, döviz spekülasyonu, bilgi akışı, kültürel etkiler gibi süreçlerle mekânsal olarak sürekli yer değiştirmesi ve ülkeler arasında sürekli gidip gelmesini ifade etmektedir (Harvey, 2004: 23-24).

Alex Callinicos ise *Emperyalizm ve Küresel Ekonomi Politik*’te, Harvey’in kullandığı “kapitalist emperyalizm” kavramını kullanarak, kapitalist emperyalizmin, iki rekabet biçimi olan ekonomik ve jeopolitik rekabetin kesişiminden oluştuğunu ifade etmektedir. Bunlardan ekonomik rekabet, sermayenin bileşenleri olan bağlantılı iki ilişkiden biridir. Jeopolitik rekabet ise devletlerin güvenlik, toprak, nüfuz ve benzeri konularda baş gösteren çekişmelerini uzlaştırır (Callinicos, 2014: 40). Callinicos, her ne kadar da kuramsal yaklaşımını Harvey’den bağımsız olarak formüle ettiğini söylese de (2014: 39), Harvey’in etkileri oldukça belirgindir. Hatta Harvey (2004)’in kuramlar ile dünyanın çeşitli bölgelerindeki olay ve süreçleri analitik olarak ortaya koyduğu çalışmasına kıyasla, Callinicos (2014)’un çalışması emperyalizm kuramlarının derlenip yorumlandığı meta-kuramsal bir çalışmadır. Ancak buna rağmen Ortodoks Marksist kuramlar ile yeni emperyalizm kuramlarının bütüncül bir değerlendirmesi açısından kayda değer bir çalışmadır.

Kısaca örnekleri sunulan bu “klasik” ve “yeni” emperyalizm kuramlarıyla beraber, daha pek çok sayıda kuramsal çalışma uluslararası güç ve tahakküm ilişkilerini açıklamak için oldukça güçlü yaklaşımlardır. Ancak emperyalizm kuramlarında uluslararası örgütlerin ele alınışı genellikle sermaye birikimi ve jeopolitik müdahale süreçleriyle daha görünür ilişkileri olan örgütlerdir. Kuramların sermaye birikimi ve yayılımı bağlamında değindikleri örgütler genellikle IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşlardır. Jeopolitik ilişkiler bağlamında ve daha çok askeri gücün kullanılmasının tahakküm ilişkilerindeki yeri noktasında ise genellikle Birleşmiş Milletler ve NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü - North Atlantic Treaty Organization) gibi örgütler bağlamsal referans noktalarıdır. Örneğin Wood (2020)’a göre 2. Dünya Savaşı sonrası IMF ve Dünya Bankası gibi

uluslararası örgütlerin kurulması ve ardından Genel Gümrükler ve Ticaret Anlaşması'nın (GATT) yürürlüğe koyulması, yeni emperyal düzenin temelleri olarak, ABD'nin iktisadi hegemonyasını inşa etmeye başladığının önemli göstergeleridir (Wood, 2020: 48). NATO'nun kuruluşu ise Sovyetler Birliği ve sonrasında Çin'in gücünü sınırlamak için ABD'nin askeri ittifakları kullanarak kolektif güvenlik düzenlemelerinin liderliğini üstlenmesinin bir sonucudur. ABD ile uyumlu hükümetlerin desteklenmesi, uyumsuz olanların ise demokratik seçimle gelmiş olması pahasına devrilmesi, bunun için de, başta ekonomik baskı olmak üzere, çeşitli örtülü operasyonların denenmesi örgütün tarihi bir işlevidir (Harvey, 2004: 46).

Genel olarak emperyalizm kuramlarının uluslararası örgütlerin varlık nedenlerine yükledikleri anlam ve bu örgütlerin egemen devletlerin diğer devletler üzerinde kurmak istedikleri hegemonyanın araçları oldukları yönündeki yaklaşımlarının açıklayıcı gücü bir yana, uluslararası örgütlerin söz konusu kuramlarda işgal ettiği alan sınırlıdır. Bu kuramlarda uluslararası alandaki tahakküm ilişkileri genellikle sermaye hareketleri ve devletler üzerinden yorumlanmaktadır. Ancak, egemen devletler lehine inşa edilen hegemonik ilişkilerin emek dünyası üzerindeki etkileri söz konusu olduğunda, emeğin uluslararası dizaynında öncü rol oynayan ILO veya uluslararası sendikal örgütler gibi kuruluşlar genellikle sürecin dışında bırakılır. Bu durumun da emeğin uluslararası denetim ve kontrol süreçlerinin doğrudan ortaya konulmasında bir boşluk meydana getirdiği söylenebilir.

Uluslararası düzen açısından bu boşluğu Robert Cox'un perspektifinden doldurmak mümkündür. Çünkü Cox, uluslararası ekonomik ve politik tahakküm ilişkilerini ağırlıklı olarak uluslararası kurum ve kuruluşlar üzerinden çözümler ve emek dünyasını odağına alır.

Kuramsal yaklaşımını Gramsci'nin 'hegemonya' kavramıyla temellendiren ve bu kavramı uluslararası ilişkilere taşıyan Cox (1996)'a göre uluslararası hegemonya hem evrensel normların uluslararası örgütler yoluyla ifade edildiği bir mekanizma, hem de bu hegemonyanın ideolojik olarak sürekli geliştirildiği bir süreçtir. Uluslararası örgütlenme ise kendileri de hegemonik düzenin ürünleri olan uluslararası kurumların hegemonik dünya düzeninin genişlemesi için kuralları koyduğu, evrensel normları ideolojik olarak meşrulaştırdığı ve çevre ülkelerin seçkinleriyle uzlaşarak karşı hegemonik fikirleri özümlediği bir yapı ve süreçtir. Bu süreçte uluslararası kurum ve kuruluşlar bir taraftan egemen ekonomik ve sosyal güçlerin yayılımını kolaylaştırırken, diğer taraftan tahakküm altındaki ikincil gruplara bazı tavizler verirler. Ancak bu tavizler hegemonik yapıya minimum düzeyde zarar verebilecek ölçüdedir. Bu açıdan, uluslararası hegemonik yapının dünya para ve ticaret ilişkilerini düzenlemek ve böylece liberal ekonomik genişlemeyi teşvik etmek üzere koyduğu kurallar, mevcut ekonomik düzenin hedefleri ile ortaya çıkan yerel sosyal sorunların (örneğin işsizlik) çelişkilerini

gidermek için revize edilebilir ya da istisnai bir durum olarak görmezden gelinebilir. Bu durum, ulusal politikaları küresel ekonomik çıkarlar doğrultusunda uyumlu hale getirmek için de bir alan sağlar (Cox, 1996: 222).

Uluslararası alanda emek dünyası üzerinden okunacak tahakküm ilişkileri için temel belirleyici olan, hegemonyanın iki temel bileşeni olan güç ve ideolojidir. Emeği içeren “iktidar” (ya da daha geniş anlamıyla “güç”) mücadeleleri politik iktidarın dayandığı nihai kaynak olan üretimin kontrolü ile ilgilidir. İdeolojiler ise üretimin denetimini ve üretim sürecindeki toplumsal ilişki biçimlerini meşrulaştırmanın bir aracıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)’nun emek üzerinde kurulan tahakküm ilişkilerindeki yeri ve önemi de genel olarak onun ideolojik boyutunda yatmaktadır: ILO, belirli bir üretim ilişkileri modelini temsil etmektedir (Cox, 1977: 386-387).

Kurulduğu yıl olan 1919’dan bu yana kalıcı ve evrensel barışı sosyal adalet temelinde inşa etme ve adaletsiz, zorlu, yoksullaştırıcı çalışma koşullarını düzenleme söylemiyle faaliyetlerini yürüten ILO⁴⁸, esasında, gerek kuruluş amacı gerek ise temel işleyiş mantığı olarak uzlaşmaz tarafların uzlaştırıcısı değil, bizatihi tarafıdır. Cox (1977)’a göre 1. Dünya Savaşı’nın sonunda Versay Barış Antlaşması’yla kurulan bu örgüt, ulusal sınırların ötesine taşıyacak bir Bolşevizm tehlikesine karşı yapılan bir Avrupa hamlesidir (Cox, 1977: 387).

ILO’nun kuruluş yılından itibaren yüz yıllık tarihsel bir incelemesini yapan Kott (2019)’a göre bu örgütün temel kuruluş mantığı, kapitalist sanayileşmenin yol açtığı kitlesel yoksulluğun sosyal ve siyasi huzursuzluğu arttırmasının önüne geçmektir. Bunun için de bir dizi sosyal içerikli liberal reformun hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu açıdan ILO, liberal sosyal reformun doğrudan mirasçısıdır. Koruma, yeniden dağıtım ve toplu pazarlık olmak üzere üç ana hat üzerine kurulan örgüt, gerek kuruluş ilkelerinde gerek ise işleyiş sürecinde kendi bileşenlerini oluşturan kesimlerin talepleri doğrultusunda adımlar atmıştır. Bu bileşenlerden sosyalist görüşe yakın olanlar devletin düzenleyici rolünü vurgularken, örgütün kuruluşunda önemli bir etkiye sahip olan Sosyal Hristiyan hareketinden gelenler kendi kendine yardım sistemine dayalı ücretsiz derneklerin geliştirilmesi fikrini savunmaktaydılar. İşverenler ise sosyal harcamaları finanse etmek için ekonomik büyüme yaratabilecek serbest girişimler üzerinde ısrarcı olmuşlardır (Kott, 2019: 3).

Farklı kesimlerin talepleri ve örgütün kendi içsel çelişkileriyle beraber, ILO’nun 1919 Anayasası’nda ve ardından onun yerini alan Philadelphia Bildirgesi’nde sosyal içerikli bir dizi liberal reform hedefi tanımlanmıştır. Bunlar arasında azami çalışma günü ve haftasının belirlenmesi dâhil olmak üzere çalışma saatlerinin düzenlenmesi, işsizliğin önlenmesi ve yeterli

⁴⁸ ILO, https://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_372874/lang--tr/index.htm (erişim tarihi: 16.04.2021).

yaşama ücretinin sağlanması, işçilerin çalışmadan kaynaklı hastalık ve yaralanmalara karşı korunması, çocukların, gençlerin ve kadınların korunması, kendi ülkeleri dışında istihdam edilen işçilerin korunması, eşit değerdeki işe eşit ücret ilkesinin tanımlanması, örgütlenme özgürlüğü ilkesinin tanınması, mesleki ve teknik eğitimin düzenlenmesi gibi hedefler yer almaktadır.⁴⁹

ILO'nun kuruluş ilkelerine ve işleyiş sürecindeki temel hedeflerine bakıldığında, sosyal ve ekonomik açıdan en gelişmiş ülkelerin mevzuatlarından esinlenilerek bir tür uluslararası iş kanunu oluşturma çabasının olduğu görülmektedir. Kott (2019)'a göre bu çabaların arka planında yatan temel nedenlerden biri liberal reformlarla işçi ve işverenler arasındaki asimetrik güç eşitsizliğini toplu pazarlık sistemiyle azaltmak ve ILO'nun kuruluş yıllarından 2. Dünya Savaşı'na kadar Avrupa'nın önemli bir tehdit olarak gördüğü Sovyet Devrimi'yle yükselen komünizm hareketine set çekmektir. Ayrıca kuruluşundan günümüze kadar ILO'nun sözleşme ve tavsiye kararlarının ulusal parlamentoların onayına bağlı olması ve ulusal devletlerin bunlardan hukuki ya da fiili olarak kaçınabilmesinin önünde somut engellerin olmaması örgütün meşruluğu açısından da temel bir sorundur (Kott, 2019: 4). Ancak ILO'nun tarihsel misyonunda dikkat çekici temel nokta örgütün kapitalist üretim biçimlerine uyum sağlayarak emeği bu üretim biçimlerine uygun olarak dizayn etme adımlarıdır.

Bu temel misyon doğrultusunda ILO tarafından Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arası dönemde (1919-1939) 67 tane sözleşme kabul edilmiştir ve bu sayı örgütün kuruluşundan günümüze kabul ettiği toplam 189 sözleşmenin üçte birinden fazladır (Kott, 2019: 4). Ancak ILO'nun bu dönemdeki sözleşmelerine bakıldığında, bu sözleşmelerin işçi-işveren-devlet üçlü yapısına dayanan bir sosyal adalet inşasından ziyade dönemin sanayi kapitalizmini düzenlemeye yönelik olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde kabul edilen sözleşmelerin ezici çoğunluğu sanayi alanına yöneliktir. Örneğin ILO'un 1919 tarihli ilk sözleşmesi doğrudan sınai işletmelerdeki çalışma saatlerini düzenlemeye yöneliktir ve bu sözleşmenin 2. Maddesi'nde çalışma saatlerinin günlük sekiz saati ve haftalık kırk sekiz saati geçemeyeceği ifade edilmiştir. Ancak hemen ardından 3. ve 4. Maddelerde işin niteliği ve aciliyetine göre bu saatlerin haftada elli altı saate kadar arttırılabileceği belirtilmiştir.⁵⁰

ILO'nun sonraki yıllarda kabul ettiği sözleşmelere genel olarak bakıldığında, az sayıda tarım alanındaki düzenlemeyle beraber, düzenlemelerin ağırlıklı olarak sanayi alanına yönelik olduğu görülmektedir. Bu düzenlemeler dönemin egemen kapitalist üretim biçiminin sanayi

⁴⁹ History of the ILO, <https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/history/lang--en/index.htm> (erişim tarihi: 16.04.2021).

⁵⁰ C001 – Hours of Work (Industry) Convention, 1919 (No. 1) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312146:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).

olmasıyla ve sanayi alanında Avrupa ülkelerinin çevre ülkelere karşı rekabet avantajını koruma girişimleriyle ilgilidir. Ayrıca sözleşmeler Avrupa ülkelerinin mevzuatlarını merkez alan bir içeriğe sahip olmakla beraber, Avrupa dışı ülkelerde sanayiye dayalı çalışma ilişkilerinin gelişmesine engel teşkil etmeyecek tavizleri de içermektedir. ILO'nun 2. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde kabul ettiği Asgari Yaş Sözleşmeleri'ndeki hükümler bu tavizlerin bir göstergesidir. Örneğin 5 No'lu Asgari Yaş (Endüstri) Sözleşmesi'nin 2. Maddesi'ne göre 14 yaşından küçük çocukların herhangi bir sanayi işletmesinde çalıştırılmayacağı ifade edilmiştir. Bununla beraber sözleşmenin 5. Maddesi Japonya'ya ilişkin hükümlerle bu ülkedeki çalışma yaşını on iki yaşına kadar esnetirken, Hindistan 2. Madde'nin hükümlerinden muaf tutulmuştur.⁵¹

Kuruluş yıllarından 1930'lu yıllara kadar Avrupa hegemonyası lehine işlev gören ILO, 1934 yılında ABD'nin bu örgüte katılımıyla ABD hegemonyasının etkisi altına girmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren ABD, ILO'nun konferanslarına büyük çaplı ekonomik yardımlar yapmaya başlamış, örgütün yönetiminde ve aldığı kararlarda önemli roller üstlenmeye başlamıştır. Cox (1977)'a göre ILO'nun Soğuk Savaş yıllarındaki sendika özgürlüğü ve toplu pazarlığa yaptığı vurgu Amerika'nın egemen dünya konumunun ideolojik yönünü ifade etmektedir. Özellikle 1930'lardan sonra filizlenen yeni dünya düzeninin emek açısından karakteristik özelliği, örgütlü emeğin içerildiği bir korporatif devlet çatısı altında ekonominin kontrolünü sağlamaktır. Bu korporatif nitelik, sanayileşmiş kapitalist devletlerin tümünde görülse de, Amerika'nın dünyadaki küresel hegemonik gücü ve ILO'ya dahil olmasının uluslararası etkileri özel bir öneme sahiptir. Sanayi kapitalizmine dayalı korporatif ilişkilerin ABD'deki izdüşümü, örgütlü emeğin hükümet ile şirketler arası entegrasyonuna dayalı olmasıdır (Cox, 1977: 389).

ABD'nin ILO'ya katılması ve örgüt içinde önemli roller üstlenmesinin örgütlü emek açısından bir özelliği de uluslararası sendikalar arasında karşılıklı mücadeleleri başlatmış olmasıdır. ICFTU (Uluslararası Hür Sendikalar Konfederasyonu-*International Confederation of Free Trade Unions*) ile AFL-CIO (Amerikan Emek Federasyonu ve Endüstriyel Örgütler Kongresi-*American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations*) arasındaki mücadeleler esasında Avrupa ve ABD'nin görünürdeki uzlaşısının görünmeyen tarafıdır. 1950'lerden itibaren bu iki uluslararası sendikal örgüt arasındaki mücadeleler, işçi sınıfının uluslararası alanda temsil edilerek haklarının savunulmasını amaçlayan bir hareket değil, rotasını sanayi kapitalizmine yöneltmiş egemen güçlerin diğer ülkelerdeki devlet ve işçi

⁵¹ C005 – Minimum Age (Industry) Convention, 1919 (No.5) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEX_PUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312150:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).

örgütlerini, başta üye sayıları olmak üzere, hegemonik olarak içirme sürecidir. Bu süreç zaman zaman egemen güçlerin mutlak kazanımlarından ziyade, hegemonik ilişkiler lehine tavizlerin de verildiği bir süreçtir. Örneğin Sovyetler Birliği'nin 1954'te yeniden ILO'ya üye olması ve bazı Sovyet temsilcilere üst düzey mevkiler sunulması sembolik te olsa bu ilişkilerin yansıması olarak önemlidir. Hatta bu ve benzeri durumlar ABD ve ILO arasındaki gerilimleri bazı dönemler giderek tırmandırmış ve süreç 1970'te ABD'nin ILO'nun fonlarını kesmesine kadar varmıştır (Cox, 1977: 394-407). Yani kuruluşundan itibaren ILO'nun emeğin sorunlarıyla 'mücadele eden' bir işlevden ziyade Batılı ülkeler ve uluslararası sendikal örgütler tarafından mücadele edilen bir alan işlevi gördüğü söylenebilir.

Emeğin ILO üzerinden uluslararası kontrol ve dizaynında iki temel unsur etkili olmuştur. Bunlardan birincisi çatışmanın kurumsallaşması, ikincisi ise korporatizmdir. Çatışmanın kurumsallaşması açısından bakıldığında, devam eden üretim sürecinin bir özelliği olan sınıf mücadelesi, toplu pazarlık gibi süreçlerle denetlenmesi gereken bir durumdur. Bu bağlamda ILO'nun da temeli olan işçi, işveren ve devlet üçlü yapısı çatışmasızlık üzerine kuruludur ve bu yapı emeğin kamu politikalarının yarattığı ve sürdürdüğü bir uyum içinde yönetimle bütünleşmesinin bir tasavvurudur. Korporatizm açısından ise emek iki biçimde kontrol ve dizayn edilmektedir. Birincisi çok uluslu şirketlerin yerel şubeleri tarafından yönetilen bürokratik paternalizmdir. İkincisi ise sendikaların siyasi seçkinler tarafından kontrol edildiği bir devlet korporatizmidir. Her iki biçimin de ortak özelliği, emeğin çıkarlarını öncelemek yerine iş dünyası ve hükümetlerle daha entegre ilişkiler kurarak bu ilişkileri korumak, çağın üretim ilişkilerine göre dönüştürmek ve yeniden üretmek olmuştur. Hatta yerleşik sendikaların bu yeni korporatist uyumun karşısında yer almak yerine uzlaşmacı adımları sürdürmeleri 1960'lı ve 70'li yıllarda işçilerin sendika temsilcilerini de karşılarına alarak çok sayıda protesto gösterileriyle sonuçlanmıştır (Cox, 1977: 407-408).

Emeğin uluslararası kontrol ve dizaynının kapitalist üretim ilişkileri lehine sağlanmasını ILO üzerinden gerçekleştirme çabalarının genel motivasyonu, hegemonyanın yönetici ve aydınlar sınıfı arasında kurulacak ilişkilere önemli ölçülerde bağlı oluşudur. Emek dünyası üzerinde kurulacak tahakküm, ILO'nun çatışmaları önlemek için ince ve etkili biçimde kendi bünyesindeki personelleri dizayn ederek ve değiştirerek bürokratik kontrolü sürmesine bağlıdır. Bunun ötesinde, bu kontrolü sürdürmek için ILO, entelektüel alanla da sıkı ilişkiler yürütmüştür. Bu türden ilişkiler ilk bakışta elbette ki normal görünmektedir. Ancak normal olmayan, ILO'nun bu ilişkileri emeğin çıkarını önceleyerek değil, mevcut kapitalist üretim ilişkilerini önceleyerek sürdürmesidir. Örneğin, 1966 yılında ILO desteğiyle kurulan ve genel sekreterliğine ILO Genel Müdürü'nün seçildiği IIRA (Uluslararası Endüstriyel İlişkiler

Derneği-*International Industrial Association*), uluslararası akademik alanda iktisatçı, sosyolog ve siyaset bilimcileri endüstriyel alanda çalışmalar yürütmek üzere bir araya getirmiştir. Bu birlikteki amaç endüstri ilişkilerine Anglo-sakson bir bakış açısı getirmektir ve faaliyet yürüttüğü yıllarda fikirleri alana önemli ölçüde kök salmıştır. Ancak 1970'lerin sonlarındaki krizlerden sonra yoğun biçimde dernekten ayrılmalar başlamış ve sonraları derneğin teşvikleri kaldırılmıştır. Giderek etkisi azalan dernek, dönemin egemen endüstriyel ideolojisinin bir yansıması olarak kalmıştır (Cox, 1977: 420).

ILO'nun öncü faaliyetleriyle ya da farklı kesimlerin ILO üzerinden yürüttüğü faaliyetler hegemonik ilişkilerin bir parçası olmakla beraber, bu ilişkilerin sistematik olarak yürütüldüğü söylenemez. Kott (2019)'a göre ILO bünyesinde tarihi bir çelişkiyi barındırmaktadır. ILO'nun tarihi söylemlerinden olan 'sosyal adalet' ve bu söylemde somutlaşan 'emeğin metadan arındırılması' vurgusu, örgütün ekonomik küreselleşme sürecindeki rolüyle çelişmektedir. ILO için sosyal ilerlemenin temel koşulu her dönemde ekonomik performans olmuştur ve büyüme, üretkenlik ve tüketim gibi kavramlar her zaman ön planda olmuştur (Kott, 2019: 10).

Emek dünyası üzerinde böylesine bir tarihsel işleve sahip olan ILO ve emek dünyasıyla ilişkili faaliyetler yürüten diğer uluslararası kuruluşlar, günümüzde gündemleri, söylemleri ve eylemleri itibarıyla çocuk emeğiyle mücadele konusunun da muhatabıdır. Bu bölümün girişinde de ifade edildiği üzere, çocuk emeğiyle uluslararası mücadelenin öncülüğünü uluslararası kuruluşlar yürütmektedir. Bu kuruluşları ontolojik olarak konumlandırıdığımızı göre şimdi uluslararası alanda çocuk işçiliğiyle mücadele politikalarını daha ilişkişel olarak irdeleyebiliriz.

3.2. Uluslararası Alanda Çocuk İşçiliği ile Mücadele Politikaları

Çocuk emeği sorunu, çocukların kategorileştirilerek sadece çocuklara özgü çözüm önerilerinin gündeme gelmesi gereken bir sorun alanı değildir. Çalışan çocuklar sorunu sınıfsal olarak yoksul, düşük ücretli, sosyal ve ekonomik güvencesi olmayan ve gelir ya da üretim aracı açısından mülksüz kesimleri çevreleyen bir sorundur. Bu kesimlerden olan aileler çocuklarıyla beraber emek sürecinin bileşenleridir. Böylesine bir emek sürecinde çocuk emeği, esaslı ve sürekli bir güvence olmaksızın, ailenin kendini yeniden üretmesinin zorunlu bir sonucudur. Soruna bu açıdan bakıldığında, günümüze kadar tarihsel bir sorun olarak gelmiş çocuk işçiliğine karşı tarihsel bir mücadele sürecinden söz etmek mümkün değildir. 3. Bölüm'ün başında da belirtildiği üzere mücadele kavramı, soruna atfedilen anlamdan ve mücadele sürecinden beklenen adımlardan bağımsız değildir. Bununla beraber, çocuk işçiliğine karşı 'mücadele' söylemi adı altında olmasa da, çocukların çeşitli açılardan korunmasına yönelik uluslararası düzenlemelerin yaklaşık yüz yıllık bir tarihi olduğu söylenebilir. Birinci ve İkinci

Dünya Savaşı arası dönemde ILO tarafından ve İkinci Dünya Savaşı sonrası BM tarafından kabul edilen uluslararası sözleşme ve bildirgeler çocukların çeşitli açılardan korunmasına ilişkin uluslararası işbirliği için atılan adımlardır. ILO'nun başta sanayi olmak üzere, çeşitli istihdam alanlarındaki asgari yaş sözleşmeleri, Milletler Cemiyeti tarafından 1924 yılında kabul edilen Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi, BM'in 1959 yılında kabul ettiği Çocuk Hakları Evrensel Bildirgesi, 1965 tarihli Avrupa Sosyal Şartı'nda yer alan bazı hükümler ve yine ILO'nun 1973 yılında kabul ettiği 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi çocuk hakları konusunda uluslararası alanda atılan adımlardandır.

Çocuk işçiliğiyle mücadele söyleminin ve buna yönelik politika üretme çabalarının ise esas olarak 1980'li yılların sonu ile 1990'lı yılların başlarından itibaren oluşmaya başladığı görülmektedir. Bu bağlamda kabul edildikten sonra sözleşmeyi onaylayan ülkelerin sayısı ve sözleşmenin hükümlerinin bu ülkeleri bağlayıcı niteliği açısından çocuk işçiliğiyle mücadele sürecini BM Genel Kurulu tarafından 1989 tarihinde kabul edilen Çocuk Haklarına Dair Sözleşme ile başlatmak mümkündür. Bu sözleşmeden itibaren uluslararası alanda çocuk işçiliğiyle mücadele söyleminin ve mücadeleye yönelik politika çabalarının giderek arttığı görülmektedir. Bu sözleşmenin kabul edilmesinden iki yıl sonra, 1991 yılında ILO tarafından Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesine İlişkin Uluslararası Program (IPEC-About the International Programme on the Elimination of Child Labour) hayata geçirilmiş ve bu program çerçevesinde uluslararası alanda çok sayıda proje yürütülmüştür. 1999 yılına gelindiğinde ise yine ILO tarafından 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi kabul edilmiştir.

Büyük ölçüde 1990'lı yıllarda başlayan çocuk işçiliğiyle mücadele gündemi 2000'li yıllarla beraber artmaya başlamış ve ILO 2002 yılında 12 Haziran Dünya Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Günü'nü ilan etmiştir. İlerleyen yıllarda ise uluslararası alandaki bu mücadele gündemi ulusal hükümetlerin çocuk işçiliğine yönelik çeşitli eylem planlarına dahil olmalarıyla sonuçlanmış ve bu durum çocuk işçiliğine yönelik ulusal mevzuatlara da yansımıştır. Uluslararası açıdan, son olarak Devlet Başkanları, üst düzey BM temsilcileri ve sivil toplum örgütleri temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilen ve kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedefleri arasında çocuk işçiliği sorununa ilişkin maddelere de yer verilmiştir.

3.2.1. Çalışan/Çalıştırılan Çocuklara Yönelik İlk Düzenlemeler

1919 yılında yayınlanan ve ILO'nun ilk Anayasası'nı oluşturan Versay Barış Antlaşması'nın 8. Bölümü, uluslararası alanda çalışma ilişkilerine dair ilk düzenlemelerdir. Antlaşmaya taraf olan devletlerin özel ve acil olarak onaylamaları gerektiği belirtilen dokuz

maddelik bu bölümün 6. Maddesi'nde "Çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması ile çocuk ve gençlerin eğitimlerine devam edebilmeleri ve uygun fiziki gelişimleri için çalıştırılmalarının önündeki engellerin ortadan kaldırılması" ifadesi yer almıştır (ILO, 1923: 345). Ancak bildirinin bu bölümünde çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasının ne anlama geldiğine dair başka bir bilgi yer almamıştır.

1919 Anayasası'nda çocuk işçiliğine dair bu muğlaklığı asgari yaş sözleşmeleriyle gidermeye yönelik adımlar atmaya başlayan ILO, 1919'dan 1932'ye kadar altı tane asgari yaş sözleşmesi kabul etmiştir. Bu sözleşmelerden ilki 5 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi'dir. Endüstri alanına yönelik hükümler içeren bu sözleşmenin 2. Maddesi'nde "On dört yaşından küçük çocukların, aynı aile fertlerinin çalıştırıldığı bir teşebbüs dışında, herhangi bir kamu veya özel sınai teşebbüs ya da bu teşebbüslerin herhangi bir dalında çalıştırılmayacağı" ifade edilmiştir. Ancak bu maddedeki hükümler aile fertlerinin çalıştırıldığı işletmeler dışında kalan tüm çocukları kapsamamaktadır. Sözleşmenin 3. Maddesi'ne göre çocukların teknik okullarda yaptıkları işlerde 2. Madde'nin uygulanmayacağı ifade edilmiştir. Yine, sözleşmenin 5. Maddesi Japonya'ya çalışma yaşının 12'ye kadar düşürme esnekliği sağlarken, 6. Madde Hindistan'da 2. Madde'nin hükümlerinin uygulanmayacağı yönünde olmuştur. Ayrıca 6. Madde'ye göre Hindistan'da kas gücüne dayalı, on kişiden fazla işçinin çalıştırıldığı fabrikalarda, madenlerde ve taş ocaklarında asgari yaş şartı sadece 12 ile sınırlı kalmıştır.⁵²

1919 yılından itibaren ILO tarafından kabul edilen asgari yaş düzenlemelerinin birbirinden tek farkı farklı sektörlere ilişkin düzenlemeler olmalarıdır. Asgari yaş sözleşmelerinden 7 No'lu Sözleşme'de (deniz)⁵³, 10 No'lu Sözleşme'de (tarım)⁵⁴ ve 33 No'lu Sözleşme'de (endüstri dışı istihdam)⁵⁵ asgari çalışma yaşı 14 olarak belirlenmiştir. Ancak bu sözleşmelerin ortak özelliği, yapılan işlerin niteliğine, kontrol ve denetim şartının sağlanmasına veya başka koşulların oluşmasına bağlı olarak 14 yaş şartının aşağıya çekilebilmesidir. Hatta ILO'nun 1919 tarihli 6 No'lu Sözleşmesi olan Gençlerin Gece Çalışması (Endüstri), 2. Madde'de 18 yaş altı gençlerin sanayi kuruluşları ya da bunların herhangi bir kolunda çalıştırılmasını yasaklarken, aynı Madde'de "işin doğası gereği gece-gündüz kesintisiz

⁵² C005 – Minimum Age (Industry) Convention, 1919 (No.5) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312150:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).

⁵³ C007 – Minimum Age (Sea) Convention, 1920 (No.7) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312152:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).

⁵⁴ C010 – Minimum Age (Agriculture) Convention, 1921 (No.10) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312155:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).

⁵⁵ C033 – Minimum Age (Non-Industrial Employment) Convention, 1932 (No.33) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312178:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).

yapılması gereken demir ve çelik imalatı, cam işleri, kağıt imalatı, ham şeker imalatı, altın madenciliği gibi işlerde 16 yaşından büyük gençler gece çalıştırılabilir” ifadesi yer almıştır. Dahası, bu sözleşmenin 4. Maddesi kontrol altına alınamayan ve işin akışını engelleyen durumlarda gece çalışma yaşını 16’ya indirmiş, 5. ve 6. Madde’ler Japonya’da 15 yaş ve Hindistan’da 14 yaşına kadar çalışmaya izin vermiştir. 7. Madde’de ise acil durumlarda ve kamu yararının gerektiği durumlarda 16-18 yaş arası gece çalışma yasağının Hükümet tarafından askıya alınabileceği ifade edilmiştir.⁵⁶

ILO’nun çocuk ve gençlerin çalışmasına ilişkin iki savaş arası dönemdeki bu ilk düzenlemeleri olan Asgari Yaş Sözleşmeleri ve Gençlerin Gece Çalıştırılmasına Dair Sözleşme, 1937-1959 yılları arasında revize edilerek tekrar kabul edilmiştir. Ancak bu revize sözleşmeler çocukların asgari çalışma yaşını 15’e yükseltse de, üretim sürecinin koşullarına göre hükümetlere bu yaş sınırlamasını da esnetebilme imkânı sağlanmıştır.

ILO’nun temel ilke ve amaçlarını oluşturan 1919 tarihli Versay Barış Antlaşması’ndan 1973 yılında kabul edilen 138 No’lu Asgari Yaş Sözleşmesine kadar, elli dört yıl boyunca çalışan çocuklara yönelik düzenlemelerin sanayi kapitalizminin çıkarları doğrultusunda olduğu ve koruma yönünün sadece kağıt üzerinde kaldığı görülmektedir. Daalen ve Hanson (2019)’un da belirttiği gibi, bu dönemde çocuk işçiliğinin çeşitli biçimlerine pragmatik bir yaklaşım benimsenmiştir. Hatta bu yaklaşım, ILO’nun yeni yapılanma sürecine girdiği ve BM’in bir uzman kuruluşu olduğu geçiş döneminde de devam etmiş ve temel Anayasal metni olan 1944 tarihli Philadelphia Bildirgesi’de çocuk işçiliğine dair bir hüküm yer almamıştır. Ancak bir yıl sonra Paris’te toplanan konferansta 1919 Versay Antlaşması’na atıf yapılarak, kağıt üzerinde de olsa, ILO’nun çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik taahhüdü tekrardan yer almıştır (Daalen ve Hanson, 2019: 4).

ILO’nun kabul ettiği sözleşmeler dışında, uluslararası alanda çocuklara yönelik ilk düzenlemeler diyebileceğimiz, beş maddeden oluşan 1924 tarihli Cenevre Çocuk Hakları Beyannamesi’nde ve 20 Kasım 1959’da kabul edilen ve 78 Üye Devletin tamamının oy birliğiyle kabul edilen Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi’nde çocukların çeşitli açılardan korunmasına yönelik maddeler yer almıştır. Bunlardan Cenevre Beyannamesi çocukların çalışmasıyla ilgili bir içeriğe yer vermemekle beraber, 4. Madde’de “Çocuğun hayatını kazanabilecek hale getirilmesi ve her türlü istismara karşı korunması” ifadesi yer almıştır.⁵⁷ Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi’nde ise çocuk; evrensel olarak, fiziksel,

⁵⁶ C006 – Night Work of Young Persons (Industry) Convention, 1919 (No.6) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312151 (erişim tarihi: 16.04.20 21).

⁵⁷ Declaration of the Rights of the Child, 1959. <https://www.humanium.org/en/declaration-rights-child-2/> (erişim tarihi: 19.04.20 21).

zihinsel, sosyal, ahlaki ve ruhsal olarak özgür ve onurlu bir şekilde gelişmesi gereken bir insan olarak kabul edilmiştir. Bildirgenin 9. Maddesi'nde çocukların çalışma ve çalıştırılmasıyla ilgili olarak şu ifadeler yer almıştır:

Çocuk, her türlü ihmal, zulüm ve sömürüye karşı korunur. Çocuk, her ne biçimde olursa olsun, ticaret konusu olamaz. Çocuk, uygun bir minimum yaş sınırına ulaşmadan önce çalıştırılmaz; hiçbir durumda sağlığına ve eğitimine zarar verecek ve bedensel, zihinsel ya da ruhsal gelişmesine engel olacak bir işte çalıştırılmaz veya çalışmasına izin verilemez.⁵⁸

Genel olarak, çocukların çalışma veya çalıştırılmasına yönelik uluslararası alandaki ilk düzenlemelere bakıldığında, çocuk işçiliğiyle mücadeleden ya da en azından mücadelenin temellerinin atıldığından söz etmek mümkün değildir. 1970'li yıllara kadar olan bu düzenlemeler ağırlıklı olarak dönemin egemen üretim biçimi olan sanayi kapitalizmine yöneliktir ve çocukların çalışmalarıyla ilgili sözleşmeler pragmatik ve esnek biçimde buna yönelik olarak kaleme alınmıştır. Bunun da ötesinde, düzenlemeler gelişmiş sanayi ülkelerinin mevzuatları ölçü alınarak oluşturulmuştur. Bu nedenle de sözleşmeye taraf olan çevre ülkelerin, oluşturulan bu mevzuatlara uymaları beklentisiyle adımlar atılmış, bunun çoğu zaman mümkün olmaması nedeniyle de tavizler verilerek sözleşme hükümlerinde çeşitli esneklikler sağlanmıştır. Ancak tüm bunlardan daha da temeli, 1970'lere kadar, elli yılı aşkın bir süre boyunca çocukların çalıştırılmaları konusunda çeşitli biçimlerde yapılan düzenlemelerde genel olarak çocukların ve çalışan çocukların korunmasına yönelik siyasal, toplumsal ve ekonomik mekanizmanın nasıl oluşturulacağına dair bir girişimin olmamasıdır.

3.2.2. 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi (1973)

Uluslararası Çalışma Konferansı'nın 26 Haziran 1973 yılında Cenevre Toplantısı'nın 58. Oturumunda kabul edilen ve toplamda 173 ülke tarafından onaylanan İstihdama Kabulde Asgari Yaşa İlişkin 138 No'lu Sözleşme (C138) önceki asgari yaş sözleşmelerinden “çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması” vurgusuyla ayrılmaktadır. Uluslararası alanda çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik olarak 1970'lerin başında gelen bu girişim kuşkusuz dönemin koşullarıyla da ilgilidir. Çünkü 1970'li yıllar, çoğu iktisat çevrelerince de kabul gördüğü üzere, 1930'lardan itibaren hayata geçirilmeye başlayan korumacı, keynezyen iktisadi politikaların terk edilmeye başladığı ve refah devletini niteleyen ‘altın çağ’ yıllarının sonuna gelindiği bir kesite tekabül etmektedir. Buna bağlı olarak, bu dönemsel kesitin iki sürecin başlangıcının kesişim noktasında yer aldığını söylemek mümkündür. Bunlardan birisi, 1945'lerden itibaren

⁵⁸ Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi, 20 Kasım 1959, <https://www.maltepe.edu.tr/Content/Media/CkEditor/29042020025606457-cocukhaklari.pdf> (erişim tarihi: 19.04.20 21).

ivme kazanan küresel kapitalizme bağlı olarak 1970’li yıllarda Batı sermayesinin çevre ülkelere kaydırılmaya başlamasıyla buralarda meydana gelen ucuz işgücüne dayalı sömürü ilişkilerinin oluşmaya başlamasıdır. Diğerisi ise, 1970’li yılların ulusal ölçekte, 1950’li ve 60’lı yıllar boyunca işçi sınıfına görece önemli sosyal ve ekonomik haklar getiren sosyal politika uygulamalarının terkedilmeye başlandığı ve rotanın neoliberal ekonomi politikalarına çevrildiği yıllar olmasıdır. Her iki durumun da toplumsal sonucu kitlesel işsizlik, yoksulluk ve bunlara bağlı olarak çocuk işçiliği olmuştur.

1970’li yıllarda altın çağın sonuyla artmaya başlayan kitlesel işsizlik, uluslararası çevreler tarafından çocuk işçiliğine karşı yeni ve daha kapsamlı bir yasal araç oluşturulması gerektiği konusunda tartışılmaya başlanmıştır (Daalen ve Hanson, 2019: 5). Bu tartışmalardan sonra “çocuk işçiliğinin tamamen ortadan kaldırılmasını sağlamak amacıyla, sınırlı sayıdaki sektöre uygulanabilen önceki asgari yaş sözleşmelerinin yerini alacak, konuyla ilgili uluslararası belge niteliği taşıyacak bir sözleşme oluşturmanın zamanının geldiği dikkate alınarak” 26 Haziran 1973 günü 138 No’lu sözleşme kabul edilmiştir (C138, önsöz).

Bu sözleşmenin 1. Maddesi, üye devletlerin çocuk işçiliğini ortadan kaldırmasını ve çalışmaya kabulde gençlerin fiziki ve zihinsel gelişimlerini olumsuz etkilemeyecek asgari yaş sınırlarını belirleyecek ulusal politikalara yönelmelerinin taahhüdünü talep etmektedir. Sözleşme’nin 3. Maddesi’ne göre “Niteliği veya yürütüldüğü koşullar nedeniyle gençlerin sağlığını, güvenliğini veya ahlakını tehlikeye atabilecek herhangi bir işe kabul için asgari yaş 18’den küçük olamaz”. Ancak yine 3. Madde’nin diğer hükümlerinde ve Sözleşme’nin diğer bazı Maddeleri’nde ifade edildiği üzere, buradaki 18 yaş koşulu da çeşitli biçimlerde esnetilerek aşağı yaş seviyelerine çekilebilmektedir. 3. Madde’ye göre “ilgili makamlara danışılmaları ve sağlıklarını tehdit etmeyecek koşullarda gençlerin istihdamına 16 yaşından itibaren izin verilebilir”. 4. Madde’ye göre de sözleşmeye taraf ülkeler “özel ve önemli sorunları olan sınırlı istihdam ve çalışma kategorilerini bu sözleşmenin uygulanmasından muaf tutabilir”. Bununla beraber Sözleşme’nin 5. Maddesi’ne göre “maden, taş ocağı, imalat, inşaat, elektrik, gaz ve su ile ilgili sıhhi hizmetler, taşımacılık ve depolama gibi alanlarda sözleşme hükümleri asgari olarak uygulanacaktır” (C138).

Sözleşme’nin 6. Maddesi’nde “mesleki ve teknik eğitim veren okullarda veya diğer eğitim kurumlarında yapılan işlerde 14 yaşına kadar yaş şartının aranmayacağı” ifade edilmiştir. Bu Madde de diğer maddeler gibi yetkili makamlara veya ilgili işçi ve işveren örgütlerine danışılma ve buradaki çalışmanın eğitimin bir parçası olması vurgusu yapılmıştır. Ayrıca Sözleşme’nin 7. Maddesi “13-15 yaş arası çocukların eğitimlerini ve sağlıklarını tehlikeye atmayacak hafif işlerde çalışmalarına izin vermektedir (C138).

138 No'lu Sözleşme'ye genel olarak bakıldığında, 'çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması' söyleminin yanı sıra, çocuk ve gençlerin sağlığını ve eğitim hayatını tehlikeye atacak işlerde 18 yaş sınırını koyması önemlidir. Her ne kadar da çeşitli biçimlerde bu yaş sınırı esnetilerek aşağıya çekilebilmeye müsait olsa da, Sözleşme'nin işaret ettiği bazı zorlayıcı işlerde 18 yaş sınırının getirilmesi ve daha sınırlı alanlara yönelik olarak oluşturulmuş önceki asgari yaş sözleşmelerini tadil etmesi kayda değerdir. Ancak bu sözleşmeyi de çocuk işçiliğinin nedenleri bağlamında daha temelden ele alacak olursak, yine sorunu çözebilecek bir potansiyele sahip olduğunu söyleyemeyiz. Diğer sözleşmelerden 'çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması' söylemiyle ayrılan bu sözleşme de sorunun kaynağının ne olduğuna ve nasıl çözüleceğine dair somut bir çerçeve çizmemektedir. Çocuk işçiliğinin temel nedeninin yoksulluk olduğunun hemen herkes tarafından kabul edildiği bir durumda, sözleşmenin çalışan çocukların maddi yaşam koşullarının nasıl iyileştirileceği, bu koşulların nasıl garanti altına alınacağı, bunun ulusal hükümetler tarafından bağlayıcılığının ve yaptırımlarının neler olacağı ve sorunların çözümünde eylemsel olarak nasıl entegre bir mekanizma oluşturulacağına dair hukuki bir içerikten yoksun olduğu ortadadır.

3.2.3. Uluslararası Çocuk Yılı (1979)

21 Aralık 1976'da BM Genel Kurulu, 1979 yılının Uluslararası Çocuk Yılı (UÇY) olmasına oybirliğiyle karar vermiştir. Bu yılın çocuk yılı olarak belirlenmesindeki temel amaç; yasa koyucular ve halk nezdinde çocukların özel ihtiyaçları konusundaki bilinci geliştirmek ve kalkınma planları çerçevesinde devletleri çocukların sosyal ve ekonomik hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmeleriyle ilgili programlar geliştirmeye teşvik etmektir. Çağrı metni, tüm devletleri çocukların esenliğinde kalıcı bir iyileşme sağlamak için, güçlendirilmiş kalkınma yardımları da dâhil olmak üzere, çocukların yararlandığı hizmetlerin kaynaklarını arttırmayı teşvik etmeye yöneliktir. Önemli ölçüde BM kaynaklarıyla finanse edilen bu organizasyon öncelikli olarak çocuk refahını ve sosyal gelişimi teşvik etmek için çalışmalar yürütmüştür. Bu kapsamda çocuk istismarı, cinsel sömürü, sokak çocukları ve engelli çocuklar, sömürüye dayalı çocuk işçiliği ve bebek ölümleri konularında çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Lindkvist, 2019: 203-206).

Jupp (1989), çocuklara yönelik bu uluslararası çabanın somut hizmet ve yardımlar açısından 1979'a kadar yapılanların en büyüğü olduğunu ifade etmektedir. Uluslararası Çocuk Yılı kapsamında eğitim, sağlık ve sosyal sigorta bütçeleri ile ulus ötesi yardımların miktarı arttırılmıştır. Bunların uzantıları olarak aile ödenekleri uygulamaya konulmuş ve çocuklara çok

sayıda oyun alanları yapılmıştır. Ayrıca UÇY'nin ilanıyla beraber, yazılı ve görsel medyada çocukların sorunları daha fazla yer almaya başlamıştır (Jupp, 1989: 31).

UÇY'den sonra çocukların yaşam koşullarında kayda değer bir gelişimin olup olmadığı tartışma konusudur. Jupp (1989)'a göre tüm girişimlere rağmen UÇY'den sonraki on yılda çocukların durumu daha da kötüye gitmiş, yoksul çocukların sayısı artmıştır. Küresel ekonomik durgunluğun da etkileriyle alt ve orta sınıfa mensup çocukların giderek daha fazla yoksullaşması sosyal hareketlilikte de gerilemeye yol açmıştır. Bunun da ötesinde, yoksul kesimlere yönelik artan ilgisizlik, zamanla ayrıcalıklı elitlerin bu durumu bilinçli bir sosyal kontrol aracı olarak kullanmasıyla sürmüştür (Jupp, 1989: 32).

Nieuwenhuys (1996)'a göre ise sorunlar genel olarak uluslararası kuruluşların perspektifinden kaynaklıdır. 1979 UÇY'yi takiben ILO, UNICEF ve WHO gibi uluslararası örgütlerin çocuk işçiliği yayınlarının etkisi altında yürütülen çalışmalar, tüm eleştirilere rağmen neoklasik yaklaşımın “sorunu hanehalkı ekonomisine indirgediği” temel mantığını sürdürmüşlerdir. Bu yayınların tipik özelliği, sorunun yasalar yoluyla çözülebileceğine olan gayretli bir inanca sahip olmalarıdır. Batı'nın ideal çocuk kabulünü dünyanın geri kalanındaki yoksul ailelerle genişletme arzuları da bu çalışmaların bir başka özelliğidir. Yayınlarda soruna yönelik olarak Batı ahlaki değerlerinin sürekli olarak öne sürülmesi kavram kargaşasına neden olmaktadır. En belirgin karmaşa ise ahlaki baskı ile çocukların ekonomik sömürüsü arasındadır. Ahlaki baskıdan yola çıkarak sorunu yoksulluk, cehalet, açgözlülük ve zulüm gibi kavramlara indirgeyen bu yaklaşımlar, çocuk işçiliğinin temel nedeni olan sömürünün çocuk işçiliğinin tarihsel ve toplumsal koşullarını görmezden gelmektedir (Nieuwenhuys, 1996: 242).

Bu bağlamda, UÇY'nin ilanı ve sonrasındaki yardım faaliyetlerinin süresizliği olağan bir durumdur. Her ne kadar bu faaliyetler yoksul çocuklara yönelik ekonomik katkıları içerse de, bu katkılar neoliberal ekonomi politikalarının başlarında oluşan kriz potasında erimiştir.

3.2.4. Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşme (1989)

1980'li yıllar dünyada sosyal ve ekonomik açıdan köklü dönüşümlerin temellerinin atılmaya başlandığı yıllardır. Bu yılların emek açısından karakteristik özelliği, çokuluslu şirketler aracılığıyla küresel ekonomiye entegre olmuş uluslararası iş bölümünün yayılmaya başlamasıdır. Yeni küresel kapitalizmin temel dinamiği, sermayesini, yönetimini ve teknolojik gücünü merkezde toplayan çokuluslu şirketlerin üretim sürecini gelişmemiş çevre ülkelere kaydırarak buradaki ucuz işgücünü kullanmasıdır. Emek arzının esnek olduğu bu ülkelerde ücretlerin düşük ve sektörel ağırlığın genellikle küçük işletme biçiminde olması, bu ülkelerde emek kontrol biçiminin piyasa ve basit kontrol biçiminde sağlanabilmesine imkan tanımıştır.

Bu açıdan merkezi merkez ülkeler olan çok uluslu şirketlerin üretim sürecinin emek yoğun bölümünü çevre ülkelere kaydırması şaşırtıcı değildir (Köse ve Öncü, 200:74-77).

Üretim sürecinin küresel meta zincirleri yoluyla çevre ülkelere kaydırılması sadece çok uluslu şirketlerin girişimlerinin bir sonucu değildir. 1980’li yıllarda neoliberal politikaların kök salması ve derinleşmesinde IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası örgütler kritik rol oynamış ve az gelişmiş ülkelerin yabancı sermaye yatırımlarına, dış ticarete ve teknoloji yatırımlarına açık hale gelmelerine yönelik adımlar atarak çok uluslu şirketlerin önündeki engelleri kaldırmaya başlamıştır. Gelişmiş sanayi ülkelerinin uluslararası kuruluşların kontrolüyle beraber bu neoliberal atılımları uygulamaya başlaması ve diğer taraftan aynı yıllarda verimlilik artışının yavaşlamaya başlaması, bu ülkeler için üç temel unsuru ön plana çıkarmıştır. Bunlardan birincisi, az gelişmiş ülkelerin sosyalist bloka ek olarak ayrı bir güç oluşturmaya başlamasıdır. İkinci unsur az gelişmiş ve yeni sanayileşen ülkelerde ivme kazanan sanayileşme çabalarının gelişmiş sanayi ülkelerinde uluslararası rekabet gücü açısından yarattığı kaygılardır. Üçüncüsü ise borç krizinin gelişmiş ülkelerin finans piyasalarında yarattığı sorunların bir sonucu olarak, az gelişmiş ülkelerin borçlarını ödeme koşulunun bu ülkelerin ihracata yönelmeleri olduğuna yönelik görüşlerin yaygınlaşmasıdır. Özellikle Dünya Ticaret Örgütü’nün daha aktif rol oynadığı bu süreçlerde, çok uluslu şirketlerin önündeki engeller kaldırılırken ve az gelişmiş ülkelerin ekonomileri dışa açık hale gelirken, bu ülkelerde ‘emek ve çevre standartları’ ile ‘rekabet politikası’ gibi konular bu çerçevede gündeme gelmeye başlamıştır (Şenses, 2004: 2-3).

Söz konusu bu dönüşümlerin gelişmemiş, az gelişmiş veya sanayileşmekte olan ülkeler açısından birbiriyle bağlantılı iki sonucu vardır. Birincisi bu dönüşümlerin çevre ülkelerde kitlesel işsizlik ve yoksulluk gibi sorunlara yol açması ve başta kadınlar ve çocuklar olmak üzere ucuz işgücüne dayalı uluslararası bir sömürü rejimini yaratmış olmasıdır. İkincisi ise çevre ülkelerdeki ekonomik ve siyasi elitlerin bu düzenle uzlaşma girişimlerine de bağlı olarak sanayi alanında görece belli bir rekabet avantajı elde etmeye başlamasıdır. Bu bağlamda, 1970’li yıllarda cılız bir söylem olarak gündeme gelen çocuk işçiliği, 1980’li yıllardaki bu dönüşümlerle beraber uluslararası alanda daha fazla önem verilen bir konu olmaya başlamıştır. 1980’lerin sonuna gelindiğinde ise gerek neoliberal dönüşümün az gelişmiş ülkelerde yol açtığı çocuk emeği sömürüsü, gerek ise bu ülkelerin çocuk emeğine bağlı biçimde rekabet avantajı elde etmeye başlaması nedeniyle Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda 20 Kasım 1989’da 54 Maddeden oluşan Çocuk Haklarına Dair Sözleşme kabul edilmiştir.

Bu sözleşmenin 1. Maddesi çocuğun tanım ve kapsamını “...reşit olma durumu hariç, 18 yaşın altındaki herkes” olarak yapmaktadır. Çocuk işçiliğiyle ilgili olarak ise Sözleşmenin 32. Maddesi genel referans kaynağıdır:

1. Taraf Devletler, çocuğun, ekonomik sömürüye ve her türlü tehlikeli işte ya da eğitimine zarar verecek ya da sağlığı veya bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlâksal ya da toplumsal gelişmesi için zararlı olabilecek nitelikte çalıştırılmasına karşı korunma hakkını kabul ederler.
2. Taraf Devletler, bu maddenin uygulamaya konulmasını sağlamak için yasal, idari, toplumsal ve eğitsel her önlemi alırlar. Bu amaçlar ve öteki uluslararası belgelerin ilgili hükümleri göz önünde tutularak, Taraf Devletler özellikle şu önlemleri alırlar:
 - İşe kabul için bir ya da birden çok asgari yaş sınırı tesbit ederler;
 - Çalışmanın saat olarak süresi ve koşullarına ilişkin uygun düzenlemeleri yaparlar.
 - Bu maddenin etkili biçimde uygulanmasını sağlamak için ceza veya başka uygun yaptırımlar öngörürler.

Çocuk işçiliğiyle mücadele konusunda yapılan çalışmalarda genellikle Sözleşme’nin bu maddelerine atıf yapılarak 18 yaş altı çocukların istihdamdan çekilerek eğitime yönlendirilmeleri gerektiği görüşüne yaslanılmaktadır. Sözleşmenin 28. Maddesi çocuğun eğitim hakkını garanti altına yöneliktir. Bu Madde’ye göre:

1. Taraf Devletler, çocuğun eğitim hakkını kabul ederler ve bu hakkın fırsat eşitliği temeli üzerinde tedricen gerçekleştirilmesi görüşüyle özellikle:
 - İlköğretimi herkes için zorunlu ve parasız hale getirirler;
 - Ortaöğretim sistemlerinin genel olduğu kadar mesleki nitelikte de olmak üzere çeşitli biçimlerde örgütlenmesini teşvik ederler ve bunların tüm çocuklara açık olmasını sağlarlar ve gerekli durumlarda mali yardım yapılması ve öğretimi parasız kılmak gibi uygun önlemleri alırlar;
 - Uygun bütün araçları kullanarak, yüksek öğretimi yetenekleri doğrultusunda herkese açık hale getirirler;
 - Eğitim ve meslek seçimine ilişkin bilgi ve rehberliği bütün çocuklar için elde edilir hale getirirler;
 - Okullarda düzenli biçimde devamın sağlanması ve okulu terketme oranlarının düşürülmesi için önlem alırlar.
2. Taraf Devletler, okul disiplininin çocuğun insan olarak taşıdığı saygınlıkla bağdaşır biçimde ve bu Sözleşme’ye uygun olarak yürütülmesinin sağlanması amacıyla gerekli olan tüm önlemleri alırlar.
3. Taraf Devletler eğitim alanında, özellikle cehaletin ve okuma yazma bilmemenin dünyadan kaldırılmasına katkıda bulunmak ve çağdaş eğitim yöntemlerine ve bilimsel ve teknik bilgilere sahip olunmasını kolaylaştırmak amacıyla uluslararası işbirliğini güçlendirir ve teşvik ederler. Bu konuda, gelişmekte olan ülkelerin gereksinimleri özellikle göz önünde tutulur.

Çocuk işçiliğiyle mücadelede genel referans kaynağı olarak gösterilen bu maddelerin yanı sıra, bu mücadelede üzerinde belki daha sık durulması ve ısrar edilmesi gereken madde esasında Sözleşme’nin 26. Maddesi’dir. Çocuk işçiliği sorununun temelinde yoksulluk vardır.

Yoksulluğu derinleştiren ve çocukları işgücü piyasasında çalışmak zorunda bırakan etkenlerden biri ise sosyal güvencesizliktir. Sözleşmesi'nin 26. Maddesi çocukların sosyal güvenliğine ilişkindir:

1. Taraf Devletler, her çocuğun, sosyal sigorta dâhil, sosyal güvenlikle yararlanma hakkını tanır ve bu hakkın tam olarak gerçekleşmesini sağlamak için ulusal hukuklarına uygun, gerekli önlemleri alırlar.
2. Sosyal Güvenlik, çocuğun ve çocuğun bakımından sorumlu olanların kaynakları ve koşulları göz önüne alınarak ve çocuk tarafından ya da onun adına yapılan sosyal güvenlikle yararlanma başvurusuna ilişkin başkaca durumlar da göz önünde tutularak sağlanır.

1989 yılında kabul edilen ve günümüzde 196 devlet tarafından onaylanmış olan bu sözleşme, çocuklara ilişkin temel yaşam hakkından ayrımcılığa, çocuk emeği sömürsünden çocuğun fiziki, sosyal ve ekonomik gelişimine ve daha pek çok konuda taraf devletlere çağrıda bulunmaktadır. Ancak bu metin, sorunlara dair daha kapsamlı bir çerçeve çizmesi bir yana, Batı merkezli uluslararası kuruluş ve devletlerin idealist bir perspektifinden, somut adımlar atmak yerine soyut bir bilinç oluşturmaya yöneliktir. 1980'li yıllardan itibaren yoksulluk ve çocuk işçiliği gibi sorunlar daha çok az gelişmiş çevre ülkelerin sorunlarıdır. Bu sorunların temelinde uluslararası kapitalist yayılımının çevre ülkelerde yarattığı tahribatlar yer almaktadır. Gelişmemiş ve yarı sanayileşmiş çevre ülkeler ile sanayileşmiş kapitalist ülkeler arasındaki makasın giderek daha da açılmaya başladığı 1980'lerin sonunda, bu çevre ülkelerin ulusal hükümetlerinden çocukları işgücü piyasalarından bir anda çekmelerinin ve çocuklara kapsamlı bir sosyal güvenlik desteği sağlamalarını talep etmelerinin gerçekçi adımlar olduğu söylenemez.

3.2.5. IPEC Programı (1992)

1990'lı yıllarda çocuk işçiliğiyle mücadele gündemi uluslararası alanda artmaya başlamış ve eyleme yönelik proje fikirleri yaygınlaşmaya başlamıştır. 1989 tarihli Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin ardından kısa bir süre sonra BM'in öncülüğünde 1990 yılının Eylül ayında New York'ta Çocuklar için Dünya Zirvesi toplantısı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda 20. yy.'ın son on yılı için çeşitli hedefler planlanmış ve toplantıya 71 ülkenin devlet başkanının katılması hem uluslararası örgütler hem de sivil toplum kuruluşları arasında dikkate değer bir etki yaratmıştır.

BM'nin bu faaliyetinden sonra çocuklara yönelik uluslararası düzeyde bir eylem planı ILO'nun da gündemine gelmiştir. Başlarda ILO'nun kendi örgütsel organları arasında tasarlanmış bir proje olan Çocuk İşçiliğinin Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Program (IPEC), Alman Hükümeti'nin ILO'ya beş yıl boyunca yıllık yedi milyon dolar bağış yapacağını duyurmasıyla uluslararası bir boyut kazanmaya başlamıştır. 1992 yılında

oluşturulan bu program iki temel amaca sahiptir. Birincisi çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması ve çalışan çocukların çalışma koşullarının iyileştirilmesi yoluyla korunmasıdır. İkincisi ise çocuk işçiliği sorunu ve bu sorunun sonuçlarına ilişkin küresel farkındalık yaratmaktır. Bu amaçla ILO ilk olarak 1987 yılında başladığı Manila ve Filipinler’de çöp alanlarında çalışan çocuklar üzerine yürüttüğü projeye yönelmiş ve buradaki çocukların koşullarını iyileştirmek üzere kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. 1993 yılında Hindistan ve Tayland’da çeşitli projeler yürüten ILO, bu ülkelerde daha çok çocukların işyerinde korunmalarına öncelik vermiştir. Brezilya’da ise çalışan çocukların işçi hakları bağlamında örgütlenmeleri konusunda çeşitli eğitim faaliyetleri yürütülmüştür (Daalen ve Hanson, 2019: 7).

1990’lı yıllarda IPEC kapsamında yürütülen projeler, uluslararası kuruluşların ve bu kuruluşlarla işbirliği içinde olan ulusal hükümetlerin tarihsel çabalarının tamamlayıcı bir sonucu değil, dünya genelinde neoliberal politikalar yoluyla yaratılan yıkıcı kapitalist süreci çalışan çocuklar açısından dizginlemek ve çocuk emeği yoluyla oluşan küresel rekabet eşitsizliğini ortadan kaldırmaktır. Nitekim 20. yy.’ın son on yılında bu çerçevede atılan adımlar dünyada çocuk emeği sorununa esaslı çözümler getirememiştir. UNICEF’in 2000 yılında yayımladığı dünyada çocukların durumuna ilişkin raporda 1990’lı yılların çocuklar açısından başarısız bir on yıl olduğu ifade edilmiştir. 5 yaşından küçük çocukların günlük ortalama ölüm sayısının 30 bini aşması, her ay 250 bin çocuk ve gencin ölümcül virüse yakalanması ve 20. yy.’ın sonunda 31 milyonu aşkın mülteci içinde çocukların çatışmalara ve oldukça zorlu yaşam koşullarına maruz kalması gibi trajik durumların yanı sıra 1990’ların sonunda halen 5-14 yaş grubunda 250 milyon çocuk işçi vardır. UNICEF Genel Direktörü Carol Bellamy’e göre bu başarısızlığın nedeni vizyonsuzluk, cesaretsizlik, edilgenlik, ihmal ve ülkelerin çocuk haklarını hayata geçirmedeki ahlaki ve yasal yükümlülüklerini yerine getirmemeleridir. Bununla beraber zengin-yoksul arasındaki ekonomik makasın açılması 250 milyon çocuk işçinin varlığının nedenidir (Bellamy, 2000: 2-4).

Esas olarak 2000’li yıllarda faaliyetleri arttırılan IPEC programı 2008 yılından beri 61 milyon doları aşan fon havuzuyla yaklaşık 88 ülkede çeşitli toplumsal kesimlerle teknik işbirliği faaliyetleri yürütmektedir. Bu program çerçevesinde çocuk işçiliğini ortadan kaldırmaya yönelik girişimler ILO’nun insana yakışır iş söyleminin bir yönünü teşkil etmektedir. Bu program çerçevesinde ILO 1992 yılından bu yana çok sayıda proje gerçekleştirmiş. Bu projeler belirli düzeyde ekonomik destek programlarını içerse de, farkındalık oluşturma yönü ağır basmaktadır. Projelerin hayata geçirilmesinde genellikle AB ve ABD fonlarından faydalanılmakta ve genellikle Batılı ülkelerin çevre ülkelere yönelik eşitsiz rekabeti önleyici söyleminin ağır bastığı görülmektedir.

Çocuk işçiliği konusunda Uganda Hükümeti'nin Ulusal Eylem Planı'nın Desteklenmesi Projesi 2008-2012 yılları arasında IPEC kapsamında yürütülen projelerdendir. Büyük ölçüde ABD Çalışma Bakanlığı tarafından desteklenen ve yaklaşık 4.8 milyon Amerikan Doları bütçe ayrılan bu projede 5-17 yaş arası en kötü biçimlerde çalışan çocukların korunmasına yönelik olarak Uganda Hükümeti'nin yasal, politik ve sosyal temelini güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Projede Uganda nüfusunun üçte birinin günlük bir doların altında gelirle yaşadığı ve ülke nüfusunun yaklaşık %56'sını oluşturan çocukların bu durumdan en fazla olumsuz etkilendiği vurgulanmıştır. Bu olumsuzluğu önlemeye yönelik üç acil eylem planı açıklanmıştır. Birincisi, çocuk işçiliğinin en kötü biçimleriyle mücadelenin sosyal politika ve ekonomi politikalarıyla desteklenerek yasal çerçevenin güçlendirilmesidir. İkincisi, Uganda toplumundaki her kesimden kişi ve kurumların bilgilendirilmesi ve artan farkındalık yoluyla sorunun olumsuz sonuçlarının önüne geçilmesidir. Üçüncüsü, projenin sonunda çocuk işçiliğine karşı müdahale için çok disiplinli ve entegre bir model oluşturulmasıdır. Proje kapsamında toplamda 8 bin 438 çocuğun çocuk işçiliğinden çekilmesi hedeflenmiş ve sosyal yardım, eğitim ve iş becerinin geliştirilmesi yoluyla aile ve çocukların korunması hedeflenmiştir (ILO-IPECa).

IPEC kapsamında 2008-2013 yılları arasında Afrika, Karayipler ve Pasifik Ülkelerinde Eğitim Yoluyla Çocuk İşçiliğiyle Mücadele (TACKLE-Tackling child labour through education in African, Caribbean and the Pacific States) projesi yürütülmüştür. Avrupa Komisyonu tarafından fonlanan bu projeye 16 milyon ABD doları bütçe ayrılmıştır. 12 ülkede çocuk işçiliğiyle mücadeleyi hedefleyen bu projenin temeli 2004 yılında ILO ve AB Komisyonu ortaklığıyla atılmış, yoksulluğu azaltmak ve bin yıl kalkınma hedeflerine ulaşmak için ortak çabaların güçlendirilmesi amaçlanmıştır. TACKLE, eğitim yoluyla çocuk işçiliğini azaltmayı hedeflemiştir. Buradaki eğitimden kasıt, proje kapsamına alınan çocuk işçiliğinin yaygın olduğu ülkelere geliştirilmiş yasal bir çerçeve oluşturulması yoluyla rehberlik hizmeti sağlanmasıdır. Projede ifade edilen 'somut adımlar' ise bakanlıklar ve ilgili organların kurumsal kapasitelerinin geliştirilmesi, çocuk işçiliğine yönelik farkındalık yaratmak ve konunun muhatabı olan veya olduğu düşünülen paydaşlarla ve sivil toplum örgütleriyle koordinasyon ve diyalogu arttırarak mevcut ağı güçlendirmektir (ILO-IPECb).

Batı Afrika'da Çocuk İşçiliğinin Ortadan Kaldırılması ve Alt Bölgesel İşbirliğinin Güçlendirilmesi (ECOWAS-Elimination Child Labour in West Africa and Strengthening Sub-regional Cooperation) projesi ABD Çalışma Bakanlığı tarafından desteklenen bir başka IPEC projesidir. ECOWAS-1 ve ECOWAS-2 olmak üzere iki koldan yürütülen projelerde Batı Afrika'da madenlerde, balıkçılıkta, tarımda, taş ocaklarında ve fuhuşta çalıştırılan çocukların hedef kitlede olduğu ifade edilmiş ve iki projeye toplam yaklaşık 13 milyon ABD doları bütçe

ayrılmıştır. ECOWAS-1 projesi kapsamında Gana, Fildişi Sahili ve Nijerya ülkelerinde resmi makamlarla istişare toplantıları ve çalıştaylar düzenlenmiştir. Örneğin 2011’de Gana ve Fildişi Sahili ülkelerinde ulusal eylem planları çerçevesinde çocuk işçiliği izleme komisyonlarının kurulmasına yönelik istişare toplantıları organize edilmiştir. 2012 yılında ise Nijerya’da çocuk işçiliğine karşı duyarlılık çalıştayları düzenlenmiştir. Bu çalıştayda toplumsal kesimlerin çocuk işçiliğine karşı duyarlı hale getirilmesi, yasal mevzuattaki boşlukların ve uygulamadaki sorunların ortaya koyulması ve çocuk işçiliğine karşı mücadelede kanaat önderlerinin bireysel sorumluluklarının belirlenmesi gündeme gelmiştir. Proje kapsamında 30 Sulh Ceza Hakimi ve 36 İş Müfettişi ile beraber toplamda 260 kolluk personeline çocuk işçiliği konularında eğitim verilmiştir (ILO-IPECc). ECOWAS-2 projesinde ise Nijerya ve Benin’in merkez ve Güney bölgelerinde yer alan ve çoğu zanaatkar aile işletmelerinden oluşan taş ocağı işletmelerinde çalışan çocuklara odaklanılmıştır. Projenin çıktılarından biri olarak 2310 çocuk işçiden 1321’inin istihdamdan çekildiği ifade edilmiştir (ILO-IPECd). Ancak projede istihdamdan çekilen çocukların sonraki sürecine dair bir veri bulunmamaktadır.

Bolivya, Endonezya, Mali ve Uganda’da Çocuk İşçiliği ile Eğitim Yoluyla Mücadele (Combating child labour through education in Bolivia, Indonesia, Mali and Uganda) projesi IPEC kapsamında yürütülmüş bir başka uluslararası projedir. Finansal desteği Hollanda Dış İşleri Bakanlığı tarafından karşılanan proje 2010-2015 arasında yürütülmüş ve projeye 6.5 ABD dolarının üzerinde bütçe ayrılmıştır. Projenin temel hedefi çocuk işçiliği ile eğitim arasındaki politik bağlantıları tespit etmektir. Bu doğrultuda, çocuk işçiliğine dikkat çekilmesi için sorunun eğitim plan ve programlarına dâhil edilmesi, başarı sağlanmış mücadele ve müdahalelere ilişkin bilgilerin toplanarak politik tartışmalara eklemlenmesi ve paydaşların aktif katılım kapasitelerini artırılması amaçlanmıştır (ILO-IPECe).

Zambia’da Tütün Yetiştiren Topluluklarda Çocuk İşçiliği ile Mücadeleye Yönelik Bir Program (Programme to Combat Child Labour in Tobacco-growing Communities in Zambia) başlıklı projeler 2012-2015 arasında Japon Tobacco International tarafından 1.6 milyon ABD doları fon desteğiyle yürütülmüş ve tütün yetiştiren kesimlerin kaliteli eğitime erişiminin teşvik edilmesini, bu kesimden ailelerin gelir getirici faaliyetlerinin artırılmasını ve bunlara yönelik ulusal ve yasal kapasitelerin güçlendirilmesini amaçlamıştır (ILO-IPECf).

Günümüzde ILO, IPEC kapsamında çocuk işçiliğine yönelik uluslararası projeler yürütmeye devam etmektedir. 2018 yılından beri devam eden ve 2022 yılında sona ermesi planlanmış ACCEL Africa (Accelerating action for the elimination of the child labour in Africa) projesi Afrika’nın çeşitli bölgelerinde çok uluslu şirketlerin tedarik zincirlerindeki çocuk işçiliğini ortadan kaldırmaya yöneliktir. Projeye toplamda 23.5 milyon Euro bütçe ayrılmıştır.

Yine, Çocuk İşçiliğine ve Zorla Çalıştırmaya Karşı Eylemi Hızlandırmak için Ölçüm, Bilinçlendirme ve Politika Katılımı (Measurement, Awareness-raising and Policy Engagement to Accelerate Action against Child Labour and Forced Labour) başlıklı MAP16 projesi IPEC kapsamında yürütölmeye devam etmektedir. ABD Çalışma Bakanlığı tarafından desteklenen bu projeye 22.4 milyon ABD doları bütçe ayrılmıştır. Projede dört temel hedef belirlenmiştir: Birincisi, çocuk işçiliği ve zorla çalıştırmaya karşı mücadelede gelişmiş bir bilgi tabanı oluşturulmasıdır. İkincisi, çocuk işçiliği ve zorla çalıştırmayı ortadan kaldırma çabalarını desteklemek için bilginin daha iyi kullanılmasıdır. Üçüncüsü, uluslararası, ulusal ve bölgesel girişimler yoluyla çocuk işçiliğine karşı mücadelede resmi ulusal makamlar ile işçi ve işveren örgütlerine güçlendirilmiş politika desteği sağlanmasıdır. Dördüncüsü ise yine bu kesimlerle güçlendirilmiş ortaklıklar yürütölmektedir.⁵⁹

IPEC programı kapsamında çocuk işçiliğiyle mücadele projeleri, üçüncü bölümün girişinde öne sürdüğümüz sav ile birebir örtüşmektedir. 1990'ların başlarından beri yürütölen ve genellikle "eyleme yönelik" bir söylemle ortaya koyulan bu projeler çocuk işçilerin yaşam koşullarına doğrudan müdahale ederek onların mevcut durumunu ve geleceğini ekonomik olarak garanti altına alma çabalarına değil, kamuoyunda bilinç ve farkındalık oluşturmaya yöneliktir. Hedef ve çıktılarında da görüldüğü üzere, projeler çocuk işçilerin onları çevreleyen sınıfsal koşulları ortadan kaldırmaya yönelik bir eylem planından ziyade uluslararası kuruluşların ve Batılı gelişmiş ölkelerin gelişmemiş ölkelerin hükümet ve sivil toplum örgütlerine yasal mevzuat konusunda rehberlik hizmeti sağlama girişimlerinin ürünüdür. Gerek IPEC kapsamında gerekse de diğer plan ve programlar kapsamında çocuk işçiliği ile mücadelede cılız bir 'yoksulluk' kavramı gündeme getirilse de, yoksullukla etkin bir mücadele programına entegre edilmiş çocuk işçiliği projelerinden söz etmek mümkün değildir. Bunun yerine, IPEC kapsamında 'eylem' adı altında yürütölen faaliyetler, sorunun var olduğu ölkelerin resmi ve sivil makamlarını bilgilendirme ve çocuk işçiliğine ilişkin nicel durumu kontrol altına almaya yönelik veri tabanları oluşturma faaliyetlerinden oluşmaktadır.

3.2.6. 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi

"Çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri" ("worst of forms of child labour"); çocukların kölelik düzeyinde çalıştırıldığı en kötü çalışma/çalıştırılma koşullarını ifade etmektedir (ILO, 2014: 6). ILO'nun 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan

⁵⁹ ILO'nun IPEC projesi kapsamında yakın tarihte yürütmüş ve yürütmekte olduğu bu ve diğer projeler hakkında bilgi için bkz. ILO-IPEC, <https://www.ilo.org/ipecc/projects/lang--en/nextRow--0/index.htm> (erişim tarihi: 01.07.2021).

Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi'nin 3. Maddesi çocuk işçiliğin bu türünü tanımlanmıştır. “Çocuk” teriminin “18 yaşın altındaki herkes” olarak tanımlandığı bu sözleşmede çocuk işçiliği;

- çocukların alım-satımı ve ticareti, borç karşılığı veya bağımlı olarak çalıştırılması ve askeri çatışmalarda çocukların zorla ya da zorunlu tutularak kullanılmasını da içerek şekilde zorla ya da mecburi çalıştırılmaları gibi kölelik ve kölelik benzeri uygulamaların tüm biçimlerini,
- çocuğun fuhuşta, pornografik yayınların üretiminde veya pornografik gösterilerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu,
- çocuğun özellikle ilgili uluslararası anlaşmalarda belirtilen uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi yasal olmayan faaliyetlerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu,
- doğası veya gerçekleştirildiği koşullar itibarıyla çocukların sağlık, güvenlik ve ahlaki gelişimleri açısından zararlı olan işleri kapsamaktadır.⁶⁰

Bu kategori ve kriterler doğrultusunda, gerek BM'in 18 yaş kriterinin genişliği gerek ise çocukların yaptıkları işlerin boyutunun karmaşık olması ve küresel tahminlerde yarattığı zorluklar nedeniyle ILO, çocukların yaş ve ekonomik faaliyet sürelerine bağlı olarak bazı kriterler belirlemiştir. ILO'nun Çocuk İşçiliği İstatistiki Bilgi ve İzleme Programı'nın⁶¹ (SIMPOC) küresel tahminler için belirlediği kriterlere göre;

- haftada 1 saat veya daha fazla süreyle ekonomik olarak aktif olan 12 yaşın altındaki çocuk,
- haftada en az 14 saat süreyle ekonomik olarak aktif olan 14 yaş ve 14 yaş altı çocuk,
- haftada en az 43 saat süreyle ekonomik olarak aktif olan 17 yaş ve 17 yaş altı çocuk,
- haftada 1 saat ya da daha fazla süreyle doğası ve koşulları gereği tehlikeli faaliyetlere katılan 17 yaş ve 17 yaş altı çocuk,
- alım-satımı yapılan, zorla ve kölelik düzeyinde çalıştırılan, silahlı çatışma, fuhuş, pornografi gibi yasa dışı faaliyetlere katılan (participate) 17 yaş ve 17 yaş altı çocuk

çocuk işçiliği kapsamında değerlendirilmektedir (ILO, 2008: 19).

⁶⁰ C182 – Worst Forms of Child Labour Convention https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C182 (erişim tarihi: 07.12.2019).

⁶¹ Statistical Information and Monitoring Programme on Child Labour (IPEC-SIMPOC) https://www.ilo.org/ipec/ChildlabourstatisticsSIMPOC/WCMS_IPEC_CON_TXT_318_EN/lang--en/index.htm (erişim tarihi: 16.12.2019).

3.2.7. BM Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedeflerinde Çocuk İşçiliği

2015 yılında BM Genel Kurulunda toplanan devlet başkanları, BM, yöneticileri ve sivil toplum örgütleri temsilcileri Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini Kabul Etmişler ve 17 küresel hedef belirlemişlerdir.

Bu küresel hedeflerden biri de çocuk işçiliği sorununa yöneliktir. Üzerinde uzlaşılan karar metninin sekizinci bölümünü oluşturan insana yakışır iş ve ekonomik büyüme bölümünün 8.7. Maddesi'ne göre “Çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinin bitirilmesi ve yasaklanmasının güvenceye alınması için acil ve etkili tedbirlerin alınması, zorla çalıştırmanın yok edilmesi ve 2025’e kadar çocuklara askerlik yaptırılması dâhil olmak üzere her türlü çocuk işçiliğinin sona erdirilmesi” hedeflenmiştir.⁶²

ILO, 2025 yılına kadar çocuk işçiliğinin sonlandırılması hedefi doğrultusunda bir reçete kaleme almıştır. 2018 yılında kaleme alınan söz konusu reçete şu politika önerilerinden oluşmaktadır: “1) Çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik yasal düzenlemeleri ve sosyal diyalogun merkezi rolünü geliştirmek. 2) Özellikle kayıtdışılık sorunu bağlamında yetişkinler ve çalışma çağındaki gençler için insana yaraşır/iyi işleri (decent work) teşvik etmek. 3) Sosyal koruma sistemleri kurup yaygınlaştırmak. 4) Çocuk işçiliğe mantıksal bir alternatif olarak, ücretsiz, nitelikli kamusal eğitime erişimi yaygınlaştırmak. 5) Tedarik zincirlerindeki çocuk işçiliğini ele almak. 6) Kriz durumlarında çocukları korumak.”

2025 hedefi doğrultusunda, 2021 yılı da “Çocuk İşçiliğini Sonlandırma Uluslararası Yılı” ilan edildi. Şöyle söyleniyor, “Uluslararası Yıl, pandemi sürecinin yol açtığı sorunları ele almak ve 2025 yılında çocuk işçiliğini sonlandırma amacına yönelik ilerlemeyi hızlandırmak için bir fırsat yaratacaktır. Yıl boyunca düzenlenecek kampanyalar ve etkinlikler tüm tarafların çocuk işçilikle mücadele çabalarına katılması için fırsat yaratacaktır.”. (<https://www.ilo.org/global/topics/child-labour/int-year/lang--en/index.htm>).

Mücadele günü, mücadele haftası, mücadele yılı vb. basmakalıp yöntemlerin sonuç vermediği, dolayısıyla sembolik olmaktan öte bir anlam taşımadığı tarihsel deneyimlerle ortadadır. Bu konu hakkında bundan daha fazla konuşmak gereksizdir. Ancak, alanda yürütülen çalışmaları biçimlendiren yaklaşım hakkında konuşmak ve bu yaklaşımın, sorunun kaynağına ilişkin bilinçli saptırmasını açığa vurmak anlamlıdır. ILO’nun söz konusu reçetesi böylesi bir saptırmanın seçkin örneklerinden biridir. Bu reçetede sıralanan sorunları var eden nedenlerin neler olduğu konusunda tek kelime edilmeyerek akıllarla alay edilmektedir. Yasaların saf dışı edilmesine, emek sermaye arasındaki toplumsal uzlaşma mekanizmalarının dağıtılmasına,

⁶² UNESCO-Türkiye Milli Komisyonu,

<https://www.unesco.org.tr/Pages/108/219/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir-Kalk%C4%B1nma-2030-Hedefleri-%C4%B0htisas-Komitesi> (erişim tarihi: 06.06.2021).

kayıtdışılığın yaygınlaşmasına, sosyal güvenliğin metalaşmasına, kamusal eğitimin tasfiye edilmesine ve üretim sürecinin küresel ölçekte taşeronlaştırılıp çocukların da bu sürece ucuz işgücü olarak katılmasına yol açan liberal dogmaların yılmaz savunuculuğundan vazgeçmeyerek çocuk işçilik ile mücadele etmenin hiçbir inandırıcılığı yoktur. Mücadele çabaları yalnızca bir söylemden, gerçek dışı bir görüngüden ibarettir. Bütün bunların anlamı, emekçi sınıflar cephesinde artık inandırıcılığını yitirmiş ve varlığı sorgulanır olmuş ILO gibi yapıların kendilerine yeniden toplumsal meşruiyet kazandırma telaşı olsa gerektir.

3.3. Türkiye’de Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Politikaları

Türkiye’de çocuk işçiliğiyle mücadele politikalarına ilişkin yazın alanına bakıldığında, mücadelenin genellikle uluslararası ve ulusal ölçekli yasal düzenlemelere indirildiği ve yürütülen faaliyetler ile sorunun kaynağı arasında ilişkisellik kurulmadığı görülmektedir. Literatürde genel eğilim, yasal düzenlemelerin ve dahil olunan plan ve programların ideal biçimde sunulmasıdır. Böyle bir tutum söz konusu olduğunda kuşkusuz, konunun öncelikli muhatabı olan uluslararası ve ulusal makamların başta yasal mevzuat oluşturma ve farkındalık yaratma konusunda üzerine düşeni yaptığı gibi sonuçlara ulaşılması doğaldır. Bu sonuç ise araştırmacıları kaçınılmaz olarak ideal bir yasal mevzuat ile bu mevzuata uymayan işveren ve aileler arasında bir yere götürür ve nihai olarak denetim uygulamaları odak noktası haline gelir. Oysa çocuk işçiliği, Bulutay (1995)’ın da ifade ettiği gibi toplumsal ortam ve koşullardan bağımsız değildir. Yasal düzenlemeler önemli olsa da çalışan çocukları çevreleyen toplumsal koşulların bütüncül bir biçimde, yeterince göz önünde bulundurulmaması halinde yasalarla uygulama arasında büyük bir boşluğun meydana gelmesi kaçınılmazdır. Ayrıca bireysel çabalar ne kadar saygın ve kıymetli olursa olsun, yine toplumsal koşullardan bağımsız girişimlerin başarısızlığı da kaçınılmaz olur (Bulutay, 1995: 18).

Çocuk işçiliğiyle mücadele politikaları yasal mevzuat ve uluslararası kuruluşlar ile yürütülen entegre çalışmalara indirgenecekse, Türkiye’nin de tıpkı uluslararası kuruluşlar gibi yüz yılı aşkın bir mücadele geçmişinin olduğu sonucuna ulaşılır. Üçüncü bölümün girişinde de belirtildiği, mücadele kavramına yüklenen anlam, mücadele kapsamında ele alınacak konunun bağlamını belirler. Çocuk işçiliği sorunu eğer konjonktürel bir sorunsal ve kaynağı yasalara uymayan işveren ve ebeveynlerse esaslı bir mücadele sürecinden bile söz etmek mümkündür. Ancak üçüncü bölümün girişinde de belirtildiği üzere, sorunun kaynağı kapitalizmin dinamiklerinden kaynaklı sınıfsal bir sorundur. Bunun anlamı, kapitalizmin birikim odaklı ve üretim sürecinde yaşayan emeğin sömürsüne dayalı oluşu ve dolayısıyla doğası ve işleyişi gereği sürekli bir yoksul kitle yarattığıdır. Bu açıdan, çocuk işçiliğiyle mücadele politikalarında

kapitalizmin çocuk işçiler için sürekli kıldığı olumsuzlukları ortadan kaldırmayı hedeflemeyen yasal girişimler bir bütün olarak mücadele politikasından ziyade mücadele politikası girdilerinin içinde bir girişimden ibarettir.

Bu bölümde geçmişten günümüze çalışan çocukları korumaya yönelik yasal düzenlemeler ile 1980’li yılların sonundan itibaren başlayan mücadele gündemi ele alınacak ve sorunun nihayet 2000’li yılların başında resmi politika haline gelmeye başladığının bir göstergesi olan ulusal programlar değerlendirilecektir.

3.3.1. Geçmişten Günümüze Yasal Düzenlemeler

Çocukların çalışma koşullarına ilişkin ilk girişim 1910 tarihinde Mebusan Meclisi’ne gelen ancak yasalaşmayan sanayi kuruluşlarında çocuk ve kadın işçilerin çalıştırılmasına ilişkin yasa teklifidir. Yasa teklifi sanayihaneleri, tezgahları, imalathaneleri ve taş ve maden ocaklarında çalışan kadın ve çocukları kapsamaktadır. Belirtilen yerlerde 12 yaşından küçüklerin çalıştırılmalarının yasaklanması istenmiştir. 17 yaşına kadar olan çocuklar ise günde 9 saatten fazla çalıştırılmayacak ve çocuklar ile kadınlara gece mesaisi yaptırılmayacaktır. Yasa Teklifi, Meclis-i Mebusan’da çalışma ilişkileri konusunda liberal görüşlerin baskın olduğu bir dönemde yasalaşmamıştır (Çelik, 2005: 53).

Türkiye’de çocukların çalışmasına yönelik ilk düzenlemelerin ise 1921 yılından itibaren yapılmaya başladığı görülmektedir. Daha önce bu konuda yasaklayıcı bir düzenleme olmadığı gibi aksine, 1865 yılında yürürlüğe koyulan Dilaver Paşa Nizamnamesi’nde “13-15 yaş arası kimselerin maden ocaklarında zorunlu çalıştırılabilecekleri” şeklinde çocuk yaşta olanları da kapsayan çalıştırmayı zorlayıcı nitelikte düzenlemelerin olduğu görülmektedir (Akpınar, 2006: 11).

Ülkemizde çocukların çalıştırılmasını yasaklayıcı bir niteliğe sahip ilk yasal düzenleme ise 1921 yılında yürürlüğe koyulan 151 Sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun’dur. Bu Kanun maden ocaklarında 18 yaşından küçüklerin çalışmasına yasak getirmiştir. Yasanın kapsamı Ereğli yöresi ve maden sektörüyle sınırlı olmasına karşın çocukların madenlerde çalışma yaşının 18 yaş gibi yüksek bir yaşla sınırlandırılması oldukça önemli bir girişimdir (Akpınar, 2006: 12).

1930 yılına gelindiğinde 1593 Sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu (Genel Kanunu Koruma Yasası) yürürlüğe girmiştir. Bu Yasa’nın 173. Ve 174. Maddeleri çocukların çalışma yaş ve zamanına ilişkindir. Yasa’nın 173. Maddesi’nde 12 yaşından küçük çocukların fabrika, imalathane ve maden gibi her türlü işletmede işçi ya da çırak olarak çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Aynı Madde’ye göre 12-16 yaş arası çocukların günde 8 saatten fazla

çalıştırılması yasaklanmıştır (Madde-173). Yasa'nın 174. Maddesi'ne göre yine 12-16 yaş arası çocukların akşam sekizden sonra çalıştırılmaları yasaktır. Çalışma yaşamında çocukların fiziki istismar ve ahlaki gelişimine yönelik olan Yasa'nın 176. Maddesi ise çocukların bar, dans salonu, gazino ve hamamlarda çalıştırılmasını yasaklamıştır (Madde-176).

1936 tarihli 3008 Sayılı İş Kanunu'nda çocukların çalışma yaşı minimum 12 olarak belirlenmiştir. Kanun'un 48. Maddesi'ne göre 16 yaşını doldurmamış çocukların hangi iş olursa olsun günde 8 saatten fazla çalıştırılmaları yasaktır. Bunlardan ilkokula devam eden çocukların çalışma saatleri okul saatlerine engel olmayacak şekilde düzenlenir ve ders saatleri 8 saatlik çalışma süresinden sayılır (Madde-48). Kanun'un 49. Maddesi'yle maden ocaklarında, kablo döşeme, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde 18 yaş altı erkek çocukların ve istisnasız tüm yaş grubundan kız çocuğu ve kadınların çalıştırılması yasaklanmıştır (Madde-49). Kanun'un 50. Maddesi'yle 18 yaşını doldurmamış erkek çocukların ve her yaş grubundan kadın ve kız çocuklarının gece çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Ayrıca Kanun'un 58. Maddesi'nde 18 yaşına kadar olan çocuklar için hangi işlerin ağır ve tehlikeli olacağının yürürlük tarihinden altı ay sonra ilgili bakanlıklar tarafından belirleneceği ifade edilmiş (Madde-58) ve 60. Madde'de 12-18 yaş arası çocukların sağlık durumlarının işe uygun olup olmadığına ilişkin doktor raporu olmaksızın çalıştırılmaları yasaklanmıştır (Madde-60).

1940 yılına gelindiğinde yürürlüğe giren Milli Korunma Kanunu (MKK)'nin çalışan çocukların korunmasına ilişkin hukuki süreci geriye götürücü bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir. MKK'nın 19. Maddesi; "Kadınların ve 12 yaşından yukarı kız ve erkek çocukların sanayi işlerinde ve 16 yaşından yukarı erkek çocukların maden işleri hakkındaki kanunlarda mevcut hükümler uygulanmayabilir" şeklindeydi. Kanunu'nun 4. Maddesi uyarınca kurulan Koordinasyon Heyeti 1940 yılında kadınlar ile çocukların şeker fabrikalarında gece vardiyasında çalışmalarına izin vermiş ve bu gruptaki işçiler için işgünü 11 saat olarak belirlemişti. Koordinasyon Heyeti'nin bu yeni kararı yine mevcut mevzuatın önüne geçmişti (Esen, 1944'den akt. Yavuz, 1998: 210). MKK çalışan çocuklara ilişkin bir yenilik getirmenin aksine, bu döneme kadar olan hukuki kazanımları da önemli ölçüde kısıtlamış ve önceki yasal düzenlemelerin büyük ölçüde rafa kaldırılmasına neden olmuştur.

1971 yılına gelindiğinde 1475 Sayılı İş Kanunu yürürlüğe girmiştir. Ancak çocukların çalıştırılmasını yasaklayıcı düzenleme 1983 yılında yapılan 2869 Sayılı Yasa değişikliği ile başlamıştır. Bu değişiklikle birlikte 15 yaş altı çocukların çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Bununla beraber çocukların sağlık ve eğitim hayatına zarar vermeyecek işlerde çalışma yaşı 13'e indirilmiştir (Madde-67). Maden ocağı, kablo döşemesi ve tünel inşaatı gibi işlerde 18 yaş

altı çocukların çalıştırılmaları yasaklanmış ve bu hükümlerle 3008 Sayılı Yasa'yla devamlılık arz ettirilmiştir (Madde-69). Ayrıca 1475 Sayılı Kanun'un 78. Maddesi 16 yaşından küçük çocukların ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmasını da yasaklamıştır (Madde-78).

İş Kanunu bağlamında çocukların çalıştırılmasına ilişkin düzenleme halen yürürlükte olan 4857 Sayılı Kanun'da, "çocukları çalışma yaşı ve çocukları çalışma yasağı" başlığı altındaki maddelerde yer almaktadır. Kanun'un 71. Maddesi'ne göre on beş yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılması yasaktır. Ancak, on dört yaşını doldurmuş ve zorunlu ilköğretim çağını tamamlamış olan çocuklar; bedensel, zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılabilirler. On dört yaşını doldurmamış çocuklar ise bedensel, zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinde yazılı sözleşme yapmak ve her bir faaliyet için ayrı izin almak şartıyla çalıştırılabilirler. Çocuk ve genç işçilerin işe yerleştirilmelerinde ve çalıştırılabilecekleri işlerde güvenlik, sağlık, bedensel, zihinsel ve psikolojik gelişmeleri, kişisel yatkınlık ve yetenekleri dikkate alınır. Çocuğun gördüğü iş onun okula gitmesine, mesleki eğitiminin devamına engel olamaz, onun derslerini düzenli bir şekilde izlemesine zarar veremez. Onsekiz yaşını doldurmamış çocuk ve genç işçiler bakımından yasak olan işler ile onbeş yaşını tamamlamış, ancak onsekiz yaşını tamamlamamış genç işçilerin çalışmasına izin verilecek işler, on dört yaşını doldurmuş ve zorunlu ilköğretim çağını tamamlamış çocukların çalıştırılabilecekleri hafif işler, onaltı yaşını doldurmuş fakat onsekiz yaşını bitirmemiş genç işçilerin hangi çeşit işlerde çalıştırılabilecekleri ve çalışma koşulları Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından altı ay içinde çıkarılacak bir yönetmelikle belirlenir (Madde-71).

Yine 71. Madde'de çocukların çalışma saatlerine ilişkin hükümler yer almaktadır. Buna göre zorunlu ilköğretim çağını tamamlamış ve örgün eğitime devam etmeyen çocukların çalışma saatleri günde yedi ve haftada otuz beş saatten; sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinde çalışanların ise günde beş ve haftada otuz saatten fazla olamaz. Bu süre, on beş yaşını tamamlamış çocuklar için günde sekiz ve haftada kırk saate kadar artırılabilir. Okul öncesi çocuklar ile okula devam eden çocukların eğitim dönemindeki çalışma süreleri, eğitim saatleri dışında olmak üzere, en fazla günde iki saat ve haftada on saat olabilir. Okulun kapalı olduğu dönemlerde çalışma süreleri yukarıda dördüncü fıkra da öngörülen süreleri aşamaz (Madde-71).

4857 Sayılı Kanun'un 71. Maddesi'ne 2015 yılında getirilen ek fıkra ile çocukların sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinde çalıştırılmaları düzenlenmiştir. Buna göre Sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinin kapsamı, bu faaliyetlerde çalışacak çocuklara çalışma izni verilmesi, yaş grupları ve faaliyet türlerine göre çalışma ve dinlenme süreleri ile çalışma ortamı ve şartları,

ücretin ödenmesine ilişkin usul ve esaslar ile diğer hususlar Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı ile Radyo ve Televizyon Üst Kurulunun görüşleri alınarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından çıkarılacak yönetmelikle belirlenir (Madde-71).

4857 Sayılı Kanun'un 72. Maddesi'nde, bir önceki İş Kanunu olan 1475 Sayılı Kanun'un 68. Maddesi'ndeki hüküm aynen tekrar edilmiştir. Buna göre maden ocakları ile kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde on sekiz yaşını doldurmamış erkek ve her yaştaki kadınların çalıştırılması yasaktır. Kanun'un 73. Maddesi'ne göre ise sanayie ait işlerde on sekiz yaşını doldurmamış çocuk ve genç işçilerin gece çalıştırılması yasaktır. On sekiz yaşını doldurmuş kadın işçilerin gece postalarında çalıştırılmasına ilişkin usul ve esaslar Sağlık Bakanlığının görüşü alınarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca hazırlanacak bir yönetmelikte gösterilir.

Son olarak 2004 yılında, 4857 Sayılı İş Kanunu'nun 71. Maddesi'nden yola çıkılarak Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik resmi gazetede yayımlanmıştır ve günümüzde çocukların çalıştırılmasında bu yönetmelik esastır. Bu yönetmelikte 4857 Sayılı Yasa'nın çizdiği çerçevenin içinin doldurulmaya çalışıldığı ve detay hükümlere yer verildiği görülmektedir. Örneğin yönetmeliğin 6. Maddesi'ne göre çocuk ve genç işçilerin günlük çalışma süreleri, yirmi dört saatlik zaman diliminde, kesintisiz on dört saat dinlenme süresi dikkate alınarak uygulanır. Okula devam eden çocukların eğitim dönemindeki çalışma süreleri, eğitim saatleri dışında olmak üzere, en fazla günde iki saat ve haftada on saat olabilir. Okulun kapalı olduğu dönemlerde çalışma süreleri birinci fıkrada belirtilen çalışma sürelerini aşamaz. İki saatten fazla dört saatten az süren işlerde otuz dakika, dört saatten yedi buçuk saate kadar olan işlerde çalışma süresinin ortasında bir saat olmak üzere ara dinlenmesi verilmesi zorunludur (Madde-6).

Yönetmeliğin 10. Maddesi'ne göre çocuk ve genç işçilere verilecek yıllık ücretli izin süresi 20 günden az olamaz. Yıllık ücretli iznin kesintisiz kullanılması esastır. Ancak, yararına olduğu durumlarda çocuk ve genç işçinin isteği üzerine en fazla ikiye bölünerek kullanılabilir (Madde-10). Ayrıca 12. Madde'ye göre çocuklara karşı işlenmiş suçlardan hüküm giyen, yüz kızartıcı suçlardan hüküm giymiş olan işveren veya işveren vekilleri çocuk ve genç işçileri çalıştıramazlar (Madde-12).

Türkiye'de çocukların çalışmasına yönelik yasal düzenlemelere genel olarak bakıldığında, çocukları belli bir ölçüde koruyucu yasaların olduğu görülmektedir. Bununla beraber yasal düzenlemeler büyük ölçüde çocuk işçiliğine karşı klasik bir müdahale biçimi olan yaş ve çalışma saati sınırlamalarından oluşmaktadır. Türkiye'de çalışan çocukların önemli bir

bölümü tarımda çalışmaktadır ve halen bir toprak reformu kanunu yoktur. Çok iyi bilinmektedir ki tarımda çalışan/çalıştırılan kesimlerin genellikle topraksız, az topraklı ya da kendi toprağını işleyebilecek üretim araçlarından yoksun olanlardır. Ayrıca Türkiye’de işletmelerin ezici çoğunluğu küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Ülkemizde hem tarımda hem de küçük işletmelerde kayıt dışı çalışma oranları hayli yüksektir. 2020 SGK verilerine göre %30,59 olan kayıt dışı istihdam oranı tarımda %83 ve hizmet sektöründe %18,76’dır. Hizmet sektörüne sanayi ve inşaat da eklendiğinde bu oran yaklaşık %70 civarına yükselmektedir⁶³. Bu alanların çocuk işçiliği ve yasal mevzuat ile ilişkisi, söz konusu sektörlerin başta göçmen işçiler olmak üzere, ucuz ve kayıtdışı işgücüyle beslenmesi ve çocukların da bu işgücünün önemli bir bölümünü oluşturmasıdır. Durum böyleyken ülkemizdeki yasal düzenlemelerin çocuk işçiliği sorununu önlemek uzak olduğu ortadadır.

3.3.2. Uluslararası Mücadele Politikalarına Eklemlenme

Türkiye’de çalışan çocukların korunmasına ilişkin yasal girişimlerin yüz yıllık bir tarihi olsa da, bu girişimler çocuk işçiliğiyle mücadelede etkin bir politikanın ürünü değildir. Çocuk işçiliğiyle mücadele Türkiye’nin gündemine 1989 yılında girmeye başlamıştır. Bununla beraber, bu tarihten önce çocukların çalıştırılmasında sınırlı sayıdaki uluslararası sözleşmenin onaylandığı da görülmektedir. Örneğin ILO’nun 1921 tarihli 15 No’lu Askeri Yaş (Trimciler ve Ateşçiler) Sözleşmesi ile 1936 tarihli Asgari Yaş (Deniz) Sözleşmesi Türkiye’de 1959 yılında yürürlüğe girmiştir (ILO Türkiye Ofisi).

Türkiye’de çocuk işçiliği ile mücadele gündemi 1989 yılından itibaren oluşmaya başlamıştır. 23-24 Mart 1989 tarihinde Cumhurbaşkanı, Başbakan, bazı bakanlar, akademisyenler ve çeşitli uluslararası kuruluş temsilcilerinin katılımıyla Ankara’da 1990’ların Çocuk Politikası Ulusal Kongresi gerçekleştirilmiş ve aynı yılın Aralık ayında rapor olarak yayımlanmıştır. Çocukların sorunlarının eğitimden sağlığa çeşitli açılardan tartışıldığı ve çözüm önerilerinin getirildiği kongrede Çalışan Çocuklar Çalışma Grubu Raporu (ÇÇÇG Raporu)⁶⁴ da yer almıştır. Bu raporda çalışan çocukların durumu, sorunları ve bu sorunların çözümüne yönelik öneriler değerlendirilmiştir. Türkiye’de çocuk işçiliği ile mücadeleye yönelik ilk ve kapsamlı girişimlerden olması nedeniyle bu raporu yüzeysel olarak geçmemek gerekir.

⁶³ SGK, Kayıt Dışı İstihdam Oranı http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_is_tihdam_oranlari/kayitdisi_istihdam_orani (erişim tarihi: 01.07.2021).

⁶⁴ Çalışan Çocuklar Çalışma Grubu Raporu (1989). “Çalışan Çocuklar”. 1990’ların Çocuk Politikası Ulusal Kongresi, 5. Oturum, 135-141, 23-24 Mart, Ankara.

ÇÇÇG Raporu'nda çalışan çocukların çalışma koşulları ve statülerine yönelik bu belirlemelerden sonra, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarada köklü dönüşümler gerçekleştirilmeden çocuk emeğinden yararlanma olgusunun ortadan kaldırılamayacağı ve zorlamaların çocukları daha korumasız bir konuma iteceği, bunun içinde çocuklara kısa vadede yarar sağlayacak önlemlere yönelinmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁶⁵ Yani rapor, çocuk işçiliği ile mücadelede yasal mevzuatın ötesini işaret etmekle beraber, uzun vadede çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması hedefinin yanı sıra kısa erimli hedeflere ağırlık verilmesi gerektiğinden söz etmektedir.

ÇÇÇG Raporu'nda çalışan çocukların çalışma yaşamına katılmalarını geciktirme amacına yönelik bazı öneriler getirmiştir. Bu öneriler arasında dönemin zorunlu eğitim süresi olan 5 yılın 8 yıla uzatılması ve bunun yaygın biçimde uygulanması, çalışan çocukların sorunlarına yönelik araştırmaların özendirilmesi ve araştırma projelerinin desteklenmesi, ilgili kurum ve kuruluşlar arasında eşgüdümlü çalışmalara hız kazandıracak dökümantasyon ve haberleşme ağı kurmak ve çocukların yaşam ve emek koşullarını geliştirmek amacıyla sürekli bir çocuk izleme komitesi kurulması gibi hedefler yer almıştır. Çalışma yaşamında çocuğun yer almasındaki en az asgari yaşla ilgili yasalar arasındaki çelişkilerin giderilmesi de öneriler arasındadır.⁶⁶

ÇÇÇG Raporu'nda çalışan çocuklar işçi, çırak ve sokakta çalışan/yaşayan olmak üzere üç farklı statüde değerlendirilmiş ve çözüm önerileri bu üç statü için ayrı ayrı ortaya koyulmuştur. İşçi statüsünde çalışan çocuklar kapsamında tarımda çalışan çocuklara yönelik öneriler daha ön plandadır. Tarım kesiminde çalışan çocukların hem sağlık açısından hem de sosyal güvence açısından korumasız oluşları nedeniyle raporda bu kesimde çalışan çocukların bir an önce iş kanunu kapsamına alınmaları önerilmiştir. Çırak statüsünde çalışan çocuklara yönelik olarak öneriler arasında ise çırakların öğrencilik haklarından yararlanmalarının yanısıra işçi haklarından da yararlanmalarının sağlanması ile çırakların işyerinde korunması gibi öneriler yer almıştır. Sokakta çalışan çocuklar için ise bu statüdeki çocukların çalışma hayatına yönelmelerindeki en temel belirleyicinin para kazanma gereksinimi olduğundan yola çıkarak öncelikli olarak bu çocukların para kazanma gereksinimlerinin azaltılması ve onlara okul, giyim, besin vs. yardımlarının yapılması önerilmiştir. Sokakta çalışan çocuklara sağlık-sosyal yardım sağlanması için sağlık ocaklarıyla bütünleştirilmiş sosyal hizmet bürolarının oluşturulması, çocukların barınma imkanlarının artırılması ve evden kaçışların önlenmesine ağırlık verilmesi gibi öneriler de raporda yer almıştır.⁶⁷

⁶⁵ A.g.k, s.135.

⁶⁶ A.g.k, s.135-136

⁶⁷ A.g.k, s.136-137.

ÇÇÇG'nun da yer aldığı 23-24 Mart 1989 tarihli bu kongrenin yapılmasından kısa bir süre sonra 20 Kasım 1989'da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Çocuk Hakları Sözleşmesi kabul edilmiş ve Türkiye aynı tarihte bu sözleşmeyi onaylayarak taraf olmuştur. Ancak sözleşmenin yürürlüğe girmesi 1 yıl sonra, 1990 yılında gerçekleşmiştir.

Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin imzalanmasının ardından çocuk işçiliği ile mücadele adına atılan bir sonraki adım Türkiye'nin Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Programı (IPEC)'na dâhil olmasıdır. 1991 yılında ILO tarafından oluşturulan bu programa Türkiye 1992 yılında dâhil olmuştur ve programdan sorumlu kurum Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı olarak belirlenmiştir.

Önceki yıllarda çocuk işçiliğine ilişkin bir mücadele planı olmayan Türkiye IPEC Programı'na dâhil olduktan bir yıl sonra bu program çerçevesinde çeşitli projeler yürütmeye başlamıştır. IPEC kapsamında resmi makamlar tarafından yürütülen bu projeler çocuk işçileri bütüncül bir biçimde kapsayan ve etkin bir yoksullukla mücadele politikasıyla entegre bir plan olarak hayata geçirilmiş faaliyetler yerine, denetim süreçlerinde görev alacak kişi ve kurumların bilgilendirilmesi ve farkındalık yaratılmasına dayalı olmuştur. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) tarafından yayımlanan bir bültende 1993-2004 arasında İş Teftiş Kurulu Başkanlığı'nın IPEC kapsamında tamamladığı projeler yer almaktadır (ÇSGB, tarih belirtilmemiş). Bu projeler şöyledir:

- İş Müfettişlerinin Çalışan Çocuklar Konusunda Eğitimi (1993 – 1994)
- Çocuk Emeği Hakkında İş Denetim Politikalarının Uygulanması (1995 – 1996)
- İş Müfettişleri tarafından hazırlanan “Çalışan Çocuğun Bir Günü” filminin diğer ülkelerde kullanılmak üzere çoğaltılması (1996)
- Çocuk Emeği Hakkında İş Denetim Politikalarının Uygulanması (1997 – 1999)
- Kimyasalların Çalışan Çocuklar Üzerindeki Etkisi (1995 – 1999)
- Yapıştırıcı Üreticilerine Duyarlılık Kazandırılması (1996 – 1999) - Yapıştırıcı Üreticilerinin Duyarlılıklarının Arttırılması (1996 – 1999)
- Çocuk İşgücünün En Kötü Biçimlerinin İzmir'de Seçilen Sınaî Meslek Dallarında 2003 Yılı İtibariyle Sona Erdirilmesi (2000 – 2004) - Mobilya Sektöründe Çocuk İşçiliğine Yönelik Araştırma (2004).

1993-2004 arası yürütülen bu projelerde genel söylem ilgili kişi ve kurumların bilgilendirilmesi, farkındalık oluşturulması, kurumlar arası işbirliği, kurumsal yapının güçlendirilmesi gibi söylemlerdir. Bu söylem ve ifadeler, Türkiye'nin çocuk işçiliğiyle mücadele politikalarında doğrudan uluslararası kuruluşların politikalarına eklemlenmesinin sonucudur. Söz konusu projelerde cılız bir yoksulluk söylemiyle “yoksulluğu giderici

politikaların geliştirilmesi ve hayata geçirilmesi” ifadesi yer alsa da bu politikaların ne ölçüde, nasıl hayata geçirildiği ve geçirileceğine ilişkin bilgi yer almamaktadır.

Türkiye’nin çocuk işçiliğiyle mücadelede uluslararası kuruluşların plan ve programlarına eklenmesinin sonuçlarından biri de çocuk işçiliğinin durumuna ilişkin ilk kez verilerin toplanmaya başlamasıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Onüçüncü Çalışma İstatistikçileri Konferansında benimsenen temel tanım ve kavramların kullanıldığı Hanehalkı İşgücü Anketleri, Ekim 1988’den itibaren düzenli olarak uygulanmaktadır. Ayrıca, zaman zaman işgücü anketlerinin kapsamına giren çeşitli konularda ilave bilgi derlemek amacıyla ek soru formları geliştirilerek Hanehalkı İşgücü Anketleri ile birlikte modüler anketler de gerçekleştirilmektedir. Bu şekilde Hanehalkı İşgücü Anketine ilave bir modül olarak, ilki Ekim 1994 ikincisi ise Ekim 1999’da uygulanan Çocuk İşgücü Anketi ILO ile Türkiye İstatistik Kurumu arasında imzalanan projeler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu konuda güncel veriye duyulan ihtiyaç nedeniyle, 2006 yılında Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Uluslararası Programı (IPEC) çerçevesinde, ILO ile TÜİK arasında imzalanan yeni bir proje kapsamında Çocuk İşgücü Anketi, Hanehalkı İşgücü Anketi ile birlikte Ekim, Kasım ve Aralık aylarında uygulanmıştır. Dördüncü Çocuk İşgücü Anketi ise; 2012 yılında TÜİK tarafından önceki uygulamalarda olduğu gibi yine Hanehalkı İşgücü Anketi ile birlikte Ekim, Kasım ve Aralık aylarında uygulanmıştır.⁶⁸

Türkiye’de çocuk işçiliğiyle mücadele gündeminin oluştuğunu öne sürdüğümüz 1989 yılından 2000’li yılların başına kadar olan dönem Türkiye’nin çocuk işçiliğine dair uluslararası sözleşmelere de taraf olma girişimlerini artırdığı bir dönemdir. Bu bağlamda, 1989 yılında BM tarafından kabul edilen Çocuk Hakları Sözleşmesi 1990 yılında yürürlüğe girmiştir. ILO tarafından 1973 yılında kabul edilen 138 No’lu Asgari Yaş Sözleşmesi ise 1998 yılında yürürlüğe girmiştir. 2001 yılına gelindiğinde ise 1999 tarihinde ILO’da kabul edilen 182 No’lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi yürürlüğe girmiştir.

3.3.2.1. Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi İçin Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi (2005-2015)

1990’lı yıllarda her ne kadar da çocuk işçiliğiyle mücadele gündemi oluşsa da, bu gündem esas olarak uluslararası kuruluşlar ile merkezi hükümet ve bakanlıklar arasında yürütülen ve çoğu zaman da eğitim, denetim ve bilgilendirme faaliyetlerinin ötesine geçemeyen

⁶⁸ Çocuk İşgücü Anketleri Hakkında Özet Açıklama, file:///C:/Users/Salih/Downloads/0ALhIJFwC8HPQJyQ3W3EFNjTk_1o1F5wlBUJEgTjqvr4VPgNkHZPXuuPWSJiPcVMzPBgGBRGCBbxw4qL6GkZsmnd4L2Ubc2E4D DXPaz2bII=.pdf (erişim tarihi: 04.07.2021)

bir süreç olmuştur. Devletin merkezi teşkilatında oluşan gündem 2000’li yılların başlarında halen taşradaki resmi organlara ve sivil toplum örgütlerine yayılamamıştır. Çocuk işçiliğiyle mücadelede bu gündemin taşraya yayılmasının tüm ülkede mücadele için gerekli olduğundan hareketle Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi için Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi başlıklı bir politika metni kaleme alınmıştır (ÇSGB, 2006: 25).

Çocuk işçiliğine ilişkin ulusal ölçekli ilk resmi politika metni niteliği taşıyan bu metinde çocuk işçiliği ile mücadele öncelikli gruplar olarak sokakta çalışan çocuklar, küçük işletmelerde ağır ve tehlikeli işlerde çalışan çocuklar ve tarımda çalışan çocuklar kapsama alınmıştır. Politika metninde, bu alanlarda çalışan çocukların fiziksel, ruhsal, zihinsel ve sosyal gelişimlerinin olumsuz etkilendiğinden hareketle ulusal bir strateji belirleme ihtiyacının doğduğu ve bu nedenle de hükümetin çocuk işçiliğinin bu en kötü biçimlerini 10 yıllık bir zaman periyodu içinde (2005-2015) bu alanlarda çocuk işçiliğini önlemeyi emel hedef olarak belirlediği ifade edilmiştir. Ulusal strateji bağlamında atılacak adımlar şu şekilde sıralanmıştır (ÇSGB, 2006: 28-30):

- Mevcut kurumsal yapıların güçlendirilmesi ve yeni yapıların kurumsal yapıların oluşturulması
- Toplumsal duyarlılığı arttırıcı önlemler alınması
- Sosyal tarafların toplumun katılımının sağlanması
- Eğitim ile ilgili önlemler alınması
- Yoksulluğu giderici önlemler alınması
- Sağlık, güvenlik ve rehabilitasyona yönelik önlemler alınması
- Sosyal koruma ve sosyal güvenliğin sağlanması
- Hukuki düzenlemeler ve Mevzuat’ın etkin uygulanmasına yönelik önlemler alınması

Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi için Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi olarak oluşturulan ve ulusal strateji olarak kamuoyuna sunulan bu politika metnine genel olarak bakıldığında ortada bir eylem planı olmadığı görülmektedir. Eylem planı söylemiyle kaleme alınan bu metinde çocuk işçilerin ve onların ailelerinin gelirini artırıcı ve sürekli hale getirici herhangi bir somut önlem yer almamaktadır. Bunun yerine toplumsal duyarlılık oluşturma ve ilgili kişi ve kurumların bilgilendirilmesi hedeflerinin ağır bastığı ve çocuk işçiliğiyle mücadelede resmi kurumların sorunu bürokratik süreci genişleterek çözmeye çalıştığı görülmektedir.

3.3.2.2. Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı (2017-2023)

2017 yılında yayınlanan Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Ulusal Programı (2017-2023)'nda çocuk işçiliğine yönelik atılacak ilk adımların Mevzuat'a yönelik olduğu görülmektedir. Bu bağlamda;

- Türkiye'de çocuk işçiliği ile mücadele konusundaki mevzuatın incelenerek uygulamada yaşanan eksikliklerin tespit edilmesi ve gerektiğinde yeni mevzuatın hazırlanması,
- Zorunlu eğitimin 12 yıla çıkması ile birlikte eğitim ve iş mevzuatının birlikte tekrar ele alınıp değerlendirilmesi,
- İş Kanunu ile Tarım ve Ormandan Sayılan İşlerde Çalışma Koşullarına İlişkin Yönetmelikteki düzenlemelerin kapsamının 50 ve altı işçi çalıştıran işletmeler ile mevsimlik tarım işlerinde çalışan çocukları kapsayacak şekilde değiştirilmesi hususunda gerekli çalışmaların yapılması,
- Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelikte değişiklik yapılarak çocuk işçilerin, tarımda aile işleri dışında, ücret karşılığı mevsimlik tarım işlerinde çalışmalarının açık ve net olarak yasaklanması,
- Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile İş Kanunu arasında çocukların çalıştırılma yaşına ilişkin uyumlaştırma çalışması yapılması,
- Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüklerine/Hizmet Merkezlerine ve İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurullarına mevsimlik tarımda çocuk işçiliği ile ilgili denetleme önceliklerinin iletilmesi,
- Kolluk kuvvetlerinin mevsimlik tarımda çocuk işçiliğini denetlemesine yönelik düzenleme yapılması,
- Çocuk çalıştırılmamasına yönelik mevzuat düzenlemelerine uymayan işverenlerin ÇSGB İş Teftiş Kurulu Başkanlığı ve SGK Teftiş Kurulu Başkanlığı tarafından teftiş programına alınması hedefleri belirlenmiştir (ÇSGB, 2017: 62-63).

Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Ulusal Programı'na (ÇSGB, 2017: 62-66) genel olarak bakıldığında yasal mevzuatın gözden geçirilmesi, üniversiteler, medya ve sivil toplum kuruluşları yoluyla çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerine ilişkin farkındalığın yaratılması, kurumsal kapasitenin genişletilmesi, mevsimlik tarımda çocuk işçiliğine yönelik olarak kolluk kuvvetlerinin denetimlerinin düzenlenmesi gibi adımların hedeflendiği görülmektedir. Çocuk işçilerin geleceğinin ekonomik olarak güvence altına alınmasına ilişkin esaslı bir toplumsal mekanizma oluşturma ve hedefinin olmadığı ortadadır.

SONUÇ

Bu çalışmanın ulaştığı en temel sonuç, çocuk işçiliğiyle mücadele politikaları ve bu politikalara bağlı olarak yürütülen (ve yürütülmesi amaçlanan) uluslararası ve ulusal ölçekli faaliyetlerin, çocuk işçiliği sorununa gerçekçi bir yaklaşımda bulunmadığıdır. Çocuk işçiliğine dair uluslararası faaliyetlerin gerek gündeme geliş biçimlerine, gerek ise uygulama süreçlerine bakıldığında uluslararası mevzuat yoluyla kamuoyu oluşturma ve konuyla ilgili farkındalık oluşturma yönünün ağır bastığı görülmektedir. Ağırlıklı olarak BM ve ILO tarafından kabul edilen sözleşmelerde ve buna bağlı hayata geçirilen plan ve programlarda Batılı ülkelerin mevzuatlarından yola çıkılarak Batı dışı ülkelerin bu mevzuatları ve buna bağlı faaliyetleri hayata geçirmeleri salık verilmektedir. Bunun ulusal ölçekteki yansımaları ise az gelişmiş, çevre ülkelerdeki çocuk işçiliği sorununun kaynağında yatan özgün koşulların göz ardı edilmesi olmaktadır. Bu durum tam da Cox (1977)'un söz ettiği hegemonik uzlaşının dili olan ve evrenselci terimlerle ifade edilen ortak bir dildir (Cox, 1977:387). Uluslararası kuruluşların çocuk işçiliği tanım ve kriterlerinde, soruna yaklaşım biçimlerinde ve sorunla mücadele etmek üzere ortaya koydukları metinlerde bu evrenselci dil açıkça görülmektedir.

Çocuk işçiliğiyle uluslararası mücadelede başta ILO olmak üzere uluslararası kuruluşlar tarihsel olarak öncü rol oynamaktadır. Ancak bu öncülük, uluslararası kuruluşların bağımsız bir rol oynayarak tüm dünyadaki çocuk işçilere kendini adadığı bir öncülük değildir. Uluslararası örgütler tarihsel olarak uluslararası hegemonya ve ulus içi sınıfsal çatışmaların uluslararası örgütlü bir bürokrasiyle yönetilmeye çalışıldığı bir alandır. Bu mücadelelerin uluslararası karşılığında biri, ILO'nun 2. Dünya Savaşı öncesi dönemde sanayileşmiş Avrupalı Devletleri'n çıkarları doğrultusunda, bu devletlerin ekonomi politikalarını önceleyerek emeği dizayn etme girişimleri ve 2. Dünya Savaşı sonrası sonrasında ABD'nin hegemonyası altında faaliyetlerini yürütmüş olmasıdır. Diğeri ise sermaye ve işçi sınıfı karşıtlığı üzerinden biçimlenen ulus içi sınıfsal mücadelelerde ILO'nun bu çelişkileri emeğin aleyhine ört pas ederek korporatist karaktere sahip olan işçi-işveren-devlet üçlü sistemini benimsemiş olmasıdır. Ancak bu durum biçimsel olarak böyledir. ILO öncülüğünde çocuk işçiliğine dair yapılan düzenlemelere tarihsel olarak bakıldığında, 1990'lı yıllara kadar resmi sözleşmelerde dahi 'çocuk işçiliği' söyleminin neredeyse hiç yer almadığı görülmektedir. Asgari Yaş Sözleşmeleri'nde ise sömürülen yoksul çocukların çıkarı öncelenmemiş, aksine kapitalist üretim biçiminin lehine, esnek, ulusal hükümetlere manevra şansı tanıyan hükümlere yer verilmiştir. Bu yönüyle çocuk işçiliğiyle mücadelede uluslararası düzenlemelerin tarafsızlığa

dayalı, korporatist yapıdan ziyade sermaye lehine taraflı bir sınıfsal karaktere sahip olduğu söylenebilir.

Çocuk işçiliğine karşı uluslararası mücadelede sorunun sınıfsal karakteri ise tarihsel olarak hiçbir zaman gündem olmamıştır. Çocuk işçiliği sorunu temelde sınıfsal bir sorundur ve bu soruna uluslararası ve ulus içi sömür ilişkileri bağlamında yaklaşılmaksızın gerçekçi ve radikal çözüm önerileri getirmek mümkün değildir. Buna karşın uluslararası arenada uluslararası örgütlerin, ulusal hükümet temsilcilerinin ve sivil toplum kuruluşlarının böyle bir yaklaşımdan uzak olduğu ortadadır. Sivil toplum örgütlerinin çocuk işçiliği sorununa dair sosyal korumacı söylemi zaman zaman gündeme gelse de, uluslararası örgütlerin ve ağırlıklı olarak gelişmiş ülkelerin hükümet temsilcilerinin rekabet eşitsizliğini önceleyen tutumları bu söylemi daha az görünür kılmaktadır.

Uluslararası alanda çoğu AB kaynakları olmak üzere milyonlarca dolar ayrılan proje faaliyetlerine rağmen dünya genelince milyonlarca çocuk işçinin var olması, sorunun temelden ele alınmadığının bir göstergesidir. Tarihten günümüze dünyada çocuk işçiliği sorunu dinamik bir sorun olarak süregelmiştir ve sermaye ve işçi sınıfı arasındaki gelir farkı açıldığı ölçüde ve kriz dönemlerinde yoksulluğun artışına bağlı olarak sürekli artış eğiliminde olmuştur. 1980’li yıllardan itibaren ivme kazanan neoliberal ekonomi politikalarının üçüncü dünya ülkelerinde yarattığı yoksulluk ile çok uluslu şirketlerin aynı yıllardan itibaren inşa etmeye başladığı çevre ülkelerin ucuz işgücüne dayalı yeni küresel üretim rejimi üçüncü dünya ülkelerindeki çocukları her türlü sömürüye açık hale getirmiştir. Buna karşın 1990’lı yıllardan itibaren gündeme gelen çocuk işçiliğiyle mücadele söyleminde ‘sömürü’ kavramı daha çok kendinden menkul, bağımsız bir tanımlama aracı olarak kendine yer bulmuş ve neoliberal dönüşüm ve bu dönüşümün üçüncü dünya ülkelerindeki çocuk sömürüsüne karşı bir duruş söz konusu olmamıştır. Nitekim ILO’nun ve diğer uluslararası kuruluşların çocuk işçiliğine dair metinlerinde ‘kapitalizm’, sınıfsal eşitsizlik’, ‘neoliberalizm’ gibi kavramlar bulmak için bir mercekten fazlası gerekmektedir.

Çocuk işçiliğiyle mücadele politikalarına ilişkin bu çalışmada ulaşılan bir diğer sonuç ise sorunun teorik bir temelde ortaya koyulamamış olmasıdır. Hatta bunun da ötesinde soruna ilişkin teorik tartışmaların gündeme dahi geldiği söylenemez. Oysa çalışmanın 1. Bölümü’nde de ortaya koyulmaya çalışıldığı üzere, soruna ilişkin kuramsal yaklaşımlar literatürde ele alınmıştır. Buradaki sorun, çocuk işçiliğinin sınıfsal perspektiften yoksun bir kuramsal temelinin olmaması değil, bunun da ötesinde hiçbir kurama dayandırılmamasıdır. Bunun yerine çocuk işçiler genellikle kültürel bir mirasın marjinal dışlanmışları olarak ele alınmaktadırlar. Durum böyle olunca görüngülerden ve mevcut ekonomik düzenin ilkelerinden taviz

verilmeksizin belirlen mücadele adımlarının fayda yerine zarar getireceği açıktır. Nieuwenhuys (1996)'un verdiği örnek bununla ilgilidir. Kalkınma Uzmanları çocuk işçiliğini ortadan kaldırmak için çekirdek ailenin kutsallığına dayalı bir standart önermektedir. Eğer bu öneri evrensel bir standart halini alırsa, çoğu değerli mekanizmanın suç sayıldığı bir süreç girilir. Bu suçlama, modern ekonomilerin yoksul çocukları neoliberal ticaretin etkilerinden koruma isteksizliklerini arttırdığı süreçte suistimale açık hale gelecektir (Nieuwenhuys, 1996: 242).

Uluslararası sözleşmelerle önüne geçilmeye çalışılan çocuk işçiliği sorununda, uluslararası kuruluşlar ile ulusal devletler arasındaki ilişkilerin kendisi de bir sorundur. Ulusal devletler taraf oldukları sözleşmelere uymakla yükümlü olsa da, bu uyum uzun yıllar alabilmektedir. Ayrıca çoğu sözleşme tavsiye niteliğinin ötesinde değildir ve ulusal hükümetlerin taahhütlerini yerine getirmeleri için çoğu zaman belirli bir esneklik sağlamaktadır. Üçüncü dünya ülkelerinin ekonomi politikalarına ve bu ülkelerin kalkınma özerkliğine sağlanmayan bu esneklik, çocuk işçiliği gibi toplumsal bir sorun için tarihsel bir tutumdur. Bu tutum elbette ki, varlığı ulusal devletlerin finansal yardımlarına ve meşruiyeti üye devletlerin sayılarına bağlı olan bu örgütler için normaldir.

Çocuk işçiliğiyle mücadele konusunda bu çalışmanın Türkiye açısından kayda değer bir sonucu ise Türkiye'nin çocuk işçiliğiyle mücadele sürecinin doğrudan uluslararası kuruluşların mücadele politikalarına bağlı oluşudur. Türkiye'de çocuk işçiliğiyle mücadele politikaları buna paralel olarak 1990'lı yıllarda gündeme gelmeye başlamıştır. Bunun öncesine kadar, Ulusal Mevzuat'ta çocukların çalışmalarına ilişkin çeşitli düzenlemeler olmakla beraber, 1990'lı yıllara kadar çocuk işçiliğiyle ilgili belirlenmiş bir mücadele politikası ya da eylem planı söz konusu olmamıştır.

Türkiye'nin çocuk işçiliğiyle mücadele gündeminin oluşumu 1989 yılında kabul edilen BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin 14 Ekim 1990 yılında imzalanmasıyla başlamıştır. 1991 yılında ILO'nun öncülük ettiği IPEC programı hayata geçirilmiş ve Türkiye 1992 yılında bu programa dahil olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'nin çocuk işçiliğine dair ilk adımı bu program çerçevesinde 1994 yılında ilk kez bir Çocuk İşgücü Anketi yapmış olmasıdır. Sonrasında ise ikinci Çocuk İşgücü Anketi Ekim 1999 yılında Çocuk İşçiliğinin İzlenmesi ve Bilgi Programı (SIMPOC) çerçevesinde yapılmıştır. 2006 yılında ise veri toplama biçimlerini ve bu verilerdeki kavramları ILO-IPEC doğrultusunda güncelleyen TÜİK, 2006, 2012 ve 2019 yıllarında Çocuk İşgücü Anketleri'ni gerçekleştirmiştir.

Türkiye'nin çocuk işçiliğiyle mücadelede resmi politikalar bağlamında sorunlu olduğu alanlardan ilki nicel veri toplama yöntemlerine yöneliktir. TÜİK'in Çocuk İşgücü Anketleri'ni altı ve yedi yıllık periyodlar gibi uzun zaman dilimleriyle gerçekleştirmesinin yanı sıra, bu

anketlerin sürekli olarak Ekim-Kasım-Aralık olmak üzere yılın son çeyreğinde gerçekleştirilmesi, verilerin gerçekliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Çünkü yaz döneminde tarımda, sanayide ve hizmetler sektöründe çalışan çocuklar bu verilere dahil olmamaktadır. Çocuklar için bu yaz dönemi çalışmaları eğitim hayatındaki esnekliklere göre üç aydan altı aya sürebilmektedir. Başta tarım ve sanayi olmak üzere, çeşitli işlerde çalışan çocukların yaptıkları işlerin niteliği ve süreleri düşünüldüğünde, bu çocukların ILO'nun vurguladığı, yaz dönemlerinde çalışarak cep harçlığı kazanan çocuklar kategorisinde düşünülemeyeceği açıktır.

Türkiye’de çocuk işçiliğiyle mücadele politikaları bağlamında ulaşılan bir diğer öncelikli sonuç çırakların ve stajyerlerin çocuk işçiliği kategorisinin dışında tutulmasıdır. Yasal çalışma saatleri temel alınarak gösterilen bu tutum ile çırak ve stajyerlerin uygulamada maruz kaldıkları çalışma biçim ve süreleri çelişkilidir. Yapılan araştırmaların da ortaya koyduğu üzere, çırak ve stajyerler eylemli olarak üretime katılmakta ve bu katılımın eğitim boyutu arka planda kalmaktadır. Yeterli denetim mekanizmalarıyla desteklenmeyen çıraklı ve stajyerlik sisteminde öğrenciler işverenlerin insafına ve yer aldıkları iş kolunun zorluk koşullarına bağlı kalmaktadır. Ayrıca bu kesimdeki çocuklar fiziksel, zihinsel ahlaki olarak sömürüye açık hale gelmekle birlikte ekonomik olarak güvencesiz bir emek sürecinin parçası olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abebe, T. ve Bessell, S. (2011). "Dominant Discourses, Debates and Silences on Child Labour in Africa and Asia". *Third World Quarterly*, 32(4): 765-786.
- Agarwal, M. and Lauren, K. (2004). "Addressing Challenges of Globalization: An Independent Evaluation of the World Bank's Approach to Global Programs". *Understanding Children's Work (UCW) Program*, The World Bank Operations Evaluation Department, The World Bank, Washington.
- Akkaya, Y. (2010). *Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler*. Yordam Kitap, İstanbul.
- Akpınar, T. (2019). "Çocuk İşçilik Olgusuna Nedensellik Bağlamında Bakmak ya da 'Bizi Bize Anlatmak'". *Çalışma Ortamı*, sayı: 159, Ocak-Şubat-Mart.
- Akpınar, T. (2019b). "Akademinin Gündeminde Çocuk Emeği". *Çalışma Ortamı*, sayı: 162, Ekim-Kasım-Aralık.
- Akpınar, T. (2020). *Sermayenin Yeni Hafif Piyadeleri: 'kaçak' göçmen işçiler*. Kor Kitap, İstanbul.
- Akpınar, T. (2006). *Çocuk Emeği Sorununa Çağdaş Bir Yaklaşım: Kitlerin Çırac Okulları (1938-1989)*. Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı, Yayın No: 2.3, Ankara.
- Akpınar, T. And Gün, S. (2016). "Testing the human capital development model: the case of apprenticeships in Turkey". *International Journal of Training and Development*, 20(3): 214-223.
- Anderson, P. (2017). *Antikiteden Feodalizme Geçişler*. (Çev. Uğur Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- Araz, Y. (2014). "Osmanlı Emek Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: İstanbul'da Ev İçi Hizmetlerde Çalışan Kadınlar Üzerine Bir Değerlendirme (1870-1850)". *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu II*, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 207-224.
- Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Arhin, A. (2012). "Conceptualizing Child Labour Trafficking and Exploitation: The Case of Roma Children in Montenegro". *Temida*, 15(3): 161-186.
- Aries, P. (1962). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. (Translated from the French by Robert Baldick), Alfred A. Knoph, New York.
- Avrupa Birliği Genel Sekreterliği. (2009). *Avrupa Birliği Terimleri Sözlüğü*. Matus Basımevi, Ankara.

- Bakırezer, G. (2008). “Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(1): 17-54.
- Baran, A.G. ve Öksüz, C. (2011). “Pratik, Kültür, Sermaye, Habitus ve Alan Teorileriyle Pierre Bourdieu Sosyolojisi”, *Sosyolojide Yakın Dönem Gelişmeler* (2-22). Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Barkan, Ö.L. (1973). “Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı”. *Hacettepe ve Boğaziçi Üniversiteleri Türk İktisat Tarihi Semineri (Metinler/Tartışmalar)*, 8-10 Haziran, Ankara, 1-32.
- Basu, K. and Van, P.H. (1998). “The Economics of Child Labour”. *The American Economic Review*, 88(3): 412-427.
- Başaranbilek, E. (1993). “Arkeolojik Eserlerde Çocuk”. *Toplumsal Tarihte Çocuk 23-24 Nisan 1993 Sempozyum/Atölye 2*, Yayına Hazırlayan Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Becker, G.S. (1960). “An Economic Analysis of Fertility”. *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Universities-National Bureau (Ed.), Columbia University Press, pp. 209-240.
- Becker, G.S. (1994). “Human Capital Revisited”. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education (3rd Edition)*, Gary S Becker (Ed.), The University of Chicago Press, pp. 15-28.
- Bellamy, C. (2000). “Dünya Çocuklarının Durumu 2000: 21. yüzyıl için bir vizyon”. UNICEF Türkiye Temsilciliği Yayını, Ankara.
- Berktaş, H. (1989). *Kabileden Feodalizme*. Kaynak Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul.
- Biggeri, M., Libanora, S. And Menchini, L. (2007). “Children Conceptualizing their Capabilities: results of a Survey Conducted during the First Children’s World Congress on Child Labour”. *Journal Human Development*, 7(1:) 59-83.
- Blake, W. (2014). *Kehanetin Gölgeleeri*. (Çev. Tozan Alkan), Varlık Yayınları, İstanbul.
- Boratav, K. (1980). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. İmge Kitabevi, 7. Baskı, Ankara.
- Bourdieu, P. (1986). “The forms of capital”, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. J.G. Richardson (Ed.), Greenwood Press, New York.
- Bourdieu, P. (2006). *Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine*. (Çev. Hülya Uğur Tanrıöver), Hil Yayın, 2. Baskı, İstanbul.
- Bourdieu, P. ve Passeron, J.C. (2015). *Yeniden Üretim:Eğitim Sistemine İlişkin Bir Teorinin İlkeleri*. (Çev. Aslı Sümer, Levent Ünsaldı ve Özlem Akkaya), Heretik Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

- Brown, J.R. and Thornton, J.L. (1957). "Percival Pott (1714-1788) and Chimney Sweepers' Cancer of the Scrotum". *British Journal of Industrial Medicine*, 14(1): 68-70.
- Bulutay, T. (1995). *Türkiye'de Çalışan Çocuklar – Child Labour in Turkey*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Burawoy, M. (2015). *Üretim Siyaseti*. (Çev. Çağdaş Gümüşoluk), Notabene Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- Çalışan Çocuklar Çalışma Grubu Raporu (1989). "Çalışan Çocuklar". *1990'ların Çocuk Politikası Ulusal Kongresi, 5. Oturum, 135-141*, 23-24 Mart, Ankara.
- Callinicos, A. (2014). *Emperyalizm ve Kürresel Ekonomi Politik*. (Çev. İlkay Ata), Phonix Yayınevi, Ankara.
- Coşkun, R. (2009). "“Yönetim-Organizasyon” Ders Kitaplarında Biçim ve İdeoloji". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(1): 239-258.
- Cox, R.W. and Sinclair, T.J. (1999). *Approaches to World Order*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Croix, G.E.M. de Ste. (2014). *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*. (Çev. Çağdaş Sümer), Yordam Kitap, İstanbul.
- Cunningham, H. and Viazso, P.P. (1996). "some issues in the historical study of child labour". H. Cunningham and P.P. Viazso (Ed.), *Child Labour in Historical Perspective – 1800-1985 – Case Studies from Europa, Japan and Colombia*. UNICEF, Florence, Italy.
- Çelik, A. (2005). "Dünden Bugüne Çocuk İşçilik". *Çalışma Hayatında Çocuklar*, TES-İŞ Dergisi: 51-68.
- ÇSGB (2006). *Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi için Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi*. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayını, Ankara.
- ÇSGB (2017). *Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı 2017-2023*. Ayrıntı Basımevi, Ankara.
- Daalen, E.V. ve Hanson, K. (2019). "The ILO's Shifts in Child Labour Policy: Regulation and Abolition". *International Development Policy*, Part 2: 133-150.
- Darko, P. (2008). *Child Labour A New Form of Slavery in Modern Ghana: A Case Study on Female Children in Dzemeni Volta Ghana*. Malmö University, School of global & political Science, Sweden.
- Dedeoğlu, S., Bayraktar, S.S. ve Çetinkaya, Ö. (2019). "Yoksulun Umudu Çocuk: Türkiye'de Suriyeli Tarım İşçisi Çocuklar". *Çalışma ve Toplum*, sayı: 63: 2580-2610.
- Defoe, D. (1962). *A Tour Through The Whole Island of Great Britain (In Two Volumes Volume One)*. Revised Edition: Dent, London / Dutton New York.

- Denis, H. (1973). *Ekonomik Doktrinler Tarihi 1*. (Çev. Atilla Tokatlı), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Dickens, C. (2009). *Oliver Twist*. (Çev. Nihal Yeğinoğlu), Can Yayınları, İstanbul.
- Durmuş, M. (2016). “Çocuk Emeğinin Kullanımını Yaygınlaştıran Yapısal Koşullar”. M. Şengül ve Tarık Kaya (Ed.), *Kapitalizm ve Paternalizm Kısacasında Çocuk: Türkiye’de Çocuklara İlikin Sorunlar ve Alternatif Politika Arayışı Uluslararası Sempozyumu*. Eğitim Sen Yayınları, Ankara.
- Edelman, M. (1974). “The Political Language of the Helping Professions”. *Politics and Society*, 4(3): 296.
- Edmons, E.V. (2007). *Child Labor*. Department of Economics at Dartmouth College, Institute for the Study of Labor (IZA), and the National Bureau of Economic Research, Hanover.
- Esen, B.N. (1944). *Türk İş Hukuku*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Faroghi, S. (2004). “Kentlerde Toplumsal Yaşam”, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.2: 1600–1914, (ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), (çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayınları, s.699-729.
- Fişek, G. (1984). *İşçi Sağlığının Korunması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- Fişek, G. (1996). “Sanayi Kesiminde Çalışan Çocuklar”. *Türkiye’de Çalışan Çocuklar Sorunu ve Çözüm Yolları*. (Yayına hazırlayan: Ertan Kahramanoğlu), Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu ve Friedrich-Naumann Vakfı, Ankara.
- Francavilla, F. and Lyon, S. (2003). “Household chores and child health: preliminary evidence from six countries”. *Understanding Children’s Work – An Inter Agency Research Cooperation Project*, University of Rome “Tor Vergata”, Faculty of Economics, Rome Tor Vergata.
- Frayssé, O. (2017). “Work and Labour as Metonymy and Metaphor”. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society*, 12(2): 468-485.
- Geçgin, E. (2009). “Ankara-Polatlı Örneğinde Sosyal Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği”. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 1-33.
- Gibbons, E.D., Huebler, F. and Loaiza, E. (2005). *Child Labour, Education and the Principle of Non-Discrimination*. UNICEF Staff Working Papers Division of Policy and Planning Series, New York, UNICEF.
- Gülçubuk, B. (2012). “Tarımda Çocuk Emeği Sömürüsü ve Toplumsal Duyarlılık”. *Çalışma ve Toplum*, 33(2): 75-94.

- Gün, S. (2010). *Yoksulluktan Sefalet Bir Göç Hikâyesi: Sokakta Çalışan Çocuklar Sorununun Ekonomi Politikası*, Maki Basın Yayın, İstanbul.
- Harunoğulları, M. (2016). “Suriyeli sığınmacı çocuk işçiler ve sorunları: Kilis örneği”. *Göç Dergisi*, 1: 29-63
- Harvey, D. (2004). *Yeni Emperyalizm*. (Çev. Hür Güldü), Everest Yayınları, İstanbul.
- Hobbs, S., Lavalette, M. and McKechnie, J. (1999). *Child Labor: A World History Companion*. ABC-CLIO, Santa Barbara.
- Hoy, W.K., Miskel, C.G. and Tarter, C.J. (2013). *Educational Administration: Theory, Research, and Practice*. McGraw, New York.
- Huberman, L. (2009). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. (Çev. Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Humphries, J. (2012). “Childhood and child labour in the British industrial revolution”. *Economic History Review*, 66(2).
- Hunt, E.K. and Lautzenheiser, M. (2011). *History of Economic Thought: A Critical Perspective*. Third Edition, Armong, New York.
- ILAB. (2018). *Finding on the Worst Form of Child Labour*. U.S. Department of Labor’s.
- ILO (1923). *Official Bulletin*. Volume 1, April 1919-August-1922, Geneva.
- ILO, UNICEF and World Bank Group. (2006). *Towards a Statistical Measure/Definition of Child labour*. Understanding Children’s Work - An Inter-agency consultation Research Cooperation Project, Washington.
- ILO. (2006a). *The end of child labour: Within reach*, Global Report under the Follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work, Geneva.
- ILO. (2006b). *Child labour in gold mining: The problem*, International Programme on Elimination of Child Labour (IPEC), 4 route des Morillons, CH-1211, Geneva.
- ILO. (2006c). *Child labour in gold mining: The problem*, International Programme on Elimination of Child Labour (IPEC), 4 route des Morillons, CH-1211, Geneva.
- ILO. (2008). *Defining child labour: A review of the definitions of child labour in policy research*. International Labour Office, International Programme on Elimination of Child Labour (IPEC) – Geneva.
- ILO. (2014). *Child labour “in a nutshell” – A Resource for Pacific Island Countries*. International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC), Geneva.
- ILO. (2019a). *Tackling child labour: 100 years of action*. International Labour Organization, Fundamental Principles and Rights at Work Branch (FUNDAMENTALS), Geneva.

- ILO. (2019b). *Ending child labour, forced labour and human trafficking in global supply chains*. ILO, OECD, IOM, UNICEF, Geneva.
- IPEC. (2007). *Modern Policy and legislative responses to child labour*. International Labour Office, Geneva.
- İnalcık, H. (2017). *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1: 1300-1600*. (Çev. Halil Berktaş), 1. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Jung, S.Y. ve Smith, R.J. (2007). "The Economics of Poverty: Explanator theories to inform practise". *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 16(1-2): 21-39.
- Jupp, M. (1989). "The International Year of the Child: Ten Years Later". *Proceeding of the Academy of Political Science*, 37(2): 31-44.
- Kapar, R. (2019). "Çocuk Emeginin En Kötü Biçimleri". *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 63(4): 2461-2502.
- Karaman, K. ve Yılmaz, A.S. (2011). "Mevsimlik Tarım İşçileri ve Enformel İlişkiler Ağı: Giresunda Çalışan Mevsimlik Tarım İşçileri Üzerine Bir Araştırma". *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*. 3(1): 211-226.
- Kazgan, G. (2011). "Adam Smith ve Milletlerin Zenginliği Üzerine", *Milletlerin Zenginliği*. Adam Smith (yızr), (Çev. Haldun Derin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Khan, F.R., Munir, K.A. and Willmott, H. (2007). "A Dark Side of Institutional Entrepreneurship: Soccer Balls, Child and Postcolonial Impoverishment". *Organization Studies*, 28(7): 1055-1077.
- Konaç, E. (1996). "Çalışan Çocuklara İlişkin Uygulamalar ve Hukuki Düzenlemeler", *Türkiye'de Çalışan Çocuklar Sorunu ve Çözüm Yolları*. (Yayına hazırlayan: Ertan Kahramanoğlu), Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu ve Fredrich-Naumann Vakfı, Ankara.
- Kott, S. (2019). "ILO: Social Justice in a Global World? A History in Tension". *Policy / Revue internationale de politique de developpement*, 11(1): 21-39.
- Köse, A.H. ve Öncü, A. (2000). "İşgücü Piyasaları ve Uluslararası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekânsal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii". *Toplum ve Bilim*, Güz-86. Sayı: 72-90.
- Krasniqi, F.X. and Topxhiv, R.M. (2016). "The Importance of Investment in Human Capital: Becker, Schultz and Heckman". *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*, 6(4): 1-18.
- Lahire, B. (2015). "The limits of the field: Elements for a theory of the social diffrentiation of activities", *Bourdieu's Theory os Social Theory: Concepts and aplications*, Mathieu Hilgers and Eric Mangez (Ed.), Routledge, London and New York, 62-101.

- Lavalette, M. (1999a). "The 'New Sociology of Childhood' and Child Labour: Childhood, Children's Right and 'Children's Voice'". Micheal Lavalette (Ed.), *A Thing of the Past? Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Liverpool University Press, UK, p: 15-43.
- Lavalette, M. (1999b). "Theorizing Children at Work: Family, State and Relations of Production in Historical Context". Micheal Lavalette (Ed.), *A Thing of the Past? Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Liverpool University Press, UK, p:44-68.
- Lavalette, M. (1999c). "Conclusion". Micheal Lavalette (Ed.), *A Thing of the Past? Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Liverpool University Press, UK, p: 249-254.
- Lenin, V.İ. (2003). *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. (Çev. Cemal Süreyya), Eriş Yayınları, Yer Belirtilmemiş.
- Leonard, M. (2005). "Children Childhood an Social Capital: Exploring the Links". *Sociology*, 39(4): 605-622.
- Lindkvist, L. (2019). "1979: a Year of the Child, but Not of Children's Human Rights". *Diplomatica*, 1(2): 202-220.
- Lordoğlu, K. ve Aslan, M. (2018). "Görünmeyen Göçmen Çocukların İşçiliği: Türkiye'deki Suriye'li Çocuklar". *Çalışma ve Toplum*, 57(2): 715-732.
- Lordoğlu, K. ve Etiler, N. (2014). "Batı Karadeniz Bölgesinde Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliğinde Çalışan Çocuklar Üzerine Sınırlı Bir Araştırma". *Çalışma ve Toplum*, 41(2): 115-134.
- Luxemburg, R. (2003). *The Accumulation of Capital*. Routledge, London and New York.
- MacLennan, E. (1993). "Çalışma Hayatında Çocuk Hakları", *Çocuk Hakları*. Bob Franklin (drl.). (Çev. Alev Türker), Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, İstanbul.
- Makal, A. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*. İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara.
- Mäkinen, M. (2006). *The Concept of Child Labour of the International Labour Organization*. A Pro Gradu Thesis Political Science and Master's in Development and International Cooperation, Department of Social Sciences and Philosophy, University of Jyväskylä, Jyväskylä, Finland.
- Marx, K. (2003). *Kapital: Birinci Cilt*. (Çev. Alaattin Bilgi), Eriş Yayınları, Basım Yeri: Belirtilmemiş.

- Mayor, T. (2013). "Avcı-Toplayıcılar: Orijinal Liberteryenler". (Çev. Atilla Yayla), *liberal düşünce*, 71(18): 227-246.
- Morin, E.M. (2004). "The meaning of work in modern times". 10th World Congress on Human Resources Management, Rio de Janeiro, Brazil, vol:20.
- Morrow, V. (1999). "Conceptualising social capital in relation to the well-being of children and young people: A critical review". *Sociological Review*, 47(4): 744-765.
- Nicholas, D. (1995). "Child and Adolescent Labour in the Late Medieval City: A Flemish Model in Regional Perspective". *The English Historical Review*, 439(110): 1103-1131.
- Nieuwenhuys, O. (1996). "Paradox of Child Labour and Antropology". *Annual Review of Antropology*, Vol: 25: 237-251.
- Nieuwenhuys, O. (2007). "Embedding the Global Womb: Global Child Labour and the New Policy Agend". *Children's Geographies*, 5(1-2): 149-163.
- Nurmi, M.K. (1964). "Fact and Symbol in 'The Chimney Sweeper' of Blake's Songs of Innocence". *Bulletin of the New York Public Library* 68, no. 4, 249-256.
- Ongan, N.T. (2017). "Kapitalizm ve Çocuk Emeği". *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 16(62): 4-10.
- Öksüz, E. (2011). "Feodal Düzen ve Sosyal Değişmeler". *Sosyoloji Konferansları*, 18: 81-92.
- Özdemir, A.M. ve Özdemir, G.Y. (2005). "Küresel Kapitalizmde Çocuk Emeğinin Ekonomi Politikası-Çocuk İşçilerin "Oyun" Hakkı Var mıdır?". *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 6(23): 8-15.
- Özdemir, S. (1996). "Türkiye'de "Zorunlu Çalışma" Uygulamaları". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (41-42); 181-214.
- Pamuk, Ş. (2013). "Son iki yüzyılda Türkiye'de gelirin bölüşümü". *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40 (Ağustos): 297-316.
- Postman, N. (1995). *Çocukluğun Yok Oluşu*. (Çev. Kemal İnal), İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara.
- Rasheda, K. and Mohammad, R. (2008). "Child Labour in Developing Countries: The Role of Education, Poverty and Birth-Order". *Journal of Social and Economic Development*, 10(2): 173-195.
- Riggs, W.F. (1979). "The Importance pf Concepts: Some Considerations on How They Might be Less Ambiguously". *The American Sociologist*, 14(4): 172-185.
- Riggs, W.F. (1987). "Indigenous Concepts: A Problem for Social and Information Science". *International Social Science Journal*, 39(4): 607-617.

- Riggs, W.F. (1995). "Representation of Concept Systems". S. Wright and R. Strehlow (ed.), in *Standardizing and Harmonizing Terminology: Theory and Practice*. PA: ASTM International, West Conshohocken, 63-76.
- Schrage, E.J. and Ewing, A.P. (2005). "The Cocoa Industry and Child Labour". *The Journal of Corporate Citizenship*, No. 18, Corporate Citizenship in Africa (Summer), pp. 99-112.
- Shore, H. (2015). "Chimney Sweep-Cultural Icon". Hugh D. Hindman (Ed.), *The World of Child Labor: An Historical and Regional Survey*. Routledge, New York.
- Smith, A. (2007). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edited by S. M. Soares. MetaLibri Digital Library, 29th May.
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury, London.
- Stearns, P.N. (2018). *The Industrial Revolution in World History*. Routledge, New York-London.
- Şen, M. (2013). *İş Kanunları ve Sosyal Güvenlik Kanunları*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Şenses, F. (2004). "Neoliberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi?". *ERC Working Paper in Economic*, METU-Economic Research Center, Ankara (04/09): 1-28.
- T.C. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği. (2009). *Avrupa Birliği Terimleri Sözlüğü*, Matus Basımevi, Ankara.
- Talas, C. (1997). *Toplumsal Politika*. İmge Kitabevi, Ankara.
- Thompson, E.P. (2004). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*. Birikim Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- Thomson, G. (1977). *The Human Essence: The Source of Science and Art*. China Policy Study Group, London.
- Turla, A., Tomak, L. ve Pekşen, Y. (2009). "Çıraklık Eğitim Merkezine Devam Eden Gençlerin İş Yerinde İstismara Uğrama Sıklığı". *Türkiye Klinikleri J Pediatr*, 18(3): 167-173.
- UNICEF. (2006). *Child Protection Information*. Birth registration, New York, UNICEF.
- UNICEF. (2007). *Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Childs*. Geneva, UNICEF.
- UNICEF. (2010). *Child Protection from Violence, Exploitation and Abuse*. Thematic Report, New York, UNICEF.
- Uysal, M., Sayılan, F., Yıldız, E.T., Türkmen, N. Ve Korkmaz, N. (2016). "Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çocuklarının Temel Eğitim Sorunları". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 49(1): 183-201.
- Wallerstein, I. (1974). *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York Academic Press.

- Wallerstein, I. (1996). *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*. Verso, Eighth Impression, London-New York.
- Wallerstein, I. (2010). *Gücün Retoriği-Avrupa Evrenselciliği*. (Çev. Aziz Ufuk Kılıç), bgst Yayınları, birinci baskı, İstanbul.
- White, B. (1996). "Globalization and the Child Labour Problem". *Journal of International Development*, 8(6): 829-839.
- Wood, E.M. (2020). *Sermaye İmparatorluğu*. (Çev. Oya Köymen), Yordam Kitap, İstanbul.
- Yalçın, A. (2017). "Bilimsel Çalışmalarda Kavram Oluşturma ve Sözsüz İletişim Kavramları Üzerine". *Avrasya terim Dergisi*, 5(2): 74-79.
- Yavuz, E. (1998). "Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-40", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*. D. Quataert ve E. J. Zürcher (drl.). (Çev. Cahide Ekiz), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yeldan, E. (2010). *Küreselleşme Kim İçin*. Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul.
- Yıldız, S. (2017). "DİASPORA GİRİŞİMCİLİK: TÜRKİYE'DEKİ SURİYELİ GİRİŞİMCİLERİN PROFİLİ". *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir.
- Yılmaz, M. (2015). "Türkiye'de Kısal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Dağılımı". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 20(33): 161-188.
- Zubritski, Y., Mitropolski, D. ve Kerov, V. (1979). *İlkel Topluluk, Kölecilik, Feodal Toplum*. (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara.
- Zürcher, E.J. (1998). "Önsöz", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*. D. Quataert ve E. J. Zürcher (drl.). (Çev. Cahide Ekiz), İletişim Yayınları, İstanbul.

İnternet Kaynakları:

- Al Jazeera English (2020). "DCR child labour: Mining companies accused of exploitation". 4 Ocak, <https://www.youtube.com/watch?v=ovuh792E008> (erişim tarihi: 03.03.2020).
- Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü. (1935). Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu. 20 İlkteşrin (20 Ekim), Ulus Basımevi, Ankara. <http://www.mku.edu.tr/files/200-0bb55d9e-e0bb-413b-a4a9-d21120852f52.pdf> (erişim tarihi: 09.04.2020).
- Bennett, M.R. and Reynolds, S.C. (2018). "What ancient footprints can tell us about what it was like to be a child in prehistoric times". <https://theconversation.com/what-ancient-footprints-can-tell-us-about-what-it-was-like-to-be-a-child-in-prehistoric-times-91584> (access: 13.01.2020).
- Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi, 20 Kasım 1959, <https://www.maltepe.edu.tr/Content/Media/CkEditor/29042020025606457cocukhaklari.pdf> (erişim tarihi: 19.04.20 21).

- C001 – Hours of Work (Industry) Convention, 1919 (No. 1) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312146:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).
- C005 – Minimum Age (Industr) Convention, 1919 (No.5) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312150:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).
- C006 – Night Work of Young Persons (Industry) Convention, 1919 (No.6) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312151 (erişim tarihi: 16.04.20 21).
- C007 – Minimum Age (Sea) Convention, 1920 (No.7) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312152:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).
- C010 – Minimum Age (Agriculture) Convention, 1921 (No.10) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312155:NO (erişim tarihi: 16.04.2021).
- C033 – Minimum Age (Non-Industrial Employment) Convention, 1919 (No.33) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312178:NO (erişim tarihi: 16.04.20 21).
- C138 – Minimum Age Convention, 1973 (No: 138) https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ilo_code:C138 (erişim tarihi: 19.04.20 21).
- ÇSGB, “ILO Çocuk İşçiliği Projesi” <https://ailevecalisma.gov.tr/medias/5828/ilococuk.pdf> (erişim tarihi: 04.07.2021).
- Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılmaları Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik, <https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.5457&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch#> (erişim tarihi: 28.11.2019).
- Declaration of the Rights of the Child. (1959). <https://www.humanium.org/en/declaration-rights-child-2/> (erişim tarihi: 19.04.20 21).
- DW Türkçe (2020). “Kozmetiğin ardındaki gerçek: Çocuk işçiliği”. <https://www.youtube.com/watch?v=DqyREw3AmmY> (erişim tarihi: 03.03.2020).
- Fişek, A.G. (2015). “Sosyal Politikanın Kıyısında: Çocuklar ve Gençler”. <https://www.youtube.com/watch?v=pbJqrXw2HgI> (erişim tarihi: 27. 03. 2020).
- ILO (1921). C015 – Minimum Age (Trimmers and Stokers) Convention, (No. 15). https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C015 (access: 06.12.2019).

- ILO (1936). C058 – Minimum Age (Sea) Convention (Revised), (No. 58). https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C058 (access: 06.12.2019).
- ILO (1973). C138 – Minimum Age Convention, (No. 138). https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C138 (access: 06.12.2019).
- ILO (2010). “Peru: Child Labour in Gold Mines”. (erişim tarihi: 03.04.2020).
- ILO (2020). “Mevsimlik Tarımda Çocuk İşçiliğiyle Mücadelede Yeni Bir Dönem Başlıyor”. https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_761785/lang--tr/index.htm (erişim tarihi: 11.03.2021).
- ILO Türkiye Ofisi, <https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/child-labour/lang--tr/index.htm> (erişim tarihi: 29.11.2019).
- ILO Türkiye Ofisi, <https://www.ilo.org/ankara/lang--tr/index.htm> (erişim tarihi: 28.11.2019).
- ILO, https://www.ilo.org/ankara/about-us/WCMS_372874/lang--tr/index.htm (erişim tarihi: 16.04.2021).
- ILO. (1921). C015 – Minimum Age (Trimmers and Stokers) Convention, (No. 15). https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C015 (access: 06.12.2019).
- ILO. (1936). C058 – Minimum Age (Sea) Convention (Revised), (No. 58). https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C058 (access: 06.12.2019).
- ILO. (1973). C138 – Minimum Age Convention, (No. 138). https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C138 (erişim: 06.12.2019).
- ILO. (1999). C182 – Worst Forms of Child Labour Convention. https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C182 (erişim: 07.12.2019).
- ILO (2018). “Ending child labour by 2025: A review of policies and programmes”. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/publication/wcms_653987.pdf, (erişim tarihi: 05.05.2021).
- ILO-IPECa. “Uganda: Support of the National Action (SNAP)”. <https://www.ilo.org/ipec/projects/global/snapuganda/lang--en/index.htm> (erişim: 01.07.2021).

- ILO-IPECb. “Tackling child labour through education in African, Caribbean and the Pacific (ACP) States (TACKLE)”. <https://www.ilo.org/ipecc/projects/global/tackle/lang--en/index.htm> (erişim: 01.07.2021).
- ILO-IPECc. “Eliminating Child Labour in West Africa and Strengthening Sub-regional Cooperation through ECOWAS-1”. <https://www.ilo.org/ipecc/projects/global/ecowasi/lang--en/index.htm> (erişim: 01.07.2021).
- ILO-IPECd. “Eliminating Child Labour in West Africa and Strengthening Sub-regional Cooperation through ECOWAS-2”. <https://www.ilo.org/ipecc/projects/global/ecowasi/lang--en/index.htm> (erişim: 01.07.2021).
- ILO-IPECe. “Combating child labour through education in Bolivia, Indonesia, Mali and Uganda”. <https://www.ilo.org/ipecc/projects/global/education/lang--en/index.htm> (erişim: 01.07.2021).
- ILO-IPECf. “ARISE-1: Programme to combat child labour in tobacco-growing communities in Zambia”. https://www.ilo.org/ipecc/projects/global/WCMS_356145/lang--en/index.htm (erişim: 01.07.2021).
- İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6331.pdf> (erişim tarihi: 15.12.2019).
- Milli Korunma Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3780.pdf> (erişim tarihi: 18.02.2020).
- Polis Vazife ve Salahiyat Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2559.pdf> (erişim tarihi: 16.12.2019).
- Resmi Gazete (2018). “Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”, 3 Ağustos. (Sayı: 3474, Kararname no: 15), <http://www.sgk.gov.tr/wps/wcm/connect/0cb8f735-f9b9-4e25-b897-d6084f21f012/20180804-1.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=0cb8f735-f9b9-4e25-b897-d6084f21f012> (erişim tarihi: 18.12.2019).
- SGK, Kayıtdışı İstihdam Oranı. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari/kayitdisi_istihdam_orani (erişim tarihi: 03.07.2021).
- Social Theory re-wired: New Connections to Classical and Contemporary Perspectives, “Pierre Bourdieu”, <http://firstedition.routledgesoc.com/profile/pierre-bourdieu> (access: 06.02.2020).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2018). “Çocuk İşçiliği İle Mücadele Temalı Gönül Elçileri Buluşmasında Yaptıkları Konuşma”. 20 Kasım 2018, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/362>

/99991/cocuk-isciligi-ile-mucadele-temali-gonul-elcileri-bulusmasinda-yaptiklari-konusma (erişim tarihi: 21.03. 2020).

Tat, D. (2015). “Damlanur Tarafından Hazırlanan Dünya Çocuk İşgücü Haritaları”. <https://fisek.org.tr/en/projeler/cocuk-emeginin-cografya-atlasi/2015-2/atlas/> (erişim tarihi: 27. 03. 2020).

TÜİK (2012). “Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları” <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuk-Isgucu-Anketi-Sonuclari-2012-13659> (erişim tarihi: 29.01.2021).

TÜİK (2020). “Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2019”. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Child-Labour-Force-Survey-2019-33807> (erişim tarihi: 29.01.2021).

UNESCO-Türkiye Milli Komisyonu, “Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedefleri İhtisas Komitesi” <https://www.unesco.org.tr/Pages/108/219/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%B Clebilir-Kalk%C4%B1nma-2030-Hedefleri-%C4%B0htisas-Komitesi> (erişim: 06.06.2021).

UNICEF (2019), <http://www.unicef.org.tr/aramasonuclari.aspx?kelime=%e7ocuk%20i%fe%e7i> (erişim tarihi: 28.11.2019).

UNICEF Global Databases, <https://data.unicef.org/topic/child-protection/child-labour/#> (access: 02.03.2020).

Wikiprogress, <http://wikiprogress.org/articles/children-youth/child-labour/> (access: 09.12.2019).

World Bank, http://worldbank.org/en/webarchives/archive?url=http%3A%2F%2Fweb.worldbank.org%2Farc%2Fhive%2Fwebsite01048%2FWEB%2F0__CON-7.HTM (access: 09.12.2019).

World Bank. “GDP per capita, PPP (current international \$) – Cote de’Ivoire”. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?locations=CI>. (access: 01.04.2020).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER	
Adı ve Soyadı	Salih ÇAKIR
EĞİTİM DURUMU	
Lise	Korkuteli Anadolu Lisesi (2004-2009)
Lisans	Akdeniz Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü (2009-2015)
Yüksek Lisans	Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı (2017-)
Tez Konusu/Başlığı	Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Politikaları Üzerine Bir İnceleme
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurum	Trendy Lara Hotel
Meslek	İnsan Kaynakları Uzmanı